

I t K

6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1974**

A TARTALOMBÓL

Tarnai Andor: Michael de Hungaria

Szegedy-Maszák Mihály: Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában

✱

Gyenis Vilmos: Galeotto és a hazai humanista facetia

✱

Kartal Zsuzsa: Füst Milán költői elmélete és gyakorlata

✱

Varga József: Négy Ady-levél Jászi Oszkárhoz

Szemle

Petőfi és kora (Fenyő István)

Csanda Sándor: Balassi Bálint és a közép-európai szláv reneszánsz stílus (Komlövöszki Tibor)

K. Nagy Magda: Balázs Béla világa (Lőrinczy Huba)

Gyertyán Ervin: Párbeszéd sokszemközt (Szili József)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1974. LXXVIII. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József
főszerkesztő

Komlószi Tibor
felelős szerkesztő

Németh G. Béla
társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

Tarnai Andor: Michael de Hungaria 657

Szegedy-Maszák Mihály: Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában 670

Kisebb közlemények

Gyenis Vilmos: Galeotto és a hazai humanista facétia. 688 — *Fülöp Géza*: Rácz Pál kéziratos versgyűjteménye és Kenézy Pál olvasónaplója a reformorkorból. 696 — *Birnbaum, Marianna D.*: Radnóti színei. 701 — *Póth István*: Megjegyzés az „Arany János Népdalának „forrásai” című közleményhez. 706

Műelemzés

Kartal Zsuzsa: Füst Milán költői elmélete és gyakorlata 708

Adattár

Somkuti Gabriella: Báróczi Sándor levele Széchenyi Ferenchez 722

Pásztor Emil: Arany János egy magyar művész külföldi útjáról 723

Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Vajda János levele P. Szathmáry Károlyhoz 725

Varga József: Négy Ady-levél Jászi Oszkárhoz 725

Szemle

Petőfi és kora (*Fenyő István*) 728

Csanda Sándor: Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus (*Komlószi Tibor*) 733

Benkő Samu: Sorsformáló értelem (*Gyenis Vilmos*) 735

K. Nagy Magda: Balázs Béla világa (*Lőrinczy Huba*) 738

Gyertyán Ervin: Párbeszéd sokszemközt (*Szili József*) 742

✱

Magyar irodalomtörténetírás 1973. (Bibliográfia) (*Bor Kálmán*) 747

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménési út 11–13.

1.

Michael de Hungaria olyan egykötönyű író, kinek életéről egyetlen adat sem ismeretes. A magyar irodalom számára Horányi Elek fedezte fel: pusztán neve alapján és olyképpen, hogy a dominikánus írók katalógusából saját magyar lexikonába másolta át a róla szóló cikket. Művét, ha jól veszem ki, a mieink közül Horváth Cyrill olvasta először; Sági István az egyik strassburgi kiadás hét kézírásos magyar imádságát és glosszáit publikálta, és az írot (mellékesen) a pálos Michael Pannoniusszal azonosította — tévesen; Waldapfel József vette észre, hogy egyik példája bekerült a Székelyudvarhelyi kódexbe: mindössze ennyi az, ami nálunk a két évszázad óta ismert íróval ez ideig történt. Azt már egy kanadai francia domonikánus fedezte fel, hogy egy *ars praedicandi* is kapcsolódik hozzá.¹

A nevét viselő nyomtatványok 1480 tájától 1621-ig több cím- és tartalmi változatban jelentek meg. Alapállományukat XIII beszéd alkotja, de már az első kiadástól fogva további három járult hozzájuk. A harmadik személyben fogalmazott és csak a XIII sermo-val foglalkozó előszó szerint a gyűjtemény azzal a céllal jelent meg, hogy a „kevéssé könyvű” papokat segítse beszédek megszerkesztésében. Ebben persze a legcsekélyebb eredetiség sincsen; ügyes viszont és alighanem a könyv sikerének titka az az ötletes mód, amivel a szerző elérhetni vélte, és úgy látszik, el is érte, hogy rövid XIII beszédéből az egész éven át lehetett prédikálni. Kiválasztott és versbe szedett ugyanis tizenhárom szót, amik — állítása szerint — minden vasárnapi és ünnepi evangéliumban meg szentleckében előfordulnak, s ezekre mint *thema-kra* írta meg beszédeit. A gyűjtemény igen gyakorlatias szerzője eleve nem gondolt arra, hogy beszédei bármelyikét a maga egészében elmondják; számított viszont rá, hogy ki-ki az alkalomnak és a körülményeknek megfelelően a megírtak részleteiből újakat állít össze. Hogy ezt a szükséglettől diktált és hivatalosan is ajánlott eljárást könnyebbé tegye, minden önálló és más összefüggésbe átemelhető szerkezeti egységet az ábécé betűivel jelölt meg, majd címekkel ellátva betűrendes tartalomjegyzékbe (*tabula*) szerkesztett össze, vagyis könnyen kezelhető utalórendszerrel találta ki. Praktikus leleményességével függ össze, hogy a beszédekben lehetőleg került minden helyi vonatkozást, mert megtanulta és jól tudta, hogy a tételek gyakorlati alkalmazását senki helyett nem írhatja meg előre.² Az egyetemesség kettős értelmére — a

¹ HORÁNYI Elek: *Memoria II*, 173–178, JACOBUS QUÉTIF—JACOBUS ECHARD: *Scriptores Ordinis Praedicatorum I, Lutetiae Parisiorum 1719, 736/b—737/a*. CZVITTINGER Laskai Osváttal keverte össze (*Specimen*, 395). — HORVÁTH Cyrill: *Michael de Hungaria XIII beszéde*, Itk 1895, 129–52; SÁGI István, MKsz 1906, 345–52; WALDAPFEL József: *A Székelyudvarhelyi-kódex*, Itk 1940, 356–67; TIMÁR Kálmán, MKsz 1910, 131–32; MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971, 351–54. — Th.-M. CHARLAND: *Artes praedicandi*. Paris—Ottawa 1936, 71.

² A tizenhárom szót tartalmazó vers:

Sequitur, humiliat, dominus, filius, voca, seruit
Stans, moritur, diligit, venit, ambula surge, resurge.

Az első kiadásban a kötet elején: *recede*, a szövegben *resurge* áll.

Az előszóban: *Proposuit ... pro informatione communi predicatorum libros non habentium in copia, certas materias compilare, que possent frequentius in epistolis et euangelis reperiri.*

kötet egész évben és mindenütt használható voltára — vonatkozik a cím universalis szava. Az utóbbi értelmű egyetemességet szokták nálunk (Horváth Cyrilltól az új akadémiai irodalomtörténetig) úgy megfogalmazni, hogy Michael de Hungariánál „sehol semmi egyéni vagy hazájára utaló vonás”.³

A XIII beszédhez hozzácsapott további hármát már a középkorban toldaléknak tekintették, ami nem származhat a törzsanyag írójától.⁴ Az 1496-i kölni kiadás sajtó alá rendezőjének és mindazoknak, akik utóbb elfogadták véleményét, alighanem az tűnt fel, hogy az első közülük — a korábbiakkal ellentétben — papi hallgatóság előtt elmondott egyetemi beszéd, amelynek szerzője *questio*-kat disputál meg és *conclusio*-kat bizonyít, s hogy a másodiknak is klerikusok előtt kellett eredetileg elhangzania. Világos lehetett továbbá, hogy az első beszéd angol eredetű: legelején egy oxfordi és cambridge-i egyetemi szokás kerül szóba, majd egy londoni példa olvasható, az angliai latinság szavai bukkannak fel, sőt néhány angol mondat és szó is található benne. Horváth Cyrill a toldalék legutolsó beszédét igyekezett ugyan az első szerzőnek megmenteni, de csak azért tehette, mert nyilvánvaló idegen vonatkozást nem tartalmaz.⁵

Miután a kötet két része elválaszthatónak és különböző eredetűnek bizonyult, nem kevésbé fontos annak eldöntése, hogyan kerülhetett egymás mellé a két gyűjtemény, s van-e nyoma akár az egyiken, akár a másikon, hogy valamikor, a kinyomtatás előtt, egybeszerkesztették

Et quia non est dominica vel festiuitas in anno quin in euangelio vel epistola alicue dictionum in versibus predictis contentarum reperiatur, ideo has tredecim dictiones premitit tanquam themata vel fundamenta operis subsequentis ... porro veritas materiarum in singulis sermonibus contentarum, litteris alphabeti designatur, que quemadmodum inueniri valeat, habetur lucide per tabulam que in fine totius operis subiuncta est. (Minden kiadásban benne van).

³ HORVÁTH Cyrill, *Itk* 1895,152; A magyar irodalom története I, 109.

⁴ *Sermones XIII predicabiles per totum annum licet breues*, Coloniae 1496 (App. H. 30, RMK III, 34) és *Euagatorium*, Coloniae 1499 (OSzK. Inc. 987), 1503 (RMK III, 116) 1505, 1516; *Strassburg 1503, Sermones tredecim universales*, Parisiis 1518 c. kiadványokban a XIII beszéd után a köv. megjegyzés áll: *Sermones sequentes per alios adiecti sunt, quia etiam materias generales christicolis sciendas et predicandas in se complectuntur.*

⁵ A megszólítás a korábbi Karissimi helyett Reuerendissimi; kezdete: *Sicut nouerunt homines scole que fuerunt Oxonie vel Cantabrigie ... A teológiai disputáció szakkifejezései: Hec est .. questio hodie disputanda; respondeo ponens tres conclusiones ad questionem responsimas stb. — A második beszéd (XIII + 2) utalása a hallgatóságra: q3. — Az angliai latinság szavai egyebek között: *iurator* (venit vnus in forum vel in tabernam vbi isti canes infernales sunt iuratores; infernales canes scilicet iuratores); — *iustitarius* (venit postea iustitarius domini regis; iustitarius precepit eum adduci ad se); *iter, vicus, actus, via*: in iure ciuili differentia est inter hos tres terminos iter vicum actum et viam. Per iter non possunt aliqui ire nisi peditando secundum iura. Per actum id est vicum possunt homines transire secundum iura tam equites quam pedites, sed bige non possunt legitime ibi ire. Sed per viam possunt omnes homines ire tam equites quam domini cum suis curribus. — Az angol szórványokat már HORVÁTH Cyrill említette (*Itk* 1895, 148), APPONYI Sándor idézett belőlük (App. H. 52). Az alábbiakban valamennyit közlöm az első kiadásból:*

a) 07 lev.: *Responso ad questionem. Confidens in gratia et bonitate dei potius quam ingenio meo respondeo ponens tres conclusiones ad questionem responsiuas. Prima et hec: Christys bloode cleusyth and keypyth mannys sowle fro dedely synne. [Sanguis Christi animam a peccatis mortalibus custodit.] Secunda Cristys blood knyttzth man and god that were a twynne. [Sanguis Christi Deum et hominem qui erant discordes vnit.] Tertia cristys blood ledyzyth mann to blysse that god ys yn. [Sanguis Christi ad summum gaudium, quod Deus est, ducit.]*

b) P5 lev.: *verificatur secunda conclusio que fuit ista: Te bloode of criste knyttzth god and man that were twynne. Tertia conclusio est ista: Cristys bloode ledyzyth man to blysse that god ys yn.*

c) P6 lev.: *Sed forte potestis dicere: penitentias in quadragesima fecimus quod sumus feynt et feble. Incipiemus esse strong et myzthti. ... nos qui prius per ambulationem in via penitentie fuimus feynte et feble incipiemus esse stronge and myzthti.*

d) P7 lev.: *Bestia que isto die verberabatur et vulnerabatur a perfidis iudeis fuit Christus dei filius, et ista bestia postquam fuit vulnerata in ascensione he styed in celi gaudium.*

azokat. A kérdést már az említett 1496-i jó szemű sajtó alá rendezője felvetette, de megfogalmazott válasza inkább az eltéréseket húzza alá, mint a ténylegesen meglévő összefüggéseket emeli ki. Már magában véve is fölöttébb bizonytalan értékű felelet ugyanis azt állítani, hogy a toldalék beszédei éppúgy általános tudni- és elmondani valókat tartalmaznak, mint a megelőző XIII, mert hát melyik kardinális hitigazságot nem illethetik meg a középkorban ugyanezek az attribútumok, és még inkább kétséges, hogy a questio-kból és conclusiókból álló egyetemi beszéd általánosan felhasználható lett volna — még akkor is alig, ha történetesen a Krisztus vérenek és a megváltásnak értékéről szól. Az egész második rész könnyű felhasználhatóságát erősen vitásá teszi továbbá, hogy betűkkel jelölt részekre nincsen felosztva, s ennek megfelelően a benne érintett tárgyak sincsenek meg a kötet tartalomjegyzékében. Úgy látszik, hogy az egész toldalékot nem annyira további beszédekhez kiaknázható anyaggyűjteménynek, mint inkább olvasmánynak szánta az ismeretlen egybeszerkesztő.

Jobban megközelíthetők a két prédikáció-csoport érintkezési pontjai, ha a tematika egyelőre igen bizonytalanak látszó, de teljesen mégsem elhanyagolható vizsgálata mellett a közös forráshivatkozásokat és a beszédek formai sajátosságait vesszük tekintetbe. Arra persze nem lehet alapítani, hogy pl. mindkét részben egyformán citáltatik Nicolaus de Lyra, mert a francia szerző a legtöbbit idézett auktoritások közé tartozik.⁶ Heurisztikus értékű viszont egy *Trenorum libri* c. irat, amit a törzsanyag IX. és a toldalék második beszéde egyformán citál; az utóbbi még tudatja, hogy e mű szerzője egy bizonyos Lathbury, aki nemigen lehet más, mint a Lathbir név alatt is ismert Joannes Latteburius XV. század eleji angol ferences, a könyv pedig ennek Jeremiás siralmaira frott kommentárja, a *Liber moralium super trenis iheremie prophete*.⁷

Az említett két beszédet a közös forrásból vett idézetten kívül az rokonítja még, hogy egyik sem teljes szerkezetű prédikáció: ha más nem, egészen bizonyosan hiányoznak belőlük az imádságot bevezető mondatok. A XIII beszéd között azért feltűnő a nem teljes szerkezet, mert a IX.-en kívül mindössze egy további ilyen akad, a toldalékban viszont három között kettő is. Tematikailag az teszi különössé a törzsanyag két csonka sermo-ját, hogy Krisztus haláláról és feltámadásáról szólnak, vagyis nem annyira egyetemesek, mint a többi. Hogy pedig e sajátosságokon nem lehet átsiklani, sőt éppen elemzésükkel derülhet fény a kétféle eredetű beszédgyűjtemény összefüggésére, onnan válik kétségtelenné, hogy a két csonka beszéd miatt a XIII sermo tervszerű sorrendje megzavarodik.

A már kétszer említett 1496-i kölni kiadás sajtó alá rendezője tette szavá először, hogy a XIII beszéd nem tizenhárom, hanem egészen pontosan tizennégy. Korábban ti. kivétel nélkül minden nyomdász kiírta a címben: Sermones tredecim, hogy aztán ezzel mit sem törődve, a tényleges állománynak megfelelően, darabonként leszámolozzon — tizennégyet. Michael de Hungaria az első tipográfus kezében levő kézirat és a későbbi nyomtatványok szerint hűségesen végigpredikálta az előszó elején versbe szedett szavakat egészen a nyolcadik helyen álló moritur-ig, a kilencedik (diligít) előtt azonban, minden ok nélkül, egy *Moritur Christus* c. beszéd áll, s emiatt a voltaképpeni kilencedik a tizedik helyre szorul. Egészen nyilvánvaló szerintem, hogy a kilencedik prédikációt utólag toldotta be valaki; a függelék második beszédében és a kilencedikben egyformán idézett forrásművet és a két beszéd cson-

⁶ Nicolaus de Lyra a XIII beszédben: Sermo I, A; IX, E; XI, F; XII, G; XIV, A; a toldalék 2. és 3. beszéde kétszer idézi Lyrát.

⁷ A Treni a törzsanyagban: inquit Christus illud Trenorum IIII: o uos omnes qui transitis per viam attendite et videte si est dolor similis sicut dolor meus (Sermo IX, C.). Az idézett szöveg Jeremiás siralmaiban (Threni id est lamentationes) található, de ezúttal vsz. csak közzétett forrás, mert a Bibliában: 1, 12. A toldalékban: Hanc eiectionem commemorat Lathbury lamienfabiliater super illud trenorum primo (XIII + 2), — JÖCHER, II, 2287; a British Museum katalógusa szerint a kommentár 1482-ben Oxfordban jelent meg. A cím a nyomtatványról való.

kaságát tekintetbe véve feltehetőleg az, aki az angol eredetű beszédeket a törzsanyaghoz hozzácsapta.

Egy Krisztus haláláról szóló prédikáció azért nem hiányozhatott a leguniverzálisabb gyűjteményből sem, mert a keresztény megváltás-történet központi eseménye, és ünnepét hagyományosan az év leghosszabb és legszívvehszólóbb beszédével illet megünnepelni. Ha ilyen a meglevő XIII-ban nem akadt, hát pótolni kellett. Tartalmilag teljesen azonos okból, formailag a beszéd csonkasága miatt látszik idegennek a XIII prédikáció között a Resurge kezdetű, mely voltaképpen már XIV. a sorban. Ha a IX. Krisztus haláláról szólt, ez — az átszerkesztő érintett szándékának megfelelően — a feltámadásról. Csupán annyi az el nem hanyagolható különbség, hogy az eredeti szöveg egész tizenharmadik beszéde elmarad ezúttal, hogy teljesen új kerüljön helyébe.

1496-i kiadás sajtó alá rendezője az előtte fekvő tizennégy beszédből úgy csinált megint a könyv címének megfelelően XIII-at, hogy a két Moritur kezdetű beszédet (VIII—IX) egy szám alatt vonta össze, és a VIII.-ből a részeket jelző betűket folyamatosan átvitte a IX.-re.⁸ Arról már nem beszél, hogy ki lehetett az angol anyanyelvű átszerkesztő; nem említi azt sem, hogy a két beékelt beszéd abból a gyűjteményből származik-e, amelynek maradványai a toldalékban találhatóak. Valószínűleg már ő sem tudta; még kevésbé válaszolhatott (és válaszolhatunk) arra a kérdésre, hogy az angol író saját beszédeit adta-e közre az átszerkesztés során, vagy egy másik prédikátorét használta-e fel a kezében levő mű még hasznosabbá és praktikusabbá tételére.⁹

Az eléggé mélyreható átalakítások láttán indokoltan merül fel az a további kérdés, hogy kinek tulajdonítsuk a XIII beszéd előszavát: Michael de Hungariának-e, vagy műve angol átdolgozójának. Úgy gondolom, hogy a prédikációk témáit magában foglaló két verssor Michael de Hungariától származik, mert ezek a gyűjtemény szerkezetét rögzítik és konzerválják; éppen azt, amit az átdolgozó nem őrzött meg sértetlenül. Vítás voltaképpen csak a prózai előszó lehet, amelyet — mint említettem — harmadik személyben fogalmaztak, és a XIII beszéd szerzőjéről — nevének kívül — a leghalványabb utalást sem tartalmaz. Éppen emiatt tehető fel, hogy — legalább mai — formáját az átdolgozótól kapta; de hogy teljesen ő fogalmazta-e, vagy egy készen talált prologusból csak összeszerkesztette, pusztán a szöveg alapján teljességgel eldönthetetlennek látszik.

2.

Michael de Hungaria *Sermones XIII universales* c. beszédgyűjteménye tehát ténylegesen tizennégy prédikációt tartalmaz, de kettő közülük (IX, XIV) nem származik tőle. E tizenkét sermo-ból álló életművet kell most már tovább vizsgálnunk azzal a céllal, hogy megállapítsuk, beletartozik-e a szerző a magyar irodalom történetébe, és tárgyalható-e a *Tractatus de modo predicandi* c. értekezés a magyar kritikátörténetben. A kérdés azért kettős, s az elsőre adandó válasz azért nem foglalja magában magától értetődően a második megoldást is, mert a *Tractatus* a *Sermones* első megjelenése után kb. 20 esztendővel található először a beszédek kötetének elején. A két különálló és kettős kutatási feladatot magában foglaló kérdés ugyanakkor azért tekinthető egy párnak, mert mindkettő Michael de Hungaria nemzeti hovatartozására keresi a választ. Tudatosan univerzális és emellett középkori íróról lévén szó, a kettős felada-

⁸ *Sermones XIII ... predicabiles per totum annum licet breues, Coloniae 1496* (RMK III, 34, App. H. 30, OSzK Inc. 985.) — E címváltozat a strassburgi 1487-i kiadásban tűnik fel először. (RMK III, 13, OSzK Inc. 752/4.)

⁹ Megemlítem, hogy a maradék 12 szónoklat közül kettőt szövegszerű utalás kapcsol össze. A Sermo XI, C-ben olvasható *preter causas in sermone de filiatione assignatas nyilvánvalóan csak a IV. (filius) beszéd lehet, ahol ez áll: sacra scriptura facit mentionem de triplici filiatione (A).*

tot úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a nem túlságosan hosszú latin szövegben elrejtett utalásokból ama közösség állapítandó meg, mely a szerző szeme előtt lebegett, amikor beszédeit fogalmazta, és amelynek papjait később — esetleg — a prédikálás mesterségére akarta tanítani. Bevezetőül még csak annyit, hogy e publikum — a kötet intenciójából s a papok iránt támasztott nem túlságosan magas követelményekből következően — átlagosnál jobb műveltségi színvonalon nemigen állhatott, s annak, amit megértett és természetesnek tartott, akkoriban meglehetősen közkeletűnek kellett lennie.

A XIII beszéd írója főleg azért került nálunk „kozopolita” hírbe, mert „Magyarországi Mihály” névre hallgat ugyan, de Attiláról „quidam rex”-ként emlékezik meg, mikor egyik példájában elmondja, hogyan találkozott a Róma ellen vonuló hun király Leó pápával.¹⁰ E tény nyomán valóban lehet arra gondolni, hogy Michael de Hungaria szándékosan nem nevezte meg nemzetét történetének egyik központi alakját, mert a parciális történelmi tudat egyik fő ismérvének említésével nem akarta megzavarni művének univerzális jellegét. Lehet azonban másra is gondolni. Arra ti., hogy annak a közösségnek, amelyhez beszédeit intézte, semmit nem mondott Attila neve, és említése a legkevésbé sem támogatta volna beszédének hatását. E második feltevés azért tartozik az alaposan megfontolandó lehetőségek közé, mert Magyarországi Mihály egy másik esetben, univerzális szempontjaival a legkevésbé sem törődve, egy parciális történelmi tudatnak igenis hangot adott: Nagy Károlyt Franciaország királyának (rex Francie) nevezte.

Nem császárnak tehát, ahogy egy némettől vagy olyan személytől elvárhatnánk, aki a Szent Birodalom történetfelfogását képviselte. Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján hol egyik, hol másik névvel illették Nagy Károlyt: a magyar udvari történetíró Bonfininál császár, a pálos Gyöngyösi Gergely rendi krónikájában rex Francorum a neve, de abban a minőségben, hogy az Óbuda melletti Fehéregyháza kápolmáját a 800. esztendőben ő alapította. Ha arra gondolunk, hogy Óbuda mint Sicambria szerepel a frank eredetmondában és a Képes Krónikában, nyilvánvaló lesz, hogy Gyöngyösi Gergely a Magyarországon is meghonosodott tudós hagyomány egyik (máshonnan nem ismert?) elemét örökölte meg, és feljegyzésében végső soron francia hatás csapódott le.¹¹

Ha tudjuk továbbá, hogy a császár a francia történelemben I. Károly néven szerepel, s emellett még azt is figyelembe vesszük, hogy Charlemagne alakja köré fonódott mondáknak a XII. század elejétől a középkor végéig nemzeti érzést és az Imperiummal szemben politikai aspirációkat tápláló szerepük volt, vagy — nagyon óvatosan — azt kell gondolnunk, hogy Michael de Hungaria francia forrást használt, vagy — merészen — azt feltételeznünk, hogy maga is francia volt, vagy pedig — mértéktartóan, mintegy a középutat választva — arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy az író abban a kultúrkörben dolgozott, amelynek történelmi tudata alapvetően különbözött a némettől. Annak ugyanis kevés a valószínűsége, hogy az angol átdolgozó javította ki az eredeti szöveget, mert hisz a beszédek német kiadásai mind megtartották a rex Francie kifejezést.

A birodalomtól nyugatra eső területekre következtethetünk az író szókinéséből, amiben elvéve sincsen nyoma a Rajnától keletre eső latinságnak, annál több viszont az Óceán partján fekvő tájak nyelvének. Ide utal a 'tanítani' értelemben használt informare ige és a belőle képzett informatio főnév, az 'előadni, kifejtetni' jelentésű assignare, ide a 'támadás'-t kifejező insultus, ami a magyarországi latinság szótára szerint egyedül az olaszul tudó Kézainál for-

¹⁰ Attiláról: Sermo VII, H.

¹¹ Sermo VIII, I: habetur in gestis Karoli magni regis Francie. Gyöngyösi Gergely: Vitae fratrum, c. LX: Nec hoc silendum, quod Capellam Diuae Virginis, quae dicitur Alba Ecclesia fundauerat Carolus Rex Francorum anno Domini 800. (Kézirat a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, Ab 151/c.) Percy Ernst SCHRAMM: Der König von Frankreich I, Weimar 1960, 137–41, 177–88.

dul elő, de népnyelvű alakja a franciából is ismeretes (*insulte*).¹² A neo-latin nyelvek hatását tükröző szavak közé tartozik a *roba* (ruha): az említett szótárban két horvát adattal szerepel, ami a Délvidék erős itáliai kapcsolatait ismerve nagyon természetes; ezekhez képest sem természetes azonban, hogy Michael de Hungariánál szolgálk egyenruhája (*libéria*) a jelentése.¹³

Különös figyelmet érdemel ezek után, hogy Michael de Hungaria nyelve az angol átdolgozóval erős kapcsolatot áruel. A legalább részben tőle származó előszóban és az általa beékelt IX. sermo-ban egyformán előforduló *informare*, *informatio* pontosan Michael de Hungaria szóhasználatának felel meg,¹⁴ de még többet mond az ugyancsak közösen használt *garcio* szó. A magyarországi latinság most készülő szótárának anyagában egyetlen adattal, diák, tanuló jelentésben tartják nyilván, Horváth Cyrill Michael de Hungaria egy helyét fordítva 'paraszt'-nak értelmezte; helyesen azonban az adott összefüggésben 'szolgaleány'-t jelent, aki az udvarokban és a lovagi hadsereg mellett mindenféle alsóbb rendű munkát végez.¹⁵

Egyes szavakkal persze nehezen határozható meg a közösség, amelyhez az író szólni akar, mert elvégre a közvetlen környezetben alig vagy egyáltalán nem ismert kifejezéseket külföldi tanulmányútról is lehet hozni, még divatból és különcködésből is fel lehet kapni. A Michael de Hungaria néhány szembetűnő szaváról elmondottaknak is csak annyiban van bizonyító erejük, ha kétségtelen, hogy nem csupán modoros, keresett stílusról tesznek tanúságot, hanem magára a nekünk szokatlan szavakat kitermelő és hordozó társadalomra, annak gondolkodására, szokásaira, intézményeire s az ott természetes közgondolkodásra utalnak. A főleg román nyelvekből ismert latin szavakat az teszi hitelesékké, hogy háttérükben egy nyugat-európai közösség köztudata áll.

Az idegen társadalmi szokásokat és intézményeket különösen nehéz és fölöttebb értelmetlen utánogni egy hazai írónak. Ezért esik nagy súllyal a latba a már említett *garcio* szó és néhány más, hasonló értékű kifejezés. Ilyen a *paraszt* (*rusticus*) szinonimájaként használt *simplices patrie* kifejezés,¹⁶ amelynek még nem került elő párja a hazai latinságból, ilyen a

¹² *Informare*: *Christus venit in mentem humanam triplici de causa: videlicet ad informandum quid faciendum et quid fugiendum* (Sermo XI, G). *Informatio*: *cum [Christus] venerit per salutis informationem enunciabit nobis omnia celestia ad appetendum* (sermo XI, G). Bartal 'értelmités' értelemben hozza 1608-ból. — *Assignare*: *preter causas in sermone de filiatione assignatas* (Sermo XI, C). — *Insultus*: *vna mulier stans in excelso propugnaculo turris ad quam Abimelech fecit insultum et percussit eum in capite cum magno lapide* (Sermo VII, F); Michael archangelus venit vt adiuuaret per se et ministros suos ad defendendum homines contra insultus demonum (Sermo XI, I). Kézainál: Nullus ... eo tempore de uxoris filiaeque castitate certus erat propter insultus aulicorum Petri regis (c. 46, SRH I, 174); Gottridus Austriae marchio circa Petoviam insultum faciens super eos (c. 48, SHR I, 175). Kézai olasz eredetű szavairól legújabbban: HORVÁTH János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, Bp. 1954, 355—64.

¹³ *Roba*: *Videmus ... quod domini temporales dant seruis suis nouas robas vt per sectam robaram cognoscantur cuius domini serui sunt.* (Sermo VI, G.) A Katona István *Historia critica*-jában (IX, 340) és a Wenzelnél (XII, 249) előforduló adat olasz oklevélből (1278) származik.

¹⁴ *Informare*: *ductus fuit [Christus] ad Annam qui interrogauit eum de discipulis suis, et de doctrina eius, et quia informabat populum vtrum predicabat contra legem iudeorum* (Sermo IX, A); *pro informatione communi predicatorum* (előszó).

¹⁵ Damianus scholasticus seu eruditior garcionum de Chitnek (DI. 6125/1373.) „Mivel hogy nem okosság a királyt és a parasztot ugyanazon étekkel tartani” (Itk 1895, 141). Sermo VI, A: *predicator debet esse prudens seruus. Unde non est prudentia seruire regi et garcioni de consimilibus cibis; a toldalék első beszédében (PI): quando non fuit armatus minimum garcionem curie regis super eum [dextrarium] equitare ... voluerit Du Cange: Lixa, mercennarius, garcio qui sequitur curiam, et portat aquam in castris exercitus. Példa a csehországi latinságból: Thaborite multitudinē clientum rusticorumque ac mulierum communioni calicis fauentium necnon et garcionem, quos fundibularios seu praczatas vulgari bohémico nuncupabant ... multum scandalosa exercebant (Laurentius de Brzezowa, Fontes Rerum Bohemicarum V, 364).*

¹⁶ Sermo XI, D: *secundum quosdam habetur, quod rustici et simplices patrie qui veniebant ad forum, animalia ibi ligabant.*

'libéria' értelemben használt roba, amely még mint szokás is ismeretlen volt a középkori Magyarország bárói között, és még inkább az az ad bancum regis placitare kifejezés, mellyel Michael de Hungaria egy idegen ország — Anglia — egykorú jogi intézményét nevezi néven. A placitare ige Bartal szótára szerint Temesvári Pelbártnál és horvát forrásokban fordul elő 'perlekedni' értelemben, a 'pad'-ot jelentő bancus kizárólag a horvátoknál; bancus regis azonban sehol. Nem is várható, mert a kettő együtt egy középkori angol bíróság nevét adja.¹⁷

Ennyi idegenszerűséget: nem feltétlenül ismert szavak használatát és egy ország szokásainak és jogi intézményének említését nehezen engedheti meg magának egy univerzális céllal író prédikátor, ha nem olyan publikumot képzel maga elé, melynek egészen természetesek a másutt érthetetlen helyi vonatkozások, s ha művének egyetemességét is nem abban az értelemben vesszük, ahogy voltaképpen ő gondolta: az egész évben használható prédikációkat akart írni, de azon a közönségen belül általánosan alkalmazhatókat, amelynek viszonyait valóban ismerte. Külföldi vonatkozások oly mértékű halmozását már maga a józan ész tiltja; de ha ezt elhomályosította volna is a különcködés vágya, józanabb belátásra juthatott a szerző a formailag végig gondosan tiszteletben tartott ars praedicandi-k ama arany szabályának olvastán, amely szerint célját téveszti a szónoklat, ha a hallgatóság nem érti meg egészen a prédikátor pedig a tudás fitogtatásának bűnében marasztalható el miatta.¹⁸

3.

Nemcsak a történetileg kialakult és meghatározott körülmények között élő hallgatóságot lehet és kell azonban — rugalmas határok között — egynemű közösségnek venni, hanem a szónokok, általánosabban szólva a literátorok rendjét is, amely a publikumhoz a szokások írott (pl. ars praedicandi) vagy íratlan szabályai szerint szól és alkotja műveit. Mert egyfelől igaz ugyan, hogy a publikum értelmi színvonalánál magasabb nívón céltalan és tilalmas dolog prédikálni, másfelől azonban az is igaz, hogy a műveltség fitogtatását átlag-szinttől függő, történetileg kialakult mércével mérik, és az alkalmi közönség várható reakciója mellett ez utóbbi is meghatározza az idézhető írókat és az egyes írók citálásának módját. Ha az előbbieken a publikumot vizsgáltuk, és ennek során idegennek bizonyult a hallgatóság, amely Michael de Hungaria szeme előtt lebegett, most az író műveltségének néhány vonását próbáljuk nemzeti hovátartozásának céljából értelmezni.

Marco Polo útleírására hivatkozni még igazán lehet, bár itthon a nagyon tájékozott Temesvári Pelbárt sem említi nevét.¹⁹ Nálunk szokatlan politikai ismeretek jele már, ha egy író kétszer is hivatkozik Joannes Saresberiensis *Polycraticus*-ára; eddigi ismereteink szerint egyáltalán nem mindennapi jelenség, ha szakszerűen arról beszél, miért nem tanácsos szolgából urat csinálni, miért különösen gazdagoknak nélkülözhetetlen a barátság, és ugyanakkor politikai összefüggésben hozza szóba a bírák megvesztegethetetlenségét. Hazai viszonylatban fölöttébb különös, ha valaki Gulielmus Malmesburiensis angol történetíróra név szerint hivatkozik; ha pedig angolosan Malmysbury-nak írja a nevét, a tudás fitogtatásának kétségtelen tényét állapíthatjuk meg. Sovány mentség a bűnre, ha azt gondoljuk, hogy szóról szóra

¹⁷ Sermo XI, H: magis ... addiscunt homines ad bancum regis placitare quam ad ecclesiam dei conuenire seu ibi orare. Pelbártnál (Pomerium, P. est. 50.): Placitare hoc est causas tractare et iurare. Az intézmény angol neve: King's Bench. A magyar szakirodalomban: BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában, Bp. 1972, 149.

¹⁸ Th.-M. CHARLAND: id. kiadásában Tomas Waleys (330) és R. Basvorn írájk (c. VI.). A magyaroknál: Sermones dominicales, kiad. SZILÁDY Áron, Bp. 1910, I, 3—4, 253, 299. A prédikátorral szemben a középkorban támasztott morális követelmények irodalmi ősforrása Cicero (De inv. I, 1, l. vö. Quintilianus: Inst. or. XII, 1, l). — Egyetlen szót prédikáció thémájának venni megengedett volt (R. Basevorn, c. XXI).

¹⁹ Sermo X. I: narrat Marcus Paulus de gestis Indorum.

kimásolt valami forrást.²⁰ Felmentést csak abban az esetben kaphat, ha itt és másutt is fontos passzusokat betoldottak művébe, és még inkább akkor, ha — nem magyar a szerző. Mert ha neve szerint magyar is, bizonyíthatóan idegen literátusok ismeretei és konvenciói szerint dolgozott.

Forrásokat szóról szóra átvenni lehet ugyan, de nálunk elég szokatlan fokú politikai műveltséget elárulni már nehezen lehet, s még nehezebb arra is ügyelni, hogy a szövegben egyetlen magyar vonatkozás leghalványabb nyoma se maradjon. E nagy figyelmet kívánó munkát nem tulajdoníthatjuk az angol átdolgozónak, aki ügyet sem vetett rá, hogy a XIII. sermóból nem éppen körültekintő munkával 14-et csinált, és a teljes szerkezetük közé két csonkát illesztett. Sokkal ésszerűbb azt fogadni el, hogy a „Magyarországi” nevet viselő szerző mindenben az angol prédikátorok bevett szokásait követte.

A megállapítás egyáltalán nem azt foglalja magában, hogy a XIII beszéd szerzője tudatosan alkalmazkodott környezetéhez: ahogy nem szándékosan keverte művébe a körülötte folyó mindennapi élet néhány vonását, az írástudók konvencióinak vállalása egyáltalán nem döntés, akarat elhatározás következménye (még az ő műveltségi szintjén sem), hanem a közönség természetesnek vett szokásainak vállalása.

Más eíbirálás alá esik a társadalmi élet és gondolkodás egyes megnyilvánulásairól elhangzó bírálat. Középkori szerzőről lévén szó, eleve nyilvánvaló, hogy a kritika a vallásos morálon alapul, amelynek elvei egyetemesek, tárgya pedig végső soron a feudális rendszer egyik-másik jelensége, ami a XV. században szélteben uralkodhatott Európában. Igen különböző lehet azonban az erkölcsi princípiumok alkalmazási módja, és eltérő fejlettségi szinten állhat maga a társadalom is: az utóbbi tényező szolgáltatja a bírálendő jelenségeket, meghatározza a kritika szempontjait és hőfokát, de ugyanezen tényezőtől függ az is, hogy milyen morális normák állnak leginkább az ítélet háttérében. Minthogy pedig a sokrétű társadalomról az egyes rétegek igen különbözőképpen vélekednek, a bírálatból — ha nem is az egyénre, de legalább — a csoportra lehet következtetni, melyet a kritizáló képvisel. Az egészen bizonyos, hogy Michael de Hungaria pap volt, de korántsem ilyen egyértelmű, hogy a különbözőképpen gondolkodó klérus melyik rétegéhez tartozott. Más (hiányzó) adatok mellett a társadalmat

²⁰ Sermo XII, B: loquitur Io[annes] in polycraticon; Sermo IV, F: Traianus habuit [magistrum] Plutarcum [= Polycraticus lib. V—VI]. A Plutarchosnak tulajdonított fejedelmi tükröt valószínűleg Joannes Saresberiensis írta. (Peter von SIVERS: John of Salisbury c. tanulmánya a Respublica Christiana c. kötetben, München 1969, 59.) — Sermo VI, F: multi cum in seruiciis dominorum sunt eleuati ad altos gradus et honores statim insurgunt contra dominos suos presumptuose et illos vilipendunt ... ideo valde timendum est ne domini temporales nimis exaltent seruos ignobiles et pauperes ad altas dignitates, quia hoc est destructio maxima bonorum virtuosorum. — Sermo X, L: amicitia est necessaria diuicibus, pauperibus, iuuenibus et senibus, primo diuicibus, quia diuites si careant amicitia siue dilectione amicorum breuiter possunt spoliari et pro diuiciis suis interfici, unde raro inter diuites inuenitur caritas. — Sermo XII, L: narrat Helimandus libro primo capitulo quinto et Valerius libro VI [c. III, Extr. 3.] quomodo quidam imperator Cambises ordinauit quod sedes iusticiaria esset cooperta pelle patris sedentis ad iudicandum populum vt videndo pellem paternam cogitaret de equitate iudicii et scripsit hos versus:

Sede sedens ista iudex inflexibilis ste
A manibus reicens munus, ab aure preces,
Sit tibi lucerna lux lex pellisque paterna,
Qua residet natus pro patre locatus.

Vnde omnes illi falsi iudices possunt dicere illud Sapientie V. Errauimus a via veritatis et lumen iusticie non illuxit nobis. — Az idézett Helimandusnak azonosnak kell lennie Helimandus francia ciszterciával, aki Joannes Saresberiensisre támaszkodva egy De educatione principum c. művet írt. Töredékei Vincentius Bellovacensis Speculum doctrinale-jában maradtak meg. Kiadva: MIGNE: Patrologia latina, 212. A Michael de Hungariánál idézett passzust sem itt, sem ugyan csak csonkán fennmaradt világtörténetében nem találtam.

bíráló hang is hozzásegíthet tehát rendi hovatartozásának eldöntéséhez vagy legalábbis a sokat vitatott kérdés újabb megvilágításához.

Vannak nyilatkozatok, amelyek — egy Nicolaus de Lyra-idézethez hasonlóan — olyan általánosak, hogy belőlük semminemű következtetést levonni nem lehet. Ilyen a XII. beszédben az a megjegyzés, hogy akik restek a jóra és hasuknak élnek, a világi élet más élvezeteit sem vetik meg, és szeretik a rövid miséket, elátkozzák a prédikációkat.²¹ Jóval többet árul el a szerző korának és társadalmának feszültségeiről, amikor a nagyurak gonosz szolgálóról beszél, akik kifosztják a népet és latroknál is rosszabbak.²² Más nyilatkozatok szerint éppen ez: egyesek jogtalan meggazdagodása, mások — a tömeg — kirablása látszik a kor központi problémájának. Megjegyzésre érdemes, hogy mind a gazdagok, mind a szegények jól körvonalazott elmélettel tudják pénzszerzési vágyukat, illetve elszánt ellenállásukat igazolni kifosztóikkal szemben, s a két réteg között ugyanilyen határozottan tűnik fel a tanultak csoportja, amely, egyformán ismerve a jót és rosszat, cinikus szabadgondolkodók módjára — az utóbbit választja. A gazdagok szerint nem okos ember az, aki vagyont szerezni nem tud, a szegények szószólói — a latin szövegben: *inuidi*, *inuidiosi* — viszont azt állítják, hogy az egyháziaktól keresztényi szeretetből és a bűnös élet megakadályozása céljából kell elvenni a vagyont, a kereskedő polgártól és a nagyúrtól meg azért, mert nyilvánvalóan bűnös úton szereztek. Ugyancsak a szegények (vulgares) ítélik el a tanult embereket, mert gonosz életük példájával az egész népet rossz útra vezetik.²³

A szegények és gazdagok szembenállása egyáltalán nem lenne különös jelenség nálunk a XV. században; mindeddig példa nélkül áll azonban tudomásom szerint az ideológia, mellyel a két szembenálló fél a maga pozícióját megalapozta: a gazdagok a prédikátor által kárhoztatott világiasságukkal, valamint a *prudentia* és a meggazdagodás összekapcsolásával — a szegények az evangéliumi szegénység radikális értelmezésével, mely a gazdagok kifosztását üdvösséges cselekedetnek tüntette fel.²⁴ Nálunk szokatlan szervezethez utal, hogy a vagyonosak bizonyos esetekben az „*inuidi*” fenyegetésének hatása alatt lemondtak arról, amit szereztek, de a nyilvánosság előtt azt vallották, hogy teljesen önként cselekedtek. Azt hiszem a

²¹ *Sermo XII, F: Tales diligunt longa somnia, exultationes prolixas, venationes et ludos, spectacula et vanitates et breues missas et predicationes detestantur.*

²² *Sermo VI, C: Non sic faciunt principes et domini in istis temporibus, sed magis diligunt seruos infideles qui spoliant et opprimunt populum et sunt socii furum peioresque latronibus ac serui dyaboli.*

²³ A gazdagokról (*Sermo XI, H*): *multi istis diebus magis addiscunt doctrinam et prudentiam mundialem quam spiritualem prudentiam, quia iam nullus reputatur prudens nisi sciat multas diuitias per suas cautelas falsas acquirere, et proximum defraudare et destruere. — A szegényekről szólva elmondja a szent helyeket kirabló Dionysius tyrannus példáját (forrása: Valerius Maximus, I, 1, Extr. 3), majd így folytatja: Modo consimili est de istis inuidis qui domos religiosorum spoliant et habent actiones et cautelas excusantes se et dicentes, quod possessionati nimis habent in possessionibus et ideo caritativum est illorum bona auferre. Si sint religiosi mendicantes dicunt quod peccatum est illis subuenire cum sint optimi edificatores pulcrarum domorum. Si sit iuuenis mercator in ciuitate vel villa prouidus et sapiens et inceperit diuitiis habundare, dicunt inuidiosi quo modo in tam breui tempore diues effici possit nisi esset latro vel fur et statim machinabuntur ad eius confusionem dicentes, nos cognouimus eius parentes qui fuerunt simplices et pauperes, iste tamen habundat diuitiis. Item si fuerit magnus cum rege vel cum episcopo, inuidi dicent quod sit proditor et raptor pauperum, tunc eiicient eum ab officio suo nisi dederit quicquid habuerit, tunc dicent quod libere hoc eis optulit quod non est verum. (XII, E.) — A tanultakról (*Sermo I, N*): *sapientes et eruditi qui deberent esse virtuosus nunc maxime sunt imperfecti, auari, superbi, falsi et iniusti, et multum peiores vulgaribus, quia vult dicit Aristoteles primo politicorum: homo eruditus habet arma scientiam et prudentiam. Scit enim, quomodo malum fieri possit et nouit vias pessimas possibles. Et ideo dicitur inter vulgares quod eruditi faciunt totum populum errare a via domini per suam malam vitam, et ideo non credunt eis quicquid dicunt, quia eos vident facere opposita doctrine sue.**

²⁴ Mikor az *inuidi* arra hivatkoznak, hogy a gazdagok önként mondtak le javukra vagyonukról, Lukács evangéliumának egyik helyére gondolnak (18, 22–25).

fentiek alapján, Michael de Hungaria elszört megjegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy a prédikátor a magyarnál fejlettebb társadalmat korholt a szószékről; olyat, amelyben a mienkben is meglevő ellentétek élesebben, ideológiailag sokkal kidolgozottabban mutatkoztak.

Ami már most az író saját állásfoglalását illeti, a szegények és a gazdagok egykorú vitájában elítéli a gazdagokat vallástalanságuk, ebből következő életmódjuk, hamis jogcímekre hivatkozó kapzsiságuk miatt; úgy látszik tehát, hogy egész rokonszenvével a szegények oldalán áll. Mikor azonban azokról kezd beszélni, akik igazságosnak és üdvösnek tartják az egyháziak és világiak vagyonának elkobzását, egyszeriben a gazdagok pártján látszik szónokolni: irigyek és gyűlölködők e tan hirdetői, indokaik sem többek üres kifogásoknál. Úgy látom, a kolduló rendek tipikus álláspontja ez, akik két tűz között, az egyre inkább elvilágiasodó gazdagok és a biblia legradikálisabb téziseit hirdető szegények között képviselték a hivatalos egyház álláspontját, megalkudva a vagyon létezésével, de nagy értéknek állítva egyszermind az evangéliumi szegénységet.

Afelől nem lehet kétség, hogy az angol átdolgozó valamelyik koldulórendhez tartozott, mert a toldalék egyik beszéde szerint ezeknek tagjait viszi a legfárasztóbb, de egyszermind a legrövidebb út is az égbe.²⁵ Nem látom azonban határozottan eldönthetőnek, hogy a négy között melyikhez; a kevéssé ismert ferences író, Joannes Latteburius idézéséből lehetne arra gondolni, hogy maga is franciskánus volt, s meglehetősen merész fordulattal az általa átdolgozott Michael de Hungariát is annak nézhetnénk, ha egyetlen ritkán idézett auktoritás alapján megengedhető lenne valamely író rendi hovatartozását meghatározni, s ha a ferencesnek feltételezett angol átdolgozó a leghalványabb jelét adná, hogy tudta: kinek a beszédeit alakította át. Akadnak persze, akik franciskánusnak állítják, de csak azok, akik Laskai-val keverik össze. Állították viszont újabban Michael de Hungariát dominikánusnak, noha műve ebbe az irányba sem tartalmaz egyetlen határozott utalást sem. Ha mostanában mégis inkább a domonkosrend felé billen a mérleg, mindenekelőtt annak tulajdonítható, hogy irodalmi működéséről mindmáig Quétif és Echard már említett domonkosrendi írói katalógusa az alapvető forrás;²⁶ de ha a két bibliográfus felvette, egyedül azért vehette fel lexikonába, mert a „Magyarországi” nevet viselő szerző művét még a XV. század végén dominikánusok vették gondjukba. Az ő kezükben bővült az eredeti törzsanyag további, kritikátörténeti szempontból elsőrendűen fontos toldalékokkal, amelynek még csak vázlatos ismertetésére is csak a szerzőség megállapítása érdekében kerül sor az alábbiakban.

A XIII beszéd azon kiadásai, melyek az *ars praedicandi*-t és a szorosan hozzátartozó tabulát tartalmazzák, *Evagatorium Genemy* címmel, 1499-től jelentek meg a könyvpiacra.²⁷ Az első, kölni kiadást a *Sermones XIII* ugyancsak kölni, kritikainak nevezhető 1496-i átdolgozását alapul véve bővítette tovább a sajtó alá rendező. A közvetlen előzmény nyomán tartalmaz 14 helyett szám szerint is 13 beszédet a Michael de Hungaria neve alatt kiadott gyűjtemény; ebből való az a megjegyzés, hogy az angol átdolgozótól származó három tovább

²⁵ A toldalék első beszédében: *Per strictum iter per quod nemo potest ambulare nisi peditando ad celum, est via quatuor ordinum mendicantium qui vadunt ad celum peditando, et hoc iter ducit homines citius ad celum.* (P5.)

²⁶ BÉKÉSI Emil, *Katholikus Szemle*, 1902, 857. — Quétif és Echard szerint: *natione et origine sic dictus, a nullo nostrorum inter scriptores ordinis hactenus laudatus.* Legutóbb HARSÁNYI András és CHARLAND (i.m. 71) bizonytalanannak mondják rendi hovatartozását, ill. vagylagosan dominikánusnak vagy ferencesnek nyilvánítk.

²⁷ Charland említ egy 1498-i hagenai kiadást, de ennek nem akadtam nyomára. Ha valóban téves az adat, utolsó emléke lehet annak a két évszázados konfúzióknak, amikor Michael de Hungariát Laskai Ozsváttal tévesztették össze: neki jelent meg ugyanis egy könyve az említett évben (*Sermones dominicales perütiles a quodam fratre hungaro*).

sermo nem lehet a „Magyarországi” íróé. Az újabb kölni szerkesztő tette a kötet elejére a *Modus predicandi*-t és az *Applicationes*-t, melynek élére a prédikálás fontosságát hangsúlyozó *Exhortatio* került.²⁸ A kötet toldalékai között első helyen Hermannus Buschius Máriához intézett verse áll, ugyanezen lap verzóján egy másik négy soros vers olvasható Szent Anna tiszteletére; alatta a jól ismert kép: Mária, ölében a Kisjézussal, mellettük Anna, Mária anyja. Erre egy Krisztus szenvedéséről szóló beszéd következik, majd két további Szent Annáról és egy a rózsafüzérről. Utánuk — néhány rövid szöveget nem említve — új címlappal és címmel (*Misse peculiare septem*) egy Missale itinerantium kapott helyet.²⁹

Az újabb szerkesztmény dominikánus eredete mellett már e legelső kiadásban található bizonyíték. Először is az *Evagatorium* szó, ami Du Cange szótára szerint egyedül a domonkosrendi Felix Fabrial († 1489 után) fordul elő — ugyancsak könyvcímként, 'peregrinatio' értelemben. A Genemy értelme homályos: valami búcsújáróhely latin alakjával lehet kapcsolatos, amit azonban már az egykorúak sem nagyon ismertek, mert az *Evagatorium* későbbi kiadásainak címlapján nem található. A két szó együtt talán eme ismeretlen helyre vezető zarándoklatot jelent, ahol Szent Annát különösen tisztelték, s a régi könyv új változata feltehetőleg búcsúsokat vezető papoknak készülhetett elsősorban. A középkor végén és a reneszánsz kezdetén egyáltalán nem különös, hogy Hermannus Buschius, német néven Hermann von dem Busche egy verse található benne, kit Celtisszel, Ullrich von Huttenthal és Joannes Hadusszal szokás együtt emlegetni; ebben az időben a kölni egyetemen tanított és könnyen bekerülhetett néhány sora az *Evagatorium*ba.³⁰

Kétségtelenné teszi a *Sermones XIII* új redakciójának dominikánus eredetét két további kölni, 1503-i kiadás. Az egyik (RMK III, 115) apud predicatoros, vagyis a domonkosrendiek-nél jelent meg; a másikban (RMK III, 116) meg az áll, hogy Krisztus szenvedésének történetét Jacobus Gaudensis holland származású (natione Hollandinus), Kölnben működő dominikánus írta. E szerzetes 1460–70 táján lépett a rendbe, 1520 körül halt meg.³¹ Még az sem lehetetlen, hogy Michael de Hungaria népszerű könyvét (kétszer is) ő szerkesztette át, bár adat nem szól róla, hogy az új redakció az ő nevéhez köthető.

Érdemes lenne pedig ismerni az ügyes szerkesztő nevét, aki a XIII beszédben szétszórtan található részletek önálló összekeresésétől is meg kívánta kímélni nem éppen nagy tudományú paptársait. Az *Applicationes* cím alatt ugyanis az év minden vasárnapjára és ünnepére egy-egy rövid beszéd-vázlatot állított össze: megadta a thema-t, a párhuzamos vagy ezzel kapcsolatban álló bibliai helyeket, majd a textus divisióját, s mindezek után felsorolta a *Sermones XIII*-ből felhasználandó részeket. Advent első vasárnapján pl. így: a thema Máté evangéliumának 21. fejezetéből az 5. vers (*Ecce rex tuus venit tibi*); ugyanezt beszéli el Márk a 11.

²⁸ A címek: 1. *Modus predicandi. Incipit tractatus de modo predicandi et extendendi diuersas materias per colores rhetoricales valde vtilis et necessarius. A végéhez hozzányomva: Epistola Jesu christi filij dei et Marie, Regule et vite christiane religionis explanatiua. 2. Applicationes breues sed perutiles materiarum tredecim Sermonum Michaelis de Hungaria, ad omnes dominicas et festiuitates per totius anni circulum, cum Thematibus, concordantijs atque diuisionibus.*

²⁹ A címek: 1. *Hermannii Buschii Monasteriensis Ad diuam virginem Mariam Carmen. A Szent Annához intézett versnek nincsen címe. 2. Passio domini nostri Jesu christi quattuor euangelistis collecta. 3. Sermo electissimus de duodecim priuilegijs sancte Anne. 4. Alius sermo notabilis valde de Anna matris Marie sanctissima. 5. Sermo de beata virgine. Incipit sermo pulcherrimus ac fidedignus, de Serto Rosaceo illibate virginis Marie. 6. Misse peculiare septem de dulcissimo nomine Jesu Officium de quinque vulneribus Christi Officium de compassione dolose Marie Officium de sancta Anna matre Marie Officium de tribus magis pro iter agentibus Officium de mortalitate vitanda tempore pestilentie, De Requiem pro defunctis Officium.*

³⁰ Georg ELLINGER: *Geschichte der neulatenischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert I, Berlin — Leipzig 1929, 419–27.*

³¹ QUÉTIF — ECHARD: i.m. II, 44–45; az Országos Széchényi Könyvtár RMK III, 116 jelzetet viselő példánya 1807-ben Kazinczy Ferencé volt.

(1—11), Lukács a 19. (29—44), János a 12. (9—19) fejezetben, erre vonatkozik Zakariás próféta 9. (9) fejezete. Ezek után felosztja a biblia szavait két részre (Ecce rex tuus — venit tibi), s elmondja, hogy Krisztus eljövetele (adventus) háromféleképpen értendő.³² Megjegyzem, hogy a szerkesztő egyetlen bibliai mondat boncolgatása mellett a teljes napi evangélium kifejtésére is adott példát és szerkezeti sémát. E második típust képviseli a nagybőjt első vasárnapjára ajánlott vázlat, amelynek thema-ja: Ductus Iesus in desertum (Máté 4, 1), felosztása pedig: Ductus est és vade sathana. A beszéd jellegének megítéléséhez csak azt kell tudni, hogy a második citátum Máté 4. fejezetének 10. verséből való.

Mint a minden célzatosság nélkül kiválasztott példából látható, a vázlatok a lehető legszűkszavúbbak, és sermo-vá bővítésükhöz még akkor is nélkülözhetetlenek voltak a retorikai ismeretek, ha a prédikátor alaposan kiaknázta a nyomtatott szöveg megadott passzusait. Ezeket az ismereteket kívánta megadni a *Modus predicandi* a colores rhetoricales példákkal illusztrált felsorolásával és a vázlatok kibővítési módjával (dilatatio). Ami itt olvasható, nem teljes ars praedicandi tehát, mert nincsen szó benne a thema kiválasztásáról és a divisióról, de erről felesleges lett volna beszélni, ha a pap mindezt amúgy is készen kapta az *Applicationes*-ben. Annál inkább kellett a colores rhetorici, melyeknek definícióit az *Auctor ad Herennium*-ből kölcsönözte a szerkesztő.³³ De még számos más közvetlen vagy közvetett forrása lehet, amiket egyszerűen egymás mellé másolt a rendszerességre nem törekvő író.

Ugyanez a módszer (és önállótlanág) jellemzi a thema kibővítésével foglalkozó részt. Előbb négy módszert ismertet (ismeretlen forrásból³⁴), majd közvetlenül utána — mindenemű hivatkozás nélkül az előbbtől teljesen függetlenül további nyolc eljárást —, amely egé-

³² Példaként idézem a részt: Dominica prima Aduentus domini. Ecce rex tuus venit tibi. Math. XXI. Marci XI. Luce XIX. Johannis XII. Zach. IX. In verbis premissis duo principaliter innuuntur. Primo aduenientis dignitas: ibi (ecce rex tuus). Secundo aduentus eius vtilitas ibi (venit tibi). Aduentus christi est triplex: applica sermonem XI. A. Ser. XI. D, E, G.

³³ Az egyezések nyilvánvalóak:

1. Contentio:

Ad Her. 4, 15, 21
Contentio est, cum ex contrariis rebus oratio conficitur

Tractatus, A 2
Contentio est color qui conficitur ex contrarijs

2. Exclamatio:

Ad Her. 4, 15, 22
Exclamatio est, quae conficitur significationem doloris aut indignationis alicuius per hominis aut urbis aut loci aut rei cuiuspiam compellationem

Tractatus, A 4
Exclamatio est, quando cum clamore, dolore vel indignatione fit sermo, et quae ex rerum aut personarum commemoratione in significationem doloris vel admirationis prorumpit.

3. Transitio:

Ad Her. 4, 26, 35
Transitio vocatur, quae cum ostendit breviter, quid dictum sit, proponit item brevis, quid consequatur

Tractatus, A 4
Transitio est, quando breuiter ostendit, quid dictum est, et breuiter proponit

4. Az occupatio neve az Ad Her.-ban occultatio. (H. Lausberg: id. m. 882—86 §.)

Ad Her. 4, 27, 37
Occultatio est, cum dicimus nos praeterire aut non scire aut nolle dicere id, quod nunc maxime dicimus

Tractatus, A 3
Occupatio est cum dicimus nos praeterire vel nescire vel nolle dicere id, quod maxime tunc dicimus.

³⁴ A5 lev.: Ad dilatandum thema et ad inveniendum diuersas vias in themate, ista quattuor sunt inquirenda in sermone ... qualitas, quantitas, locus et tempus.

szében és részleteiben Bonaventura *Ars concionandi*-jából való.³⁵ A kompilátorok tipikus eljárása szerint a 6. pontba dolgozta bele egyetlen megnevezett forrását, az Albertus Magnusnak tulajdonított *De arte intelligendi, docendi et predicandi res spirituales per res corporales et visibiles et e conuerso pulcra et vtilissima* c. művet.³⁶

Minden további részletezés már messze vezetne a magyar kritikátörténettől, s a forrásokot illető néhány megjegyzés csupán annak a kutatónak szolgálhat talán majd némi útmutatásul, aki az *ars praedicandi* egyetemes történetével kezd el foglalkozni. Az elmondottak szorosan a témához tartozó lényege összesen az, hogy Michael de Hungaria „Magyarországi” neve ellenére angoloknak írta XIII beszédét, s emiatt a magyar irodalomtörténetben jó, ha említést kap; a *Sermones XIII Evagatorium* c. változataiban olvasható *ars praedicandi* biztosan kölni dominikánus szerkesztménye: semmi helye tehát a mi kritikátörténetünkben.

Andor Tarnai

MICHAEL DE HUNGARIA

D'après son nom, Michael de Hungaria a été considéré durant longtemps comme un écrivain hongrois qui ne trahissait rien dans son oeuvre (*Sermones XIII*, c. 1480) sur son appartenance nationale. L'auteur de cette étude établit que Michael de Hungaria a écrit ses sermons pour un auditoire anglais, et qu'un personnage inconnu, qui était un Anglais également, a remanié les treize sermons avant leur parution encore et les a augmentés de trois autres sermons. C'est sous le titre *Evagatorium* que les éditions ultérieures de l'oeuvre de Michael de Hungaria ont paru en impression. Une *ars praedicandi* s'ajoute encore à ces variantes qui n'est pas de la plume de Michael de Hungaria, mais qui a été rédigé, selon toute vraisemblance, par des dominicains colonais.

³⁵ Ugyanezt építette be Robertus de Basevorn *Forma praedicandi*-jának XXXIX. fejezetébe. (CHARLAND: i. m. — Záradékol említem meg, hogy a domonkosrendi írók katalógusának szerkesztői Michael de Hungaria négy Angliában őrzött kéziratát említik Edward Bernard: *Catalogi librorum manuscriptorum Angliae et Hiberniae in unum collecti* (Oxoniae 1697) c. műve alapján: Tom. I, Pars I, n. 2585 (139); Pars. III, n. 1111 (122); Tom. II, Pars. I, n. 609 (202); uo. 9654 (373). Az első máig is azon a helyen és jelzeten van, ahol a XVII. századi leíró találta (Falconer Madan — H. H. E. Craster: *A Summary Catalogue of western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford, Vol. II, Part. I, Oxford 1922, n. 2585*). Nem lehetetlen, hogy olyan adatokat tartalmazzanak, amelyek a nyomtatott változatban nem találhatóak.

FEJLŐDÉSI SZAKASZOK KÖLCSEY VILÁGSZEMLÉLETÉBEN ÉS KÖLTÉSZETFELFOGÁSÁBAN

A mélyen gondolkodót nem pálfordulások, hanem a kezdettől meglevő feltételezések mindig újabb átgondolásai jellemzik. Kevés írónk akad, kiről olyan lényegbevágó jellemzést lehet adni ezzel a megállapítással, mint Kölcseyről. Gondolatkörének nem annyira kitágítására, mint inkább elmélyítésére törekedett. Rendkívül szerves fejlődését itt csak eszmerendszere egyik összetevőjével: világszemléletének és költészetfogásának kapcsolatával szemléltetjük. E részalkotót az értekező művek alapján próbáljuk jellemezni, s csak a végkövetkeztetés előtt szembesítjük a költői gyakorlattal.

I. Az értekező próza

A tudományos vizsgálat megköveteli az elvonatkoztatást. Ez magyarázza, hogy Kölcsey gondolatrendszerének szerves egészet képező fejlődésén belül négy szakaszt különböztetünk meg.

1. A tízes évek bírálatai; klasszicista fenntartások a szerves forma romantikus eszményével szemben

Közismert tény, hogy mennyi a keletkezésük idején eredeti s ma helytállóak, sőt alapvetőnek nevezhető megállapítást lehet találni azokban a bírálatokban, melyeket Kölcsey Csokonai, Kis János és Berzsenyi költészetéről írt. A Csokonai-tanulmányban például Kölcsey biztos ítélettel helyezi Kisfaludy Sándor *Regéit* messze a *Himfy szerelmei* alá. Berzsenyi életművének a jellemzése is sokban találó: kemény bírálója észreveszi költészetének az egykorú magyar versírásban kivételes eredetiségét, kiemelve, hogy „ő sohasem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik ki minden szó, minden gondolat”. Az értékelő kifogástalan izléssel válogat a mérlegre tett életműből: többnyire azokat a verseket említi, melyek ma is Berzsenyi legjobb műveinek számítanak. Az is indokolt, hogy Kölcsey bosszantónak találja Berzsenyi önisméltéseit: „A könnyűség hamar szül gondatlanságot, a nagy erő durvaságot, a fenség dagályt.”

Másrészt viszont az is igaz, hogy a bírálatok néhány megállapítását csak irodalomtörténeti magyarázattal lehet értékelni. Íme egy példa: „a Lilla úgy nem éri fel a Himfyt, mint a messzeről csillámló tűzijátéknak fénye a volkánét; ... az érzés és kultúra tekintetében ötet Daykához tennünk nem lehet; ... az ódában Virág úgy áll neki ellenében, mint egy Jupiter Olympus a bámuló előtti”. Kétségtelen, hogy Kisfaludy Sándor túl- és Csokonai leértékelését a fejlődéstörténet magyarázza: Kölcsey a későbbi stílust helyezi a korábbi fölé, „a korszerűvel szorítja háttérbe a korszerűtlen Csokonait”.¹

¹ SZAUDER József: *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 73.

Ismeretes, hogy első kollégista éveiben Kőlcsey még fenntartás nélkül lelkesedett Csokonaiért. Véleménye akkor módosulhatott, mikor 1808-tól levelezni kezdett Kazinczyval. Korai verseit a széphalmi mester hatására semmisítette meg, még 1810 előtt.² Ami fennmaradt belőlük, az Csokonai erős ösztönzését mutatja: az 1808-ban írt *A képzelethez* és *A nyugalomhoz* például Csokonai nyolc évvel korábbi, *A magánosság*hoz című ódájának utánérzése. 1813-ban már lényegében más nyelvbe fordítja át Csokonai néhány dalát. Egy évvel később ezeknek az átdolgozásoknak elvi tanulságait összegezi. Csokonai és Kisfaludy összehasonlításakor Kőlcsey saját fejlődése érdekében igyekszik eltávolítani magától annak a nyelvét, aki őt közvetlenül megelőzte a fejlődésben. Emellett a szöveg egy sokkal általánosabb, nem kizárólag irodalmi jellegű támadást is tartalmaz a Debrecennel és a tiszántúli református egyházzal jelképezett provincializmus ellen.

Más a helyzet a Csokonai—Virág összevetéssel. Értéktételét itt nem indokolja a fejlődés iránya, hiszen Virág szókincsét, verselését, mondatfűzését és világképét egyaránt korábbi típusúnak kell itélnünk a Csokonaiénál. Az ehhez hasonló részlet-ellentmondások a másik két bírálatból sem hiányoznak teljesen. Előfordul, hogy Kőlcsey szavakat, egyes kifejezéseket kárhoztat a bírált versekben: Kis János kötetét mérlegelve „múlhatatlan kötelességének ismeri, hogy azon szólásokat . . . kimutassa, melyek őtet megbotránkoztaták”, Berzsenyivel szemben pedig így érvel: „Értetni kell a poetának, hogy vagnak szavak és szólások, melyekkel kivált a poesis fentebb nemeiben élnie nem lehet.” Berzsenyi egyik kevésbé jellemző költeményét, *A remetét*, azért tartja elhibázottnak, mert lírai mértékben (aszklepiadeszi versekben) készült, s nem veszi tekintetbe, hogy e látszólag elbeszélő költemény *lényegében* lírizált mű. Ezek a megállapítások nincsenek teljesen összhangban a bírálatok egészének kontextusával, még némi párhuzamosságot mutatnak a klasszicista poétika tétéleivel, melyek szerint mindig a külső forma határozza meg a tartalmat; minden műfajhoz eleve meghatározott magasságú hangnem, azaz dikció tartozik, melynek a helyes szóválogatás a lényege; a versek nyelvét nem saját belső logikájuk, hanem külső, előre megszabott norma szerint kell mérlegelni. Még a klasszicista szabályrendszer távoli hatása érezhető abban, hogy a bíráló Kis Jánosnál kevesebb elvetendő szót talál, s Berzsenyit azért rója meg, mert — a már meglevő jelentésterületet tisztító klasszicistákkal szemben — bővíti költői nyelvünk jelentésterületét, szokatlan nyelvi elemeket, kevert, tisztátlan dikciót használ, nem korábban megszabott törvények alapján válogat a nyelvből. A Berzsenyi-kritika egyes mondatai még tükrözik, hogy Kőlcsey ifjúkorában Boileau-tól, Voltaire-től és Fontenelle-től tanulta a bírálat szempontjait,³ a XIV. és XV. Lajos korabeli francia írókat, Racine-t, Pope-ot és Swiftet tartotta kedvenc olvasmányainak, Schiller híres szembeállítására célozva, a naiv költészetet, Homéroszt magasan a modern érzelmesség fölé helyezte, s a német romantikában pusztá hanyatlást látott Goethehez képest.⁴ Klasszicista értelemben vett iskola szócsövének s nem romantikus mozgalom viszonylag független tagjának tüntette fel magát; az irodalmat a „kultiváltak” saját ügyének tartotta; a nyelvről nem úgy írt, mint egyenrangú változatok halmazáról, hanem mint egy eszményi norma és provincializmusok kibékíthetetlen ellentétéről; s egyes műfajokat (például a naplót) eleve kiutasított a szépirodalom köréből.⁵

A három szóban forgó Kőlcsey-bírálat néhány még klasszicista eredetű állítását a sajátos kelet-európai fejlődés magyarázza: nálunk a klasszicizmus igen későn, alig egy-két évtizeddel a romantika előtt bontakozott ki. Míg Franciaországban vagy Angliában a fentebb stíl a stílusválasztó klasszicista, a nyelv megújítása pedig a stíluskeverő romantikus áramlat jel-

² L. Szemere Pálhoz 1833. március 20-án írt levelét.

³ Kazinczyhoz 1809. V. 9; 1811. IV. 23; Kállay Ferenchez 1815. V. 30; Kazinczyhoz 1815. X. 16; Szemere Pálhoz 1833. III. 20.

⁴ Szemere Pálhoz 1833. III. 20; Kazinczyhoz 1808. VIII. 31; 1815. IV. 8; Szemere Pálhoz 1813. VI. 25; 1813. XI. 14.

⁵ Kazinczyhoz 1814. XII. 22; 1815. VII. 5.

lemzője volt, addig a mi nyelvújításunknak egyik sajátossága az, hogy egyidejű a fentebb stíl kultuszával. Magyarországon klasszicista költészetéről annak megközelíthetően tiszta formájában aligha lehet beszélni, s a klasszicista kritikai elvek helyenkénti alkalmazásában Kőlcseynek Kazinczy Kisfaludy-bírálatát leszámítva aligha van számottevő előzménye. Az a tény, hogy Kőlcsey bírálaiban ragaszkodott a klasszicizmus által megkövetelt fogalmi tisztázottsághoz, a fejlődés dialektikája következtében a romantika után kialakult irodalomtudomány elődjévé teszi őt, szemben a metaforákhoz folyamodó, benyomásterű romantikus bírálatokkal. Berzsényi életművének gyengébb felére — így például a szerelmes versekre — tökéletesen illik az, amit bírálója az ő fejlődéstörténetileg egyszerre korábbi és későbbi szempontja alapján a nyelvi konkrétság viszonylagos hiányáról mond. A Berzsényit elmarasztaló többi megállapításból pedig éppúgy ki lehet érezni a feszültséget a normák és az elemzés tárgya között, mint a legnagyobb klasszicista bírálónak, Samuel Johnsonnak a reneszánsz, barokk és a klasszicizmustól fokozatosan eltávolodó költőkről írt eszmefuttatásaiból, s ez a feszültség is azt bizonyítja, hogy Kőlcsey nem maradt érzéketlen Berzsényi költői értékei iránt.

Ugyanakkor nem tagadható, hogy Kőlcsey néhány mondatát az utókor úgy értelmezte félre, hogy közben ártott Berzsényi helyes esztétikai megítélésének. Értékítélete befolyásolta az ifjú Toldyt, *Handbuch der ungrischen Poesie* (1828) című munkája írásakor, s Erdélyi János — ki azt hangoztatta, hogy Berzsényiből „csak” a nyelv fogja érdekelni az utókort, mert, idegen volt a gondolatokban, de miénk a nyelvben” — Kőlcseynek arra a tételére támaszkodott, mely szerint Berzsényi verseiben „a stílus praedonderál . . . lélek s értelem nélkül”.⁶ Kazinczy Daykához, Virághoz, Kis Jánoshoz mérte, Kőlcsey már a verseskötet első olvasásakor messze Dayka alá helyezte, majd Virághoz hasonlított Berzsényit, s ez szolgált ürügyül a később tankönyvekben népszerűsített tévhitnek, mely szerint Berzsényi Virág követője. E legenda alaptalanságát legjobban az a hatalmas nyelvi eltérés bizonyítja, mely a századforduló metaforában és hangnemből egyike leggyengébb, „egyoldalúan klasszicista”, „elvontan allegorizáló”, „diszkurzív logikai menetű” verseket író, „jó kismesterét”⁷ Vörösmarty előtti költészetünk legnagyobb metafora-teremtőjétől, a mondatlejtés nagy művészetétől elválasztja — pedig ketjük dikciójának különbségét maga Virág is tudta, feltehetően ezért érezte idegennek magától Berzsényi költészetét. Tény, hogy Kőlcsey később sem változtatott véleményén, pedig akkor már jobban eltávolodott a klasszicista eszménytől. 1825-ben Dayka, Virág és Kis János fejlődéstörténetileg korábbi szakaszhoz tartozó költészetével együtt említette Berzsényi műveit (*Egyházi beszéd*); egy évvel később pedig, a Körner-bírálatban Berzsényivel Kis Jánost állította szembe, „kiben elég igazságszeretet s önértés vala, verseinek nem csupa komplementekből állott kritikáját kedvesen fogadni”. A niklai remete összeroppanásáról értesülvén, egyetlen megjegyzése az volt, hogy „az az ember, ki a kritika eránt így viseli magát, mit fogna még tenni, ha igazán megbántatnák?” „Nem hiszi-e, nem tudja-e Kczy, hogy Bnek Antirecensiójában hamis tudomány van?” — írta Berzsényi válaszána megjelenése után.⁸

Kőlcsey Berzsényiről adott jellemzésében nem utal a bírált életmű szerves egységére, arra a létértelmezésre, mely még a jelentéktelenebb versekben is megtalálható. Meglepő ez, ha arra gondolunk, mennyire közel áll e tekintetben a megbírált költészete a bírálóéhoz. A költő Kőlcseyre emlékezett az, hogy Berzsényi legtöbb művében két létállapotot állít szembe: jelent és múltat; álarcával, fátyollal, bábbal, piperével jelképezett látszatot, „tűnést”, „csalatást”, „külszint” és „labyrinth-hoz” hasonló rejtett lényegét, „essentiát”; a bezártsá-

⁶ ERDÉLYI János: „Berzsényi Dániel Összes művei” (Szépirodalmi Szemle 1847). Pályák és pálmák. Bp. 1886. 67–68; Kőlcsey Karinczyhoz 1813. IX. 15.

⁷ SZAUDEK: Az estve és Az álom. 81, 274, 281, 283.

⁸ Szemere Pálhoz 1822. IV. 6; 1827. II. 1.

got, az „egy kaptára vonó” előítéleteket, „hagymázokat” a repülés, a különbségek szabadságával, a gyermekkornak képzeletben és jelképekben gazdag világával; felébredést az álommal; mozgást nyugalommal; a nemzeti bélyeg lassú halálát az emberiség polgári haladásával — jelenléteket a hiánnyal, mindig a hiányról állítva, hogy megegyezik a valósággal, a lényeggel.

„Akit lelked epedve kér,
Attól messze szakaszt, hogy soha el ne érj:
A kit félve kerülsz, utálsz,
Annak jégkebelén hervad el életed.” (Chloe)

Kölcsey helyesen látta, hogy Berzsenyinek csak kisszámú önmagában teljes értékű alkotása van, de nem vett tudomást arról, hogy Berzsenyi — a romantika legnagyobbjaihoz hasonlóan — elsősorban nem egyedi verseket írt, hanem összefüggő, szerves egészet képező életművet hozott létre.

Röviddel a Csokonai hatása alatt írt versek megsemmisítése után, 1810-ben Kölcsey Pesten megmutatta Berzsenyinek legújabb — Kazinczy szellemében írt — költeményeit. Berzsenyi véleménye lesújtó volt, később is „nyekergőnek” nevezte e verseket. Élete végén írt bírálatában viszont elfogultságtól mentesen dicsérte Kölcseynek azokat a verseit (például a *Zrinyi dalát*), melyek stílusa már romantikusabb.⁹ Közben a bírálat arra készítette Berzsenyit, hogy kísérletet tegyen saját költői gyakorlata elméleti igazolására, a vele szembeszegezett poétikától lényegében eltérő költészettan kifejtésére. A végső összegezés, a *Poétai harmonistika* csak 1833-ban jelent meg, de felfogásának körvonalai már a Kölcsey bírálatához fűzött *Észrevételek* első, 1818-ban keletkezett és csak töredékeiben fennmaradt változatában felismerhetők. E több szakaszban kidolgozott ellen-bírálatot 1825-ben kiadott végleges formájában a magyar romantika első költészettanának tekinthetjük, egyetértve Németh László állításával, ki szerint „Berzsenyi, az esztétikus, nem méltatlan a költőhöz”.¹⁰

Berzsenyi először is Kölcsey módszerét kifogásolja. A bíráló egyes kifejezéseket mérlegel, ahelyett hogy minden verset a maga teljességében venne szemügyre. Azt állítja, hogy a versek nyelve szép, de gondolatuk közhelyes. „S valjon öszvegyeztethető-e, hogy a poéta a poétai kitételekben gazdag, a poétai gondolatokban ellenben szegény legyen, holott ez a kettő egy?” — kérdezi Berzsenyi. Kazinczyt és Kölcseyt „külkriticusoknak nevezi”, mert a külső formát keresik, a versek belső „alkata és menetele” helyett. Kölcseyt a szövegösszefüggés elhanyagolása öntudatlan meghamisításra készíti: értelmetlenségért rója meg a „gigászi örök vár’ chaosza” kifejezést, holott a versben ez áll:

„Hol a gigászi Örök vár
S chaoszába elmerít,
Mint egy cseppet az óceán.
Mint egy sóhajtást az orkán.” (Életfilozófia)

Berzsenyi elmarasztalja a tanító célzatosságot, olyan költészetet sürget, melyben „mindenütt festve, nem pedig mondván van a gondolat”. Magyar nyelven elsőként fogalmazza meg a szerves formáról szóló tételt, melynek feltűnése egész Európában vizválasztóként a romantikus poétika kezdetét jelentette: „nem a tárgy csinálja a poétát, hanem a poéta csinálja a tárgyat . . . a gondolat nem egyéb mint poétai tárgy vagy holt anyag, s egyedül ennek kiképzése teszi a poésist”.

⁹ Berzsenyi Kazinczyhoz 1817. IX. 8; Kölcsey Szemere Pálhoz 1833. III. 20; Berzsenyi: *Auróra* 1831 (bírálat).

¹⁰ NÉMETH László: *Az én katedrám*. Bp. 1969. 322.

Berzsenyi már igen korán elutasította Kazinczy normatív nyelvszemléletét,¹¹ az *Észrevételek*ben pedig saját stílusát a történetiségre hivatkozva védte meg: „Így kell a romantikának egész stíljáról itélnünk, mert valamint változtak az ideák, a szerint kellett változni az egész költői szellemnek és nyelvnek; sőt így kell azoknak változniok minden eredeti költőnél, mert minden új világszemlélettel új ideáknak, új szellemnek és nyelvnek harmóniája születik, s ahol ez nem születik, ott eredeti sincs. Ugyan azért a költői nyelvet nem a Hellenicához, annyival inkább pedig nem a magunkéhoz méregetve kell megítélnünk, hanem leginkább az új s individuális szellem természete szerint.” Berzsenyi szemében a klasszicizáló Kazinczy „sanyarú bíró”, ki szűkíteni akarja a nyelv jelentésterületét, holott éppen az ellenkezőre, új metaforák teremtésére van szükség; költői nyelvünk „oly szűk, hogy csaknem minden iparkodásunkat annak bővítésére kell fordítanunk”.¹²

A Berzsenyi-kritika írója a költői nyelv körén belül is világosan elhatárolható területekként fogta fel a dikciónak az egyes műfajokhoz tartozó, különböző magasságú változatait, s később is hitte a műfajok szétválaszthatóságát.¹³ Vele szemben Berzsenyi tagadta, hogy minden egyes műfajnak saját szókinccse van, egyetemes költői nyelvet tételezett fel, mert voltaképpen csak a líra műneme érdekelte, azon belül pedig nem tett megkülönböztetést. Kőlcsey egyik vádjára azt felelte, hogy a kifogásolt szavak „épen úgy bele illenek az ódába, mint akármely versbe”. Lírakeresztmetszeti szemléletének a korszerűsége különösen akkor válik szembeötlővé, ha emlékeztetünk arra, hogy még a Kőlcsey után fellépő nemzedék vezető kritikussai, Toldy és Bajza sem a lírával foglalkoztak nagyhatású műveikben, az *Aesthetikai levelek*ben és *Az epigramma teóriájában*.

Berzsenyi és Kőlcsey vitájának megítélések mindazonáltal nem szabad azt szem elől tévesztenünk, hogy mindkettejük írásaiban örökölt gondolatok korszerű felismerésekkel keverednek. Berzsenyi a romantikus líra néhány alapkövetelményének megfogalmazásával lépett előbbre Kőlcseynél. Élete különböző szakjaiban tett kijelentései arra engednek következtetni, hogy Berzsenyi nem különösen érdeklődött a festészet iránt,¹⁴ a zene viszont szenvedélyesen érdekelte; Keszthelyre mindig a hangversenyek miatt látogatott el. A *Dukai Takács Judit*hoz (1815) címzett verses levél a zeneiség mellett már a jelképiséget is említi, s ez a kettő válik kulcsfogalommá a Kőlcsey bírálatára válaszoló *Észrevételek*ben és a *Poétai harmonistidában*. A dagály vádjával az erőltetettséget állítja szembe, melyen elsősorban hangnemtörést ért, és meggyőzően tudja bemutatni, hogy Kőlcsey verseinek többségét valóban jellemzi ez a hiba. Végül kései ars poeticájában a romantikus lírának egy harmadik mozgatóerejét, a natura naturata helyébe lépő natura naturans elvét is megfogalmazza, azt követelve a költészettől, hogy

„Folytassa titkon a teremtés

Műve örök folyamatát gyönyörrel.” (*A poesis hajdan és most*)

A szerves forma gyakorlati megvalósítása és elméleti megfogalmazása az, amivel Berzsenyi meghaladta Kőlcseyt. Ellenbírlata néhány részletének kidolgozásakor ugyan merített ösztönzést Szemere Pál *Tudósítás a Tudományos Gyűjtemény dolgozó társainak egyesületéhez Kőlcsey könyvvizsgálata felől Berzsenyi verseihez* (1817) című értekezéséből, de a szerves formára vonatkozó megállapítása lényegében önálló, Magyarországon feltehetően a legkorábbi. Mivel ezt a tételt véljük a romantikus költészetszemlélet sarkkövének, Berzsenyi és Kőlcsey vitáját kivételnek tekintjük azzal az egyébként igaz állítással szemben, mely szerint „Kőlcsey mindig önnön ideáljaival, saját, személyes fejlődésébe felszívott, magáévá tett és egyéni fejlődésében meghaladott elvekkkel, tanulságokkal, ihletekkel számolt le”.¹⁵ Ebben a vitában Kőlcsey

¹¹ Berzsenyi Kazinczyhoz 1811. VI. 5.

¹² Berzsenyi Kazinczyhoz 1811. II. 15.

¹³ Kőlcsey Szemere Pálhoz 1823. IV. közepe; 1823. VI. 27.

¹⁴ Berzsenyi Kazinczyhoz 1812. VI. 12; Döbrenteihez 1825. VI. 30.

¹⁵ SZAUDER: A romantika útján. Bp. 1961. 197.

olyan előre mutató jelenséget is elítélt, mely Magyarországon Vörösmarty előtt Berzsenyi költészetének kizárólagos sajátossága volt. Berzsenyi viszont forma és tartalom, nyelv és gondolat azonosságával nemcsak Kölcseynél, hanem Erdélyinél is közelebb jutott a romantikus költészetfelfogáshoz, s e két bírálóval szemben nemcsak saját legjobb verseinek, hanem Vörösmarty költészetének is megteremtette az elméleti igazolását.

Mindez korántsem jelenti azt, hogy a vita során felmerült többi kérdésben is Berzsenyinek adunk igazat. Nemcsak azért, mert az idő igazolta Kölcsey néhány lényeges fenntartását a romantikával szemben. A két költő vitája egészét tekintve járult hozzá a magyar romantika kialakulásához. Igaz, a költői gyakorlatban Berzsenyi (elsősorban eredetibb képalkotása és anyagszerűbb nyelve révén) közelebb jutott a teljes értékű romantikus líra megteremtéséhez, s a bírálat arra készítette, hogy levonja költői gyakorlatából azokat az elméleti tanulságokat, melyek ösztönzést adhattak a magyar költészet továbbfejlődésének. Másrészt viszont a bíráló az egyhangúság elmarasztalásával, a sokféleség igényének hangoztatásával s főként a történeti szempont, a nemzeti hagyomány gondolatának felvetésével maga is előkészítette a romantikus költészet szemlélet kialakulását. S ami ennél is lényegesebb: Kölcsey — alighanem Kant első igazán értő olvasója Magyarországon — irodalmunkban döntő és új szempontot vetett fel, mikor a bölcséleti kultúrát kérte számon Berzsenyin.

A Berzsenyi-bírálat átmeneti jellegű: lezárja Kölcsey életművében belül a kialakulás időszakát, s előrevetíti a húszas évek történelembölcséleti ösztönzésű tanulmányait. Kölcsey fejlődésében mindvégig a folytonosságnak és a megszakitottságnak olyan aránya érvényesül, mely lehetővé teszi, hogy pályája egészét szerves folyamatnak tekintsük. Az első és a többi korszakot összehasonlítva, azt állíthatjuk, hogy kettős ez a folytonosság. Egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a korai kiindulópontokból néhány továbbra is megőrződik — a miszticizmust például Kölcsey élete végéig lényegében éppúgy utasítja el, mint eleinte, a XVIII. század francia materialistáinak tanítványaként. Másrészt viszont az is erősíti világszemléletének és költészetfelfogásának a folytonosságát, hogy már első alkotókorszakában több olyan gondolatot elfogadott és továbbfejlesztett, mely nem összeegyeztethetetlen a romantikus költészetfelfogással. Így például már 1808-ban „az emberi szív érzékenységet”, „a gazdag képzelődést”, „a felhevült phantasiát”, „az indulatok legállhatatlanabbikát, s ingerlőbbikét” nevezte meg a költészet forrásául, s azt is feltételezte, „hogy eleitől fogva a poesis öszve volt kötve a musikával” — bár ez utóbbi gondolatot Berzsenyinél kevésbé fejtette ki, a képzelet munkáját pedig összeegyeztethetőnek tartotta az eszményítés lényegében klasszicista elvével. A tízes évek elejétől a géniust már nem védő szellemként fogta fel, mint a klasszicisták, hanem (Döbrentei hatására és Dombyhoz hasonlóan) felállította „az önerejével érvényesülő, eredeti s éppen a körülményekkel dacolva önmagát érvényesítő tehetőség tételét” — különösen az *Andalgások* (1811. szeptember) és *Géniusz száll* . . . (1812. szeptember) című versekben, valamint a Csokonai-bírálatban. A géniusz fogalmát azután később úgy értelmezte, hogy közben a nemzetjelleme gondolatához közeledett, s az első változatban 1814—16 körül írt *Töredékek a vallásról* című értekezésében „az organikus fejlődés elvét tette magáévá — a revolúciót, a forradalomét elutasította”.¹⁶ Kölcseynek tehát kétségkívül érdeme hogy már munkássága első szakaszában termékenyen előkészítette a magyar romantikát.

2. A húszas évek nagy tanulmányai: romantikus nemzetjelfogás

A húszas években a romantikus történelembölcsélet és nemzetkarakterológia segítségével Kölcsey a nemzet és/vagy emberiség dilemmáját éppen az ellenkező oldalról gondolja át, mint korábban. Kazinczy tanítványaként, a tízes évek elején még a vitágpolgárságnak majdnem teljesen következetes szószólója volt. „Ha lelkennek, minekelőtte Hadeszből felvezettet-

¹⁶ Kazinczyhoz 1815. V. 30; A poesisről 1808; SZAUDER: A romantika útján. 226, 215.

vén ide plántáltatott, választás lett volna engedve, bizonyosan nem választottam volna a hont, melyben születtem” — írta Szemerének, 1813. november 14-én. Két évtizeddel később pedig így emlékezett vissza erre az időszakra: „Volt idő (iskolai pályám vége s jurátusságom), midőn kozmopolitizmus fogott körül, s ez időben a magyar hazán nem függék melegen. Okának gondolom a német lágymeleg poézist, s azon lélekölő hidegséget, melyet a francia újabb filozófok mindenre, ami szent, fuvallottak — a *Système de la nature* s több.”¹⁷ A Csokonai-bírálatot még az a Kölcsény írta, aki a XVIII. század francia materialistáinak és a Sturm und Drang költőinek ígérzetében élt, s Magyarországról ki akart vándorolni, azaz még nem nőtte ki világpolgárságát. Különösen érezhető ez abban a részben, ahol Földi ellen intéz támadást, kit míveletlen izlésűnek tart annak alapján, hogy a debreceni orvos-költő úgy véli: „A köznépe az igaz magyarság, az idegennel nem egyveleges magyarság.”

Kazinczy világpolgár felfogásával szemben csak igen lassan bontakozott ki Kölcsény önálló szemlélete. Legkorábbi nyomait alighanem 1815-ben lehet keresni, mikor egy izben a széphalmi mesternek írt levelében „a nyelv természetét” említi, miután Döbrenteiének bővebben megvilágította, mit is jelöl ezzel a szóval: „Kazinczyban sok a germanismus... Amit Kazinczy csinál, azt nem Báróczy csinálta legelőbb; hanem csinálták minden régiebb íróink, ... a nyelv maga határozza meg magát, s hogy ez a szó vagy szólásforma bevétessék, vagy ne? sem grammatika sem syntaxis nem határozzák meg; hanem valami más, amit nevezni nem lehet.”¹⁸ A fordításokat elmarasztaló, két évvel későbbi, Lasztócról Kazinczynak köldött levél¹⁹ még voltaképpen nem a lényegi eredetiség mellett tör lándzsát; még a klasszicista nyelv szemlélet, nyelv és gondolat merev szétválasztása tükröződik abban, ahogy a levélíró a fordítást a nem fordított szöveggel állítja szembe, s nem a nyelvtanilag önállótlant a sajátosság, különös szöveggel. Kölcsény csak a húszas évek közepén, a nemzetjellem fogalmának befogadójaként és továbbfejlesztőjeként kerül a romantika közelébe, mikor a nemzet lényegét keresi az „ősi nyelvben”, a „haza erkölcséiben és szokásaiban” és a belőle táplálkozó sajátosságok komikumban, felvetve a kérdést: az emberiség egyetemes fejlődése nem eredményezheti-e a nemzetjellemekben rejlő gazdagság eltűnését: „Most az angol Rómában, a római Párisban, francia Amerikában, amerikai magyar révparton; és a magyar az ég tudja hol? lakik. Most az újságszerkesztető a világ öt részének ír; az angol és francia románíró a világ öt részét sóhajtoztatja; s ugyan azért minden mindent magáénak nevezhet. Az emberek egy közös nagy hazában élnek; érzéseiket s gondolataikat nagy tömegekhez szoktatták; s lehet-e képzelní, hogy a parányi pontot, mit máskor hazának neveztek, szüntelen szemekben tartásák? S annyiaval inkább, hogy e parányi pontnak századok előtti állapotával tépelődjenek?”²⁰

A klasszicizáló Kazinczy világpolgár szemléletének romantikus ellentétzését Kölcsény legkövetkezetesebben a *Nemzeti hagyományokban* (1826) fejtette ki. „Egész nemzeteknek, szintűgy mint egyes embereknek megvannak az ő különböző koraik” — így szól a tanulmány alaptétele. Ez a gondolat az 1820–30-as évek fordulóján megjelent munkákban már sűrűn előfordul — Széchenyin kívül Csaplovics Jánostól és idősb Szász Károlytól vehetnénk jellemző idézeteket.²¹ Feltételezhető, hogy Kölcsény után elsőként Széchenyi írt kinyomtatott szövegben a nemzetek életkoráról, de ugyanő a naplójában már 1816-tól foglalkozott a témával,²²

¹⁷ Szemere Pálhoz 1833. IV. 12.

¹⁸ Kazinczyhoz 1815. V. 30; Döbrenteihez 1815. V. 3.

¹⁹ Kazinczyhoz 1817. VI. 12.

²⁰ Magyar játékszin 1827; A leányöröz 1827; Mohács 1826.

²¹ Csaplovics János (1780–1847) *Gemälde von Ungarn* (I–II. Pest 1829) című munkájának a *Hitelre* tett hatásáról l. ifj. IVÁNYI-GRÜNVALD Béla Bevezetését. Gróf Széchenyi István *Összes Munkái* II. Bp. 1930. 112–3. Id. Szász Károlyt a Nemzeti Társalkodó 1832. I. 3. sz.-ából BARLA Gyula idézi: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Bp. 1970. 24.

²² GERGELY András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp. 1972. 75, 78; Széchenyi: Lovakrúl. Pest 1828. 19.; Gróf Széchenyi István Naplói. SZIÓM X. 175–6. (1816. III.17.)

melynek eredetét a történészek Annaeus Florus császárkori történetíróig vezették vissza.²³ Kölcsey — öntudatlanul vagy tudatosan — akkor is Széchenyi nyomában jár, amikor azt állítja, hogy a kezdeti hőskor a nemzet történetének egészét meghatározza, ez az idős az teremti meg a nemzet jellemét, hagyományát.²⁴ A *Nemzeti hagyományok szerzőjének* érdeme a hagyomány irodalmi szemléletének kifejtésében van: „Ahol az ősi hagyomány vagy épen nincsen, vagy igen keskeny határookban áll, ott nemzeti poesis nem származhatik; az ott születendő énekes vagy saját (tisztulást és folyamatot nem található) lángjában süllyed el, vagy külföldi poesis világánál fog fátylát gyűjtani; s hangjai örökre idegenek lesznek hazájában.”

Kölcsey a fejlődésnek két típusát különbözteti meg. Görög típusúnak mondja azt a szerves, belülről kifelé irányuló fejlődést, mely a fa növekedésére emlékeztet. Ezzel a *lényegében* romantikus gondolattal olyan fejlődést állít szembe, melynek külső ösztönzés a kiindulópontja. Ilyen kívülről befelé ható mozgást lát a római, a középkori keresztény és a humanista reneszánsz kultúrában. Nyilvánvaló, hogy a görög—latin ókort példaként tisztelő klasszicizmus a fejlődésnek csak ezt a második típusát ismerte.

Melyik típushoz sorolható a magyarság fejlődése? Ez a kérdés áll a nemzetgondolkodó Kölcsey kínzó tüprengéseinek középpontjában. Ő az első azok sorában, kik múltunk elfogulatlan mérlegelésében nemzeti önismeretünk elengedhetetlen feltételét látták. Akkor, amikor irodalmunk nemzeti hagyományát próbálja megtalálni, a naiv eposzunkat kereső Arany elődje; az ő fejlődéstípusainak felszínesebb leszármazottja annak a Németh Lászlónak a tétele híg és mély magyarságról, ki őt nem sorolta a mély magyarok közé; de Kölcsey ösztönzésére még Babitsnak *Magyar irodalom* című, 1915 körül készült tanulmányában is ráismerhetünk, hol az egyes irodalmak egészénél a sajátos nemzeti jelleg, az egyes művek esetében viszont a más irodalmakkal közös érdek szerepel értékmérceként.

Vizsgálata során Kölcsey elmarasztaló végkövetkeztetésre jutott: szerinte kultúránknak s azon belül költészetünknek belső fejlődésre lett volna szüksége, de ez valamilyen okból nem tudott létrejönni, s így bele kell nyugodnunk, hogy mindig külső ösztönzésnek vagyunk kiszolgáltatva. A Széchenyiével némiképp rokon ez a végeredmény, de Széchenyi kevesebb történeti érzékkel válaszolt a feltett kérdésre, nemzeti hagyományunknak inkább csak a hiányát állapítva meg, nem véve számba a meglévő örökséget. Kölcseynél a borúlátó végkifejlet előtt akad egy megjegyzés, mely később Erdélyi, Petőfi és Arany, majd Vikár, Bartók és Kodály reményteljesebb válaszána sarkkővé vált; s ez az utalás pórdalainkra vonatkozik, melyeknek költői s zenei szemlélete egyaránt ismeretes volt Kölcsey számára.

Ez a pórdalainkra vonatkozó megállapítás döntően befolyásolta a néphagyomány történeti hitelének reformkori megítélését. Már Csokonai a múlt nemzeti emléket látta a néphagyományban, de ő még honfoglalás kori eredetet tulajdonított neki. Később, 1815-ben Jacoe Grimm is a korai középkor tükröződését kereste a magyar népköltészetben. Kölcsey viszont már kétféle módon értelmezi a népköltészetet: a ténylegesen fennmaradt magyar népdalokból a XVI—XVIII. század történetét olvassa ki, az egyetemes népköltészet legmagasabb szintjével azonosított homéroszi világba viszont az egységes nemzetnek, az egyformán szabad emberekből álló, szerves, osztály nélküli közösségnek az eszményét vetíti vissza — mint később az *Ősszel* (1850) költője. Erdélyi mindkét felfogást átveszi Kölcseytől, s így a magyar népiségnek kettős alapozást ad: egyrészt a néphagyomány romantikus átértelmezését, másrészt annak pozitivistá felmérését teszi magáévá.²⁵

²³ ANGYAL Dávid: Gróf Széchenyi István történeti eszméi. Bp. Sz. 1907. I. 161—77., 347—70., II. 56—94.

²⁴ SZIÓM X 629 (1819. V. 20—5.).

²⁵ Csokonai: Jegyzések és értelmezések az anákroni dalokra. Összes művek. Bp. 1922. I/i. 199; HEINRICH Gusztáv: „Grimm J. levele”, EPhK 1898. 823—827; ERDÉLYI: A magyar népdalok (1847). Kisebb prózái. Sárospatak 1863. I. 52; Uő: A népköltészetéről (1842). Válogatott művei. Bp. 1961. 159.

Kölcsey gondolatmenetének kiindulópontja: a romantikus nemzetjellem fogalma a későbbiekben maradi szemléleteknek is ösztönzőjévé vált. Sőt, már Kölcseynél sem hiányzik belőle az ellentmondás: olykor a fiatalkori világpolgár szemlélet ellentézéseként, másik végletként hat, s némi párhuzamosságot mutat a csak részben pozitív nemesi nacionalizmussal: „külföldiség vadászásában fakad romlásunknak forrása! Soha még egy nemzet sem romlott el, mely hazája erkölcsait és szokásait híven megőrizte.” Különösen akkor világlik ki a megőrzés egyértelműen pozitív értékelésének végletessége, ha összevetjük a nemzetjellem fogalmának egyik korai népszerűsítőjétől, Montesquieu-tól vett idézettel, aki még tudatában volt a kizárólagos megőrzés beszűkítő hatásának: „Az oroszok még utazás céljából sem hagyhatják el a birodalmat, amelyben élnek. Mivel az ország törvényei elválasztották őket más nemzetektől, ősi szokásaikat akkora ragaszkodással őrizték meg, hogy nem is tudnak elképzelni más lehetséges szokásokat.”²⁶

Ugyanakkor feltehetően az organikus nemzetfelfogás vezette el Kölcseyt több olyan tétel felismeréséhez, mely a romantikus költészet szemlélet lényeges részeként irodalmunk továbbfejlődésének mozgatójává vált. Egész ízlése átalakult: már nemcsak a francia klasszicizmust kárhóztatta a nyelv beszűkítése miatt, hanem az epigramma műfaját eleve alacsonyabbrendű esztétikai hatásúnak ítélte — még Goethe és Schiller életművére is kiterjesztve ezt az állítást.²⁷ Végül az is magyarázható a romantikus nemzetfelfogás hatásával, hogy Kölcsey a húszas évek végére a közösségi érdek, a kötelesség, a nemzeti megbízatás szerepét meghatározónak tartja önmaga²⁸ s általában a költő számára.

Mindez korántsem jelenti azt, hogy a húszas évekre szakadás állt be Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában. A folytonosság részint abban nyilvánul meg, hogy némely állásfoglalásában olykor még továbbra is kísértenek a klasszicizmus korának gondolatai. Különösen vonatkozik ez az álomról adott empirista és pragmatikus bírálatára. Az álmot többször is az utópiával azonosítja,²⁹ s végső soron negatív értékűnek mond „minden álmot, ami tettebe nem megy által”.³⁰ Kölcsey történeti helyzetének sajátosságát részben az adja meg, hogy egyszerre tekint vissza és előre: a francia felvilágosodás materialistáihoz és a romantika pozitivistá bírálóihoz, amikor az álomról és a vele társított metafizikáról azt állítja, hogy „jelentés nélküli képeket” rajzol.³¹ A romantikával szembeni távolság szorosan vett költészet-tani nézeteiben is tükröződik: a romantikusokkal — Berzsenyivel is — ellentétben a közönséget hozzáértőkre és „avatatlanokra” osztja, a klasszicista retorika szélesebb körű oktatását sürgeti, a komikumot az elmésség Voltaire-től származó meghatározásával hozza összefüggésbe, a gondolatok tisztasága és a naiv költészet mellett és a stílus dagálya, a szentimentális költészet és a műfajok keverése ellen emel szót; s korábbi gyakorlatához hasonlóan a húszas évek bírálatában is „individuális érzések” helyett „közönséges törvények”, kulcsfogalmak világos meghatározására törekszik.³²

Az, hogy Kölcsey útja a világszemlélet és a poétika terén egyaránt sokban eltért a romantikától, jól szemléltethető *Levelek a mesmerismusról* (1823) és *Az állati magnetismus nyomairól a régiségben* (1828) című tanulmányaival. Mindkettőben Friedrich (Franz Anton) Mesmer (1733—1815) német orvos elméletével foglalkozik, ki azt állította, hogy az egész világegyetem éternél finomabb fluidummal van betöltve, mely a testek egymásra tett hatásának át-

²⁶ Magyar játékszin 1827; Montesquieu: Perzsa levelek LI. levél.

²⁷ Döbrentéhez 1816. V. 11; Bártfay Lászlóhoz 1834. V. 20.

²⁸ Szemere Pálhoz 1827. VIII. 6; Bártfayhoz 1830. XII. 15.

²⁹ Az állati magnetismus nyomairól a régiségben 1818; Mohács 1826.

³⁰ Celesztina; Egyházi beszéd 1825.

³¹ Levelek a mesmerismusról 1823.

³² Berzsenyi: Észrevételek Kölcsey recenziójára 1825; Kölcsey: Kritika és antikritika 1826; Egyházi beszéd 1825; A leányörzö; Egyházi beszéd; Körner Zrinyijéről; Szemere Pálhoz 1823. IV. közepe és 1823. VI. 27; Jegyzetek a kritikáról és poesisról 1829.

vételére szolgál. Mesmer szerint ennek a fluidiumnak a mozgása révén befolyásolja az egyik test a másikat, s ez a hatás mágnességben vagy hipnózisban nyilvánul meg, melyek a zenei összhangzatra emlékeztető jelenségek. A mesmerizmus — több más irracionalista elemmel kevert, féltudományos, félesztétikai tanításhoz hasonlóan — a mechanikus materializmusra hozott ellenhatást és elősegítette a romantika kibontakozását. A Sturm und Drang idején tért hódító vitalizmus sokat köszönhet neki, Goethe az élet ősi mozgatóját, „Urphänoment”, Novalis egyetemes lételemet látott a mágnességben, mely a tükörképhez hasonlóan azt mutatja, hogy az azonos pólusok taszítják, az ellentétesek vonzzák egymást. A Naprendszer és az összhangzattan Keplertől származó analógiájának felelevenítésével Mesmer a romantika korát előzte meg: Beethoven ezt az analógiát használta szerkesztő elvként kései műveiben — így a *Diabelli-változatokban* (1822, op. 120.) —; Hegel *Enciklopédiája* szerves részévé tette Mesmer felfogását; Fourier belőle indult ki a társadalmi harmónia elméleti kidolgozásakor; Baudelaire kimutatta, hogy Mesmer Poe eszmerendszerének ösztönzői közé tartozott, s ő maga is a svájci orvos gondolataiból indult ki, amikor *A romlás virágai*ban a Naprendszeren belüli mozgásokat vette mintának a költői jelképrendszer megalkotásakor. A mágneses hipnózisra vonatkozó féltudományos állítások Coleridge-től Hawthorne-ig, Hoffmanntól Balzacig, Poe-ig és Nervalig írók sorát készítették arra, hogy olyan rendkívüli lelkiállapotok ábrázolásával kísérletezzenek, melyek kívül estek a korábbi írók érdeklődési körén. Magyarországon is figyelték Mesmer tanaira: az idősb Szász Károly Mesmert Columbushoz hasonlította, ki „egy új világ partjait fedezte fel”, s nincs kizárva, hogy mind Szász, mind tanítványa, Kemény Zsigmond a mesmerizmusból is kapott ösztönzést a társadalmi súlyegyen-elmélet megalkotásakor; azt pedig nem lehet tagadni, hogy ugyanez a mágnesség központú gondolatrendszer *Az ember tragédiája* eszmei forrásai közé tartozik.

Kölcsey lényegében elutasította a mesmerizmust. Az első tanulmányban a csodával, a babonával, a csalással, a miszticizmussal, a metafizikával, a mágiával és az álommal hozta összefüggésbe. Nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a jövőben kísérletileg igazolnak valamit abból, ami jelenleg csodának tűnik, de csak azt ismerte el valóságnak, ami kísérletileg bizonyítható s így az ész számára beláthatóvá válik. A második értekezésben Mesmer tanait és Schellingnek a magnetizmusra visszavezethető gondolatait „somniauláknak” nevezte, és elítélte Paracelsus alkimista tanait — melyek pedig döntő szerepet játszottak egyrészt a dialektika újjászületésében, másrészt a romantikus világkép kialakulásában. Kölcsey tehát a saját költői nemzedéke számára korszerű ösztönzőerőket vetett el, korábbi szemlélet alaján: Bayle-re és Fontenelle-re hivatkozva. Nem ismerte fel, hogy a csodaszerű, az álom kultusza egyrészt a felvilágosodás indokolt romantikus bírálata, másrészt a keresztény világkép laicizálását — Carlyle szavaival a „természetes természet fölötti” gondolatát —, harmadsorban a későbbi lélektan féltudományos előzményét, végül a fantasztikus történet romantikus műfaját hozta magával. Kölcsey állásfoglalása azonban ismét nemcsak visszafelé, hanem előre is mutat. Azáltal, hogy a romantika előtti, felvilágosodáskori pozitívizmus nevében ítélte meg, előzte a romantika utáni pozitívizmust: a mesmerizmusról adott bírálata szinte megegyezik azzal, amint Comte, majd — utolsó regényében, a *Bouvard és Pécuchet*-ben — Flaubert ír erről a témáról.³³

³³ L. Novalis: *Enciklopédia* 613., 669. §; Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának* alapvonalai II. 280., 312. §; Coleridge: *A vén tengerész balladája* (1798); Hawthorne: *A héttornyú ház* (1851), *Derüvölgy románc*a (1852); Charles Baudelaire: „Edgar Poe: révélation magnétique” (1848); Hoffmann: *A delejező*; Balzac: *Séraphita* (1835), *Ursule Mirouët* (1842); Poe: *Mesmeri kinyilatkoztatás*; Nerval: *Aurélia* (1853); id. Szász Károly: *Nemzeti társalkodó* 1831. 1. A mágnességben alapuló Naprendszer és az összhangzattan analógiájáról; Michel Butor: *La Rose des vents*. Paris 1970. *Dialogue avec 33 variations de Ludwig van Beethoven sur une valse de Diabelli*. Paris 1971. A mesmerizmus és a romantikus poétika összefüggéséről; Claude MOUCHARD: „Les Harmonies magnétiques”. *Romantisme* 5 (1973) 66–83. Paracelsusnak a romantikára tett hatásáról; Kathleen RAINÉ: *Blake and Tradition*. Princeton UP.

Kölcsey világszemlélete némely vonatkozásban rokon a pozitivistákéval. Nem áll távol Kölcsey a pozitívizmustól akkor, amikor úgy véli: a csodákat, ismeretleneket az előre haladó művelődés fokozatosan megcáfolja vagy érthetővé teszi. A *Mohács szerzője* a történelemben olyan önismeretet keres, mely segít előre lépni. Szemében a múlt a jövő, a jövő pedig a jelent minősíti, s ez az álláspont kortársának, Comte-nak arra a tételére emlékeztet, mely szerint a múlt ismerete alapján kell meghatározni a jövő célt, s ennek alapján a jelen feladatait. Ismeretes, hogy a magyar reformkorban az egyezményes bölcsélet hívei s részben az Athenaeum köre is hasonlóan gondolkodott, mint a pozitivisták. Kölcsey a felvilágosodás korának empirikus és racionalista nézőpontjából, elfogulatlanul próbálta megítélni a jelenségeket — akár a fiatal Kossuth, a bibliai mondákról írott bírálatában —, s ez az elfogulatlanság a feudalizmus örökségének háttérbe szorítását segítette.³⁴

Kölcsey világlátásában azonban lényeges eltérést is mutat a pozitívista gondolkodáshoz képest. Egész életművén végigvonul a lényeg és a jelenség megkülönböztetése. Comte egyszerűen tagadta a nemzetjellemet; Kölcsey előbb magáévá tette, majd történelmi meghaladásával próbálkozott.

3. Az 1832-es országgyűlés: kísérlet a romantikus nemzetfogalom meghaladására

Mi gátolhatta nemzeti hagyományunk kibontakozását? Ezzel a kérdéssel foglalkozván, Kölcsey két feltételezéssel élt. *Kölcsey* (1831) című félbehagyott versében földrajzi helyzetünkre hivatkozik — akár Csokonai a *Marosvásárhelyi gondolatokban*. Az eltérés mégis lényeges: elődje haborús nélkül Nyugat-Európához tartozónak tekintette magát, ő viszont jobban érzi a környező népek közelségét: már a Berzsenyi-kritikában elismeréssel szólt a szerb költészetről. Ugyanennek a tanulmánynak eredetileg kéziratban maradt részletében azt állítja, hogy „poétai szegénységünknek oka mélyebben fekszik, mintsem azt . . . geográfiai fekvésünkből . . . kimagyarázhatnók”. A nemzetjellembe vetett hitéből következik, hogy Kölcsey inkább hajlik arra, hogy a másik feltételezésnek higgyen. Eszerint a magyarságon belül keresendő a kudarc oka. Ezt a XVI. században sokat emlegetett felfogást Kölcsey *Rákos* (1821) című költeményét megelőzően többek között Baróti Szabó Dávid (*Egy ledőlt diófához*) és Berzsenyi (*Romlásnak indult . . . 1797—1810*) fogalmazta újra — mindhárman a belső féreg képéhez folyamodva. Révai József tanulmánya óta közhely megállapítani, hogy Kölcsey a magyar uralkodó osztálynak olyan tagjai közé tartozott, kik visszamaradottságunkért, a múltért saját rétegüket okolták, s ebben kétségkívül 1848 elődje volt: „Ez a nép atyáinak bűneiért szenved”.³⁵ Berzsenyihez és Széchenyihez hasonlóan a szalmatűzben és a nemtörődomségben, az önismeret hiányában látta a magyarság súlyos hibáját: „gondolkozom a népről, mely Zrínyit, az író, el tudta felejtetni; mely Faludt, míg élt, nem ismeré; mely Révairól hallani nem akart; mely Baróti Szabót és Virágot meg nem siratta; s melynek kebelében az ötvenhat évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt”.³⁶ A nemzethalál gondolata a *Zrínyi dalában* (1830) és a *Zrínyi második énekében* (1838) e fájdalmas önvizsgálatnak pusztán egyik lehetséges végkövetkeztetése.

1968. és M. H. ABRAMS: *Natural Supernaturalism*. New York 1971. A „természet fölöttiről”: Carlyle: *Sartor Resartus* (1836). Book III, chap. 8. A mesmerizmus és az álom-kultusz, illetve az álom-kultusz, a féltudományos lélektan, a mese és a fantasztikus történet viszonyáról: Albert BÉGUIN: *L'Art romantique et le rêve*. Paris 1939. és Tzvetan TODOROV: *Introduction à la littérature fantastique*. Paris 1970.

³⁴ Auguste Comte: *Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société*. Paris 1822; R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitívista történelemszemlélet a magyar történetírásban*. Bp. 1973. III. 188—198; BARTA István: *A fiatal Kossuth*. Bp. 1966. 18; R. VÁRKONYI: *Im*. II. 58—9.

³⁵ Bártfay Lászlóhoz 1834. VI. 29.

³⁶ Bártfay Lászlóhoz 1833. V. 20; Wesselényi Miklóshoz 1838. VII. 6; Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett 1832.

A másik — pozitív — végeredmény az 1832-ben kezdődő országgyűléskor születik meg. Kölcsey történetfelfogására döntő hatást tesz bekapcsolódása a politikai életbe. 1829-től szerepel Szatmár megye közgyűlésén, 1831-ben válik a megye jelentős politikusává.³⁷ Az országgyűlés idejére a nemzetről a korábnál történetibb szemléletet alakít ki. Túljut az elvontabb nemzetjellem fogalmán s ezzel megelőzi Kossuth bírálatát, ki nem egészen egy évtized múlva szóvirágnak minősíti a nemzetek életkoráról szóló elképzelést.³⁸ Felismeri, hogy egységes nemzetről mindaddig nem lehet beszélni, míg „népérdek név alatt legalább három különböző érdek él, miket egymással megegyeztetni, egymásba olvasztani még nem tudunk, meg nem is igen akarunk: a nemesség, a polgárság és a parasztság érdeke”; sőt, még a nemesség sem képez egységet, „egyik a másiktól századokkal különbözik principiumra és kultúrájára nézve”. A sajtóságos történeti adottságok alapján fogalmazza meg a korszellemet: „Hétszázezer nemes, és — 10 millió nemtelen!... még ideje van! még adhatunk, várván köszönetet; de megtörténhetik, hogy adni fogunk kénytelen, köszönet nélkül” — s ezzel szembesíti a „Werböczi-nemességet”, mely a múltban magára hagyta Hunyadit és Rákóczit, és „kődeiből tisztulni” most sem akar: „szálljatok csak magatokba; s valljátok meg, hogy a legerősb alapokhoz ragadt vélemény sem egyéb kemény aranyozásnál, mely soká tart s végre lekopik.

De hiszen, ti hatalmasok vagytok, s újra rendelitek az aranyozást.”³⁹

Kölcsey belátja, hogy a nemzetet mindig a társadalmi lét adott formája határozza meg, ez a gondolat kora magyar társadalmi viszonyainak pontosabb felmérésére készíti, ez az elemzés pedig az érdekegyesítés ideológiájához vezet, mely 1848-ban kerül majd be a Corpus Jurisba, az áprilisi törvények előszavába. Más szóval, Kölcsey a harmincas évek elején arra a következtetésre jut, hogy az organikus nemzetfelfogást maradi kötöttségélménnyel is össze lehet egyeztetni; a lassú, belülről fejlődés alapjának, a nemzetjellemmel elfogadása azt jelentheti, hogy a nem következetes liberalizmus jegyében, a megőrzés maradi értelmezését is hasznosítva határozzuk meg a keletkező formáját. Kölcsey aggályainak nem alaptalan felismerés volt az oka; a nemzetjellem létébe vetett hit könnyen eredményezheti azt, hogy a magyar liberalizmusnak a jövőről formált elképzelése a ténylegesen fennálló létbe süllyed.

Kölcsey legjobb kortársaival egyidőben távolodott el a rendi-nemesi szemlélettől s vált — a történetiség, a korszellem gondolatával indítva — a liberális polgári felfogás hívévé. Politikai írásait másokkal kölcsönhatásban készítette. Álláspontját az 1832 december 16-án megnyílt országgyűlés előtti két-három évben alakította ki, az operatumok megyei megvitatása során. Wesselényi tett rá közvetlen hatást — ki *Balítélekeről* című, 1831-ben befejezett könyvében az érdekegyesítésről és az örökváltságról úgy írt, mint a forradalom nélküli, szerves fejlődés egyetlen lehetséges módjáról. Kölcsey beszédeinek nagy részét feltehetően Wesselényi ösztönzésére írhatta — a korábban Kölcseynek tulajdonított Szatmár megyei követjelentés is alighanem jórészt Wesselényi műve⁴⁰. Pozsonyban Kölcsey az 1831 elején megalakult sátor-aljajuhelyi kaszinó tagjaival is megismerkedett, s az ő nézeteik tovább erősítették meggyőződését. Lónyai Gábor, e kör tagja, az 1832 szeptember 4-i zempléni közgyűlésen hasonlóan fogalmazta meg az ország három osztályának ellentétes érdekét, mint utóbb Kölcsey.⁴¹ Az országgyűlés idejére tehát olyan közös nyelv alakulhatott ki a magyar liberalizmus vezetői körében, melynek közvetlenül a zempléni fiatalok csoportja s Wesselényi, közvetve Széchenyi lehetett a kezdeményezője, s Kölcsey mellett a zempléni kaszinóval összeköttetésben levő Kossuth,

³⁷ BARTA István: „Kölcsey politikai pályakezdete”, Száz 1959. 252., 302.

³⁸ Kossuth Lajos: Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak (1841). SZIÓM V. Bp. 1925. 429.

³⁹ Kölcsey: Országgyűlési Napló 1833. I. 21; Kende Zsigmondhoz 1833. VII. 16, 1832. XII. 21; Kölcsey: Országgyűlési Napló 1833. I. 10; Szemere Pálhoz 1833. IX. 6; Kölcsey: Országgyűlési Napló 1833 II. 4.

⁴⁰ TÓCSÁNYI Zsolt: Wesselényi Miklós. Bp. 1970. 62.

⁴¹ BARTA: A fiatal Kossuth. 132–134.

valamint Deák az önálló elsajátítója. A szerves polgári fejlődés gondolatát azután Kölcsey adhatta tovább a későbbi centralistáknak, akik közül Szalay 1831—32 telén az ő patvaristája volt.

A romantikus nemzetjellem fogalmának bírálatakor Kölcsey több ponton ismét visszanyúl a klasszicizmus korának gondolköréhez. Akkor, amikor az organikus fejlődés—visszafejlődés körkörösségének a romantikusok által népszerűsített gondolata helyett a folytonos előrehaladás mellett tesz hitet, visszatér a felvilágosodás hatására kifejttet korai eszméjéhez, mely szerint „a progressió véghetetlen”, s ezzel ismét Kossuthot előzi meg, ki „az emberi perfectibilitást végtelennek” tekintve cáfolta Széchenynek a nemzetek kivénüléséről szóló feltételezését.⁴² A korábbiakhoz hasonlóan, ez a visszanyúlás is egyszerre jellemzi világszemléletét és esztétikai ízlését. Ha figyelembe vesszük, hogy milyen magas értéket tulajdonít az összpontosításnak, az összetartásnak, akkor mérsékelt bírálatként kell értelmezni Széchenyi „szeszélye lobbanásairól” írott sorait: „Széchenyi áradozni és csapongani szokott, sajátságai között leguralkodóbb a szeszély. Tárgyról tárgyra röppen; nevetésre ragad, majd ismét egy pillanatig komolyságba vonz.”⁴³ Az pedig nyilvánvaló tény, hogy Kölcsey világosan szerkesztett, erősen retorizált beszédei, kevés metaforát, díszítést tartalmazó prózastílusa, rövid mondatokban írt naplója közelebb áll a klasszikus formaeszményhez, mint Széchenyi rögtönzött beszédei, metaforában rendkívül gazdag, útvesztőszerű mondat szerkezetekből álló írásai.

4. Az országgyűlés után: cselekvő rezignáció

Az örökváltságot, az úriszék eltörlését, a jobbágy személy- és vagyonbiztonságát a rendek jóvá hagyták, de az udvar a felső táblával és a megyei reakcióval meghiusította a törvénybe iktatásukat. A nem nemesek birtokbírálati jogát és az ősiség eltörlését még a rendek is elutasították. Ez a kudarc Kölcseyt döntő felismerésre készíteti: a magyar nemesség nagyobbik része képtelen magába szállni: „ti nem szeretitek az igazságot hallani; ti hamis próféták által el vagytok kényeztetve;” „szavunk — mint kiáltás a pusztában — nyom nélkül elhangzik.” „A kővel összehajgált propheta utoljára elnémul s kiáltó szó a pusztában sem leszén.

Ezért nem szabad kiáltani, hogy hátra vagyunk”.⁴⁴ A negatív tanulság levonásakor korábbi gondolataihoz folyamodik: törekvéseivel azért vallott kudarcot, mert a magyar reform-mozgalom egészében véve kívülről befelé próbált hatást gyakorolni a magyar társadalomra; belső szerves fejlődésére nem került sor, a magyar nemesség nem volt elég érett arra, hogy utolérje a korszellemet, az új formákba, intézményekbe is régi „oligarchai” szellemet vitt.⁴⁵

E végkövetkeztetés nyomán két lehetőség nyílt Kölcsey számára. Vakon engedelmessédjünk-e a sorsnak, vagy hű bajnokként az utolsó vércseppig harcoljunk, s fát ültessünk oly kor számára, amelyet mi magunk már nem érünk meg? Az első felfogás a fiatalkori — feltehetően a francia felvilágosodás (főként a Kállay Ferenc és Kölcsey által a század első évtizedének a végén kivonatolt d'Holbach) determinista gondolatai és a kálvinista nevelés együttes hatását mutató — fatalizmusra emlékeztet, a második viszont az országgyűlés politikai

⁴² „Ti sokat tanultatok, édes barátaim, jól tudjátok, hogy La Voisier a vízből tüzet hozott ki, amit Ovid apánk képtelenségek képtelenségének hitt.” (Kölcsey: Országgyűlési Napló 1833. I. 30.) Kazinczyhoz 1815. VII. 5; Kossuth: i.m. 429.

⁴³ Kölcsey: Országgyűlési Napló 1832. XII. 21, 24, I. 1, 1833. II. 28; illetve 1833. I. 21. és II. 20.

⁴⁴ Kölcsey: Országgyűlési Napló 1833. IV. 1; Kende Zsigmondhoz 1834. VI. 29; Kölcsey: Országgyűlési Napló 1833. I. 8.

⁴⁵ Kölcsey: Országgyűlési Napló 1833. III. 6; Szemere Pálhoz 1833. IX. 29; Kölcsey: Országgyűlési Napló 1833. VI. 15; Kende Zsigmondhoz 1834. IX. 27; Szemere Pálhoz 1834. IX. 21.

harcai közben levont pozitív tanulságra utal vissza: „Újra és ismét újra, s mindig fáradatlan újra, s végre nyersz valamit, amit talán jövő pillanatban ismét elvesztesz. De aki nem tudja, hogy az élet örök küzdés, nyeres és vesztes, az hiában élt; mert az egyetlen egy bizonyos tudományt, mire életében eljuthatott, sem tanulta meg.”⁴⁶ Ez utóbbi gondolat a Sturm und Drang idején kialakult és a romantika által népszerűsített vitalizmussal hozható összefüggésbe, s még az sincs kizárva, hogy a mindig újra talpraálló Ádám megalkotásakor Madách nemcsak külföldi forrásokból, hanem Kölcseytől is merített ösztönzést. (A nemzetjellemhez hasonlóan a vitalizmust is a romantikában adott történeti formájában kell itt értenünk, elkerülve az azonositást a későbbi történeti változataival.)

Korábbi gondolatok újraértékelése néhány új gondolat jegyében: a kialakulás óta ez Kölcsey világszemléletének fő jellemzője. A két lehetőség, mellyel élete végén szembenéz, voltaképpen egész korábbi felfogásának végső eredménye. Míg Széchenyit a sokágú ellentétek hosszú sora állandó feszültségben tartja, soha nem téve lehetővé számára egy léthelyzet egyértelműsítését, addig Kölcsey létértelmezésének egyetlen kéttágú ellentét képezi a magát, s a két oldal: a holtak túl- és evilági utóélete, a fejlődés és az egy helyben topogás, a politikai ellenzék munkájába és a célirányos küzdelem hiábavalóságába vetett meggyőződés, a magányos ábrándozó hite és a „hideg vizsgáló” nevetése, a lángelme és az iskola igaza, visszavezethető arra a szembeállításra, melyet Kölcsey már Kazinczytól eltávolodásakor megfogalmazott: a gondolatrendszerek elvetése bizonytalansághoz, egy adott rendszerrel való azonosulás viszont korlátoltsághoz vezethet.⁴⁷ Már 1810-ben a filozófiatörténet szkeptikusaival rokonszenvezett, s mindvégig a habozás jellemezte, „nem volt képes dönteni” d’Holbach materializmusa és Kant idealizmusa között.⁴⁸ Az ellentét két oldala semlegesíti egymást: „Sem nem rossz az, sem nem jó” — mondja a *Vanitatum vanitas* (1823) az ember léthelyzetéről, s a *Parainesis* (1837) azt bizonyítja, hogy Kölcseyben később is élt az emberi létnek ez a tagadólagos értelmezése: „Embernek időről időre lehetnek örömei; de azok vagy hirtelen enyészve keservekkel váltátnak fel, vagy hosszasan maradvá únalomba mennek által. Higy nekem, e szó: boldogság, egyike a legbizonytalanabb s legszűkebb értelmű kifejezéseknek; s ki boldogságot vadász, árnyékot vadász.” Ezzel a létszemlélettel Kölcsey ismét a jövőbe tekint: dilemmája némiképp rokon Ádám és Lucifer, a romantikus liberalizmus és a pozitívizmus hasonlóképp feloldatlan ellentétével.

Kölcsey azonban még a romantikus liberalizmus emelkedő korának írója: az ellentét az ő szemében még két lehetséges véglet között áll fenn, melyek feloldhatók egy harmadik alapmagatartásban: „nincs jobb bölcsesség, mint úgy venni mindent, mint isten bírunk engedé. Az a békétlenkedés nyomorult állapot. Tudunk változtatni sorsunkon? Erősek vagyunk fékezni a körülményeket? Rajta! Óriási erőt kifejteni, ha mindjárt szakadunk is bele, dicsőséges érzelm. De vinnyogni, mint gyermek, vagy toporzikálni mint makacs hölgyecske, s mégis csak szenvedni a mi nyakunkat nyomja — pfúj! ez férfihoz bizony illetlen. Vinnyogtam, toporzikáltam én is valaha. — Most hol tennem lehet, teszek, hol nem lehet — öszvedugom kezeimet, s gondolom magamban: rengj, dörögj, mennykövezz, vagy amit akarsz; de azt nem teheted, hogy én, ne legyek én!”⁴⁹ Ez a cselekvő rezignáció a romantika látszólagos ellenáramához tartozó írók, a kései Byron és Vigny rokonává, az elégikusabb Arany elődjévé teszi Kölcseyt. Az érzelmek kiélése helyett a külső hatások eltűrését hirdeti, de az valójában nem más, mint a szenvedés kiélése. Kései sztoicizmusa megszünteti, de meg is őrzi

⁴⁶ Szemere Pálhoz 1835. I. 19; Kazinczyhoz 1813. X. 21; Bártfayhoz 1837. IX. 24; Szemere Pálhoz 1837. IV. 25; Kölcsey: Országgyűlési Napló 1833. V. 23.

⁴⁷ Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett 1836; Kazinczyhoz 1816. V. 11; Kende Zsigmondhoz 1834. IX. 27; Szemere Pálhoz 1833. IX. 29; Mohács 1826; Iskola és világ 1815; Kazinczyhoz 1816. V. 11; Szemere Pálhoz 1823. IV. 6; Szemere Györgyhöz 1815. IX. 1; Iskola és világ.

⁴⁸ Kiadatlan írásai. Bp. 1968. 212–3; SZAUDER: A romantika útján. 165.

⁴⁹ Szemere Pálhoz 1835. XI. 27.

a költői ének, a belső térnek azt a kitágulását, melyet kezdeményező erejű fiatalkori versében, az *Elfojtódásban* fejezett ki először:

„Ah, fájdalom —
Lángoló, mint az enyém, csapongó, s mély,
Nincs több, nincs sehol!”

„Mint gőzkörünk a szélről, úgy tisztulnak indulataink a balsorsban; mint virágkehelyben a keresztülfutott zápor cseppei, úgy ragyognak arcainkon a bú könnyei, s általok a belső élet gazdagabban tenyész.”⁵⁰

Kölcsey nemcsak kifejezte a cselekvő rezignációt, hanem ez a magatartás határozta meg utolsó éveinek politikai tevékenységét is. Haláláig elvesztett, kilátástalan ügyért fáradozott. Alig hagyta el Kölcsey az országgyűlést, s perbe fogták Wesselényit, a vele közösséget vállalt Balog Jánost, az országgyűlés befejezése után pedig Lovassyt, majd Kossuthot és társaikat. Kölcsey ezekkel a perekkel foglalkozott. Széchenyihez és Deákhoz hasonlóan a magyar ellenzék elkeseredett védekezéséből vette ki részét. Olyan munkát vállalt, melynek eredményét kevéssé remélhette és ő már nem is láthatta.

II. A költői gyakorlat

Kölcsey világszemléletéről és költészettelfogásáról eddig értekező prózája alapján szólnunk. Csupán jelzésekre szorítkoznunk a költőileg megformált világrépre és arra az immánens költészettelfogásra nézve, mely a versekből elvonható — e kettő ugyanis önálló tárgyalást kíván.

Az értekező próza és a versek között kétségkívül szoros a kapcsolat: egyrészt a húszas években a romantika egyszerre hódít tért mindkettőben, másrészt a romantika előtti örökség nyomai nemcsak a költészettani tanulmányokban, hanem a versekben is tovább élnek: Kölcsey még pályája második felében is kedveli a klasszicizmusra jellemző allegorikus írásmódot (*Jennyhez* 1825, *Könnycsepp* 1831). Elmélet és gyakorlat között mégis bizonyos feszültséget érzékelhetünk: a költő előbb és egyértelműbben közeledett a romantikához, mint az értekező. Eleinte ez egyáltalán nem jelentette az esztétikai érték növekedését. Berzsenyi joggal hivatkozott arra, hogy a nála kifogásolt képzavarok Kölcseynél sokkal gyakoribbak:

„S boldog leányka mellem szép titkával
Rengék derülő kénynek álmain.”

„És szétömltem keble szép honában.” (*A' sonetto* 1811)

„S reám viruló rózsapálya

Mosolyog vad pusztáid körül.” (*A költő* 1813)

Költői nyelve sokáig alig több a nyelvújítás elvont szépséget jelölő szavainak pusztá tárházánál, „költeményeiben nincsen fejlőd, haladó gondolatmenet”.⁵¹ A tizes évek elején és olykor még később írt verseivel is Kisfaludy Károly, Bajza, Eötvös, az egészen kezdő Petőfi, sőt az almanachokban megjelenő líra homályos, anyagtalan, körvonal nélkül, híg stílusát vetíti előre, megszerkesztetlennek tűnő jelrendszerben ír. Az *Endymion* (1823–24) már a *Csongorban* kifejezett boldogság keresést előlegezné, de nyoma sincs benne a két stílus feszültségének, mely Vörösmarty költeményét remekművé teszi. Kölcsey sokáig csak kiélni tudja lélekállapotát, nem tudja azt kívülről szemlélni, mint Berzsenyi a *Levéltröredékben*. Amikor létértelmezésével közel állna Berzsenyihez, nyelvben akkor is messze elmarad mögötte: hiányzik belőle a tömörség.

⁵⁰ Celesztina.

⁵¹ HORVÁTH János: „Kölcsey Ferenc” (1935–36). Tanulmányok. Bp. 1956. 174.

mely az idősebb költőnél a romantikus nyelv formátlán bősége és a forma zártsága közötti feszültségből ered.

A későbbi évek legjobb verseiben Kölcsey mégis a versfelépítés tudatos kísérletezőjének, a magyar költői mondatban megújítójának bizonyult. A mondatfelépítés iránt a költői gyakorlatban a tízes évek közepétől megnyilvánuló érdeklődése ellentétben áll az ugyanekkor bírálaiban kifejtett szemlélettel, mely szerint a szókincs képezi a költői nyelv sarkkővét. Még a *Hymnus* (1823) első szakaszán is érezhető ez az újító törekvés: a tárgyi mellékmondat („Bal sors, akit régen tép”) nem a hozzá legközelebb álló főnévre („ellenséggel”) vonatkozik, hanem egy tőle sokkal távolabb álló szóra⁵² — a mondatnyi kidolgozottságnak ilyen fokát a klasszicizmus nem engedte meg. Egyik legjobb felütésében Kölcsey az állítmányt sokáig késleltetve, bizonytalanságban hagyta az olvasót afelől, az egymás után következő sorok milyen szerepet fognak betölteni a mondat egészében:

„Oh sírni, sírni, sírni,
Mint nem sírt senki még
Az elsúlyedt boldogság után;
Mint nem sírt senki még
Legfelső pontján fájdalomának,
Ki tud? ki tud?” (*Elfojtódás* 1814)

A várhatóságnak ennyire alacsony foka, az olvasó várákozásának ilyen erős felcsigázása az európai romantika fő újságai közé tartozik. Más kérdés, hogy a kísérletezés sokszor csak félsikerre vezetett Kölcseynél, az *Elfojtódás* például a felütéstől lényegében különböző, de esztétikai hatásában vele egyenrangú (korábban már idézett) középrész után szokványos és a vers addigi részétől elütő három sorral fejeződik be, melyet Berzsenyi joggal marasztalt el:

„S mért nem forr könnyű szememben?
S mért, hogy szívem nem reped meg
Vérözönnel keblemen?”

A merészen rendhagyó szerkesztésű első mondatot Kölcsey nem tudja még szerves versegészbe építeni, de a feladat nehézségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a megoldást még költői nyelvünk nagy megújítója, Vörösmarty is csak másfél évtized múlva, a *Késő vágyban* találta meg.

Kísérletező költő, teljesen megvalósult művek nélkül — mondhatná valaki. Nem joggal, mert az a Kölcsey, ki Berzsenyivel ellentétben értekezőként nem ismerte fel, hogy a polgárosuló közönség világszerte a lírát tette meg az uralkodó verses műfajjává, néhány művével a magyar romantikus líra önálló verstípusait teremtette meg: a *Zrínyi dalával* a párbeszédbe kivetített monológot, „lírai dialógust”,⁵³ a *Vanitatum vanitasban* a vele rokon önmegszólító verset, *Csolnaker* (1822), *Esti dal* (1824) és a talán valamivel halványabb *Alkonyi dal* (1825) című versében pedig a Sturm und Drangban kialakult Lied magyar változatát. Ezekben a nálunk új verstípusokban teljesen megvalósított költeményeket írt, melyek döntően hatottak későbbi költészetünkre — dalainak hangneme például kiindulópontként szolgált a lírikus Arany számára.

Végkövetkeztetéseinket így összegezhethetjük: az értekező Kölcsey műveiben a felvilágosult klasszicizmus és a romantika kettős hatása érvényesült. A húszas években a romantikus történelembölcselet hatása okozta, hogy poétikai nézeteiben közeledett a romantikához. Más-

⁵² ILLYÉS Gyula: Magyarok. Bp. é.n. II. 334.

⁵³ SZAUDER: Kölcsey Ferenc. Bp. 1955. 167.

részt viszont a kialakulás időszakában, illetve az 1832-es országgyűléskor a romantikát megelőző korszak öröksége segítette hozzá, hogy az élménybeszámoló és szakszerű alapfogalmakat használó kritika, illetve az elvont nemzetjellem és a történetileg adott nemzetfogalom közül mindkét esetben a utóbbit válassza, megelőzve a romantikára következő ellenhatást. *Költő*ként előbb és egyértelműbben közeledett a romantikához: a tizes években az érzelmek teljes kiélését, a költő én megnövekedett mélységét fordította le a költészet nyelvére, s ez szerves előzménye annak a sztoicizmusnak, amely a húszas évektől verses, élete végén prózai műveiben vált alapjelentéssé. Elméletnek és gyakorlatnak ez a viszonylagos távolsága okozza, hogy legjobb verseiből romantikusabb költészet szemléletet lehet elvonni, mint amelyet az értekező Kölcsey valaha is kifejtett. Életműve két felének mérlegelésekor végső soron mégis fiatalabb kortársának, Pap Endrének kell igazat adnunk: Kölcsey értekező művei, s közülük is leginkább a politikai vonatkozású írások még költeményeinél is jelentősebbek,⁵⁴ mert bennük elemzett, kifejtett, érvelt, bizonyított egy ömlengésekhez szokott korban; s a legkövetkezetesebb liberalizmus útján indult el, melyet vele egyidőben s főként utána Wesselényi és Kossuth járt. Kétkedő lelki alkotó volt — kedvelt szerzői közé tartozott Montaigne. Még a polgári fejlődés iránt sem érzett korlátlan bizalmat — pedig a reformkorban kevesen harcoltak érte olyan önzetlenül, mint ő. A *Vanitatum vanitas* és nagyjából prózai vallomásai, a levelezés és az *Országgyűlési Napló* belső vívódásokat fejeznek ki. Bizonyosságra vágyó, de nem könnyen hívő alkata tette bíráló elmévé. Éles szemmel vette észre nála nagyobb költők fogyatékoságait. Racionalista, nem művészi, hanem tudományos nyelvre fordította le élményeit. Világosan körvonalazott költészet-tani fogalmakat használt, de belőlük nem hozott létre önálló rendszert, részint azért, mert a tudományban is inkább bíráló, mint alkotó elme volt, részint azért, mert a politika, a bölcsészet, a történelem s a művelődés még az irodalomnál is szenvedélyesebben érdekelte. Alighanem azok a legmaradandóbb írásai, melyekben az emberi s a nemzetsors végső céljáról értekezik, s úgy, hogy eltékel a közvetlen rendeltetésnek, alkalomnak megfelelő, előre megszabott külső formától, „magánbeszédet”⁵⁵ ír. A fogalmi és művészi igény e sikeres összeegyeztetése teszi a *Mohácsot* vagy a *Parainesist* ma is eleven hatásúvá. Kölcsey fejlődéstörténeti jelentősége ennél is nagyobb: alighanem az első volt értekezőink sorában, kit a következetes elméleti igény vezérelt: „Semmi sem lesz belőlünk — mondá egykor Wesselényinek —, míg az élelet ellenkezésbe állítják a tudománnyal.”⁵⁶

Mihály Szegedy-Maszák

LES ÉTAPES D'ÉVOLUTION DANS LA CONCEPTION DU MONDE ET DANS LA CONCEPTION POÉTIQUE DE KÖLCSEY

I. En examinant la *prose dissertative* de Kölcsey, l'auteur de cette étude distingue quatre phases d'évolution concernant le rapport de sa conception du monde et de sa conception poétique:

1. Dans la première phase, c'est la critique de Kölcsey sur les *poésies de Dániel Berzsenyi* (1817), poète appartenant à la génération précédente, qui est au centre de l'analyse. Du point de vue de l'histoire de l'évolution, cette critique est de caractère transitoire. Kölcsey, en condamnant la monotonie, en préconisant la multiplicité et surtout en soulevant l'idée du point de vue historique et de la tradition nationale, a contribué à la formation de la conception poétique *romantique*. Mais si l'on prend en considération ses points de vues fondamentaux, on peut constater que cette critique suit les exigences de la poétique *classicisante*: Kölcsey accuse Berzsenyi d'avoir employé des éléments linguistiques inaccoutumés, une diction mêlée, impure. La pratique poétique de Berzsenyi représente un idéal stylistique postérieur à celui à la base duquel Kölcsey le critique.

⁵⁴ PAP Endre: „Kölcsey Ferenc”, Magyar szónokok és statusférjak. (Politikai jellemrajzok.) Kiadja: CSENGÉRI Antal. Pest 1851.

⁵⁵ GYULAI Pál: „Emlékbeszéd Kölcsey Ferenc fölött” (1890). Emlékbeszéd. Bp. 1914. I. 299.

⁵⁶ PAP: i.m. 308.

2. Aux années 20, Kőlcsey a subi l'influence de la philosophie d'histoire romantique, et, dans sa dissertation intitulée *Traditions nationales* (1826), il continue à développer, d'une manière originale, l'idée du caractère national. Ce fait a transformé ses conceptions poétiques aussi, mais cela n'a pas fait cesser la continuité par rapport à la phase précédente. Il a jeté ses regards en arrière et en avant en même temps, vers les matérialistes des lumières françaises et vers les critiques positivistes du romantisme. C'est cette situation historique spéciale qui explique l'importance de Kőlcsey dans l'histoire de la critique: au lieu des comptes-rendus métaphoriques des impressions des critiques romantiques, il tâchait toujours d'employer des notions concrètes et exactes.

3. A l'assemblée nationale de 1832, Kőlcsey s'est présenté comme député, et cette activité politique concrète l'a aidé à surpasser la notion abstraite du caractère national et à créer une conception plus historique de la nation. Ici aussi, il a jeté ses regards en arrière tout en remontant dans le passé. Il a ressuscité son idée précoce, formée sous l'influence des lumières, d'après laquelle „la progression est infinie”, mais en même temps, il a précédé Kossuth qui, tout en considérant la perfectibilité humaine comme infinie, a rejeté l'idée inhérente dans la notion du caractère national, d'après laquelle chaque nation ne peut être jeune qu'une seule fois, et après vient forcément l'âge mûr, puis le vieillissement. Conformément à tout cela, son goût esthétique aussi remonte et avance en même temps: il différait de Széchenyi, romantique sans équivoques, non seulement en surpassant l'idée du caractère national, mais dans son style aussi.

4. D'après l'échec de l'assemblée de 1832, Kőlcsey s'est formé un maintien stoïque, une *résignation active*.

II. C'est l'époque où le Kőlcsey dissertant tire des conclusions de sa propre *poésie*. En tant que poète, il s'approchait plus tôt et sans équivoques du romantisme: dans les poésies des années 10, il a exprimé l'expérience complète des sentiments, la profondeur accrue du monde intérieur du moi poétique, ce qui est un précédent organique de ce stoïcisme résigné qui a été exprimé dans sa poésie la plus grande, *Vanitatum vanitas* (1823) qui est le point de départ du scepticisme actif, préconisé dans son ouvrage en prose tardif, intitulé *Parainesis* (1837). De cela on peut tirer la conclusion que la conception du monde, la pratique poétique et prosaïque et la conception poétique restée inexprimée de Kőlcsey est plus romantique que sa conception exposée dans ses traités de poétique.

Galeotto és a hazai humanista facelia

A magyar elbeszélő széppróza születésében és fejlődésében már a reneszánsz idején meghatározó erővel van jelen az az irodalmi anekdotizmus, mely a továbbiakban oly jellegzetesen kíséri végig novella- és regényirodalmunkat. Sok vitát s egymásnak ellentmondó nézetet váltott ki az irodalomtudományban eme anekdotikus eljárás módjének értékelése. Bizonyos azonban, hogy nálunk az adott társadalmi, kulturális viszonyok közrejátszása folytán ez az ábrázolásmód klasszikus remekművek sorának létrejöttét segítette elő, s így mindenképpen indokolt a teljesebb hátteret felderíteni. Jellemző ugyanis, hogy a magyar széppróza anekdotizmusának összetevőit, kialakulásának körülményeit, nemzetközi és hazai elemeinek összekapcsolódását mind e ideig távolról sem ismerjük, s csupán az első tapogatózó lépéseket tettük meg. Az utóbbi években egyre inkább a XVIII. századra mint az „anekdotizmus forrásvidékére” irányult a figyelem, ám a konkrét vizsgálatok nyomán egyhamar bebizonyosodott, hogy a XVIII. század új irodalmi „izületei” e tekintetben is alapvető inspirációkat a reneszánsz hagyományából kapnak. A reneszánsznak e tárgyunkba vágó összefüggései közül most csupán egyik, mindeddig tisztázatlan témáját emeljük ki, amely főleg arra irányul, hogy vajon a Mátyás király humanista kultúrájában helyet s szerepet kapó, olasz közvetítésű nemzetközi facelia-irodalom és anekdota-gyakorlat milyen hatással volt vagy lehetett a hazai széppróza további alakulására.¹

A dolgozat fő kérdésvetése abból a szakirodalomban ismételtelen előbukkanó ellentmondásból és azoknak az egymással szöges ellentétben álló nézeteknek tapasztalása nyomán fakadt, amely szerint Galeotto Marzióznak — a Mátyás király udvarában hosszasan időző olasz humanistának — jelentőségét, hatását és beépülését a hazai irodalmi-művelődési folyamatba hol teljesen negligálni, hol erős affirmatív jelzőkkel, a valóságosnál feljebb emelni volt kívánatos. Különösen áll ez a megállapítás Galeotto — szempontunkból tekintve — főművének, a *De dictis ac factis regis Mathiae*-nek (Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv-nek) megítélésakor. A méltatók az egyik végtelen állítják, hogy Mátyásról szóló anekdotagyűjteménye „nem valami kiváló helyet foglal el” irodalmiságunkban és hogy Heltai Gáspárral ellentétben „az előkelő, latinizáló humanista társaság körén kívül egyáltalán nem kellett figyelmet és hatást”. A másik oldalon viszont rögzítik, hogy „Galeotto anekdotái széles körben terjedtek”, hogy a Mátyás körüli irodalomból Janus Pannoniusé után „ennek a munkának van legnagyobb irodalmi értéke”, hogy a szerző személyének volt legnagyobb hatása az udvari életre és hogy „művére nagy, egész a népköltészetig lehatoló jövőendő várt s szép mondaképződés megindítója is lett”.²

¹ Amikor évekkel ezelőtt a magyar széppróza anekdotizmusának XVIII. századi kérdéseivel kezdtem foglalkozni, szükség szerűen a reneszánsz két kítűnő ismerőjével ismételtelen konzultáltam: Gerédy Rabánnal és Kardos Tiborral. Ma már mindketten halottak. Emlékuket idézem tisztelgéssel, midőn előljáróban rögzítem: Mindketten egybehangzóan a magyar széppróza anekdotizmusának teljesebb gyökereit a humanista facelia-irodalomban, a reneszánsz tréfavilág soktípusú műforma-forgatagában vélték és javasolták feltalálhatónak, bárha részletekben más-más, a sajátunktól is részben eltérő álláspontot képviseltek. Ebben az összefüggésben Kardos Tibor idevágó gazdag munkásságával és régtől nyújtott, közvetlen látásával kiváltképpen hozzásegített a Galeotto Marzióval kapcsolatosan felismert kérdések tisztában bízásához. — A témakör alapvetéséhez vö.: NEMESKÚRTY István: A magyar széppróza születése. Bp. 1963. 307. — VARJAS Béla: La littérature de l'époque de la Renaissance en Europe centrale et orientale. Acta Litteraria, 1970. 138. — Uő.: Irodalom és folklór határmezsgyéjén. Helikon, 1961. 39. — KARDOS Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. 1941. 290. — Uő.: Előadásai a tárgyról a Pécsi Egyetemen, 1945/1946. — GYENIS Vilmos: A reneszánsz széppróza néhány sajátossága. A kisepikail elemek funkciója. Helikon, 1971. 411. — Uő.: A XVIII. század anekdotája. Irodalom és felvilágosodás c. tanulmánykötet. Szerk. Szauder József. Bp. 1974.

² Galeottus Martius Narniensis: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Johannem eius filium liber. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Lipsia 1934. 47. Bibl. Script. Medii Rec. Aevorum. — Legújabb magyar fordításban: KARDOS Tibor: Kiad. és bev.: A renaissance Magyarországon. Bp. 1961. 281—332, 641—650. Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv. — A „méltatók” közül I. egy-résztől: ABEL Jenő: Galeotto Marzio életrajza. Az Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. 231—296. — BRÜCKNER Győző: Galeotto De egregie... c. műve mint művelődéstörténeti kútforrás. Bp. 1901. II. 90. — PINTÉR Jenő: A magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés. Bp. 1929. I.

Tárgyunk, az ellentétes nézőpontoktól kiindulva célszerűen arra terjed, hogy Galeotto személyének és e munkájának azokat az összefüggéseit vizsgáljuk, amelyek a humanista facetiát és az anekdota többi reneszánsz ösfarmáját, hazai és európai kapcsolatát, az irodalomba, a szépprózába való építkezését világítják meg.

Galeotto személyiségének, alkotó egyéniségének és tárgyunkkal kapcsolatos munkásságának megítélésében elsőnek tisztázandó kérdés, hogy szerzőnk minő képességekkel, milyen speciális humanista-tudós felkészültséggel rendelkezett és hogy a magyar király udvarabeli évtizedes tevékenységének mi volt, mi is lehetett a rendeltetése, felhasználási területe. Galeotto maga — éppen nem szerényen — megírja önmagáról, hogy Mátyás király őt „mindent felőlelő, egyetemes műveltsége, valamint izes tréfás beszéde, szellemessége miatt” nagyon szerette. Már e maga-megítéléséből hangsúlyozottan látszik egyrészt a műveltség és tudomány, másrészt a tréfa-művelés kettőssége. S eme kettősség problematikája mindmáig abban az értelemben foglalkoztatja a kutatót, hogy vajon a tudomány nem válik-e járulékos elemmé a „szórakoztatólag anekdotikus érdekű” tárgyak mögött s nem degradálódik-e a „tudósság aprópénzvé”?³

Újabbán mind több jel mutat arra, hogy Galeotto egyéb, nem anekdotikus (egyben nem is vagy kevésbé irodalmi) írásait mint határozottan előremutató világnézetben fogantakat és mint valódi tudósi igényből fakadtakat méltó elismerés övezze. E tökévest üdvözljük, ám ezúttal eme oldallal nem foglalkozva Horváth János nézetét visszük tovább, miszerint Galeotto egész irodalmi munkásságát valamiféle „miscellanea”-nak, „holmi”-nak, „anekdotikus érdekű egyveleg”-nek tartjuk. Témaköre, szakértelme is eléggé csapongónak látszik: a tanárkodás, az orvoslás mellett egyaránt értett az asztrológiához, matematikához, filozófiához, lélektanhoz grammatikához, poetikához, retorikához és jóvendőmondáshoz; betölthetett könyvtárosi, szekretáriusi, diplomáciai, társalkodói stb. hivatalt. Még azok is, akik — magasra értékelve — benne látják az „egyetemes műveltségű kiváló humanistának legjellegzetesebb alakját”, írják, hogy „a tudomány nem éppen a legnagyobb világossággal különült szét elméjében” (Kardos Tibor, Bruckner Győző). Mások egyértelműen a Csokonai-féle Kuruzsra utalnak, mint pandantjára: „Doctor, borbély, alchimista, kéznéző kiromanista” (Horváth János).⁴

Amennyi bizonytalansági tényező emez oldalon, legalább annyi bizonyosság amaz oldalon arra, hogy a tréfa, a facétia, az anekdota világa az ő igazi terrénuma. Éppen ezért nem érezzük eléggé meggyőzőnek például, hogy Mátyás mellett „titkári”, „könyvtárosi” teendőket rendszeresen látott volna el. Alkalmilag minden bizonnyal. A király véleménye eléggé közismert „símanyelvű, kegyhahjaszó, cselvető” humanistáiról: Mint a „toll szerencsevadászai”-val főügyekben óvatosan bánt; vallotta, hogy azok „bármit elkövetni kész emberek” lehetnek. Ez a nézet nyilván összeférhetlenséget jelentett ahhoz, hogy lényeges államügyekben titkárként vegye igénybe szolgálatait. Ellenben minden jel arra mutat, hogy Galeotto magyarországi alkalmaztatása főbenjáró hivatalok mellőzéseivel, de méltó megbecsüléssel, kizárólag a királyi társalkodó és a kvalifikált udvari mulattató szerepkörére terjedt ki. Ilyen értelemben az udvari élet társas megnyilatkozásaiban, lakomákon, fogadásokon és ünnepeken fontos teendői voltak, s minden bizonnyal mint ötletes és művelt bonyolító-rendező s társalgó közvetlenül a király számára ún. „belső ember”-nek számított. Büszkén állítja is Galeotto, hogy „állandó társa és vendége” volt a „felséges Mátyás királynak”, és még „magánszobájába” is bejáratos lehetett, s „egyedül” kettesben beszélgethettek. Janus Pannoniusnak is így lehetett méltó, bár nem egyszer megcsipkedett barátja. Galeotto maga írja le egy helyütt, hogy feladata arra is kiterjedt, miszerint a király különböző alkalmi tetteit, megnyilvánulásait „tréfás beszéddel fűszerezte”. Ehhez pedig „eszközül” könyvei és szelleme szolgáltak. Semmiképpen sem lehet szerepét kisebbiteni, degradálni, mint ahogy már kortársai elfogultságból tették. Beatrice királynő és Bonfini nem szerették őt, és a történetírói „méltóságát” nagyra tartó és büszkén őrző Bonfini hajlamos volt Galeotto „tányérnyaló”, aenigma-gyártó, tréfa-kieszelő szerepét hangsúlyozni, és így főrekedett a művelt humanistát az antik komédiák étel-ital- s haszonleső parazitájaként beállítani. A későbbi irodalomban ismételen kísért ez a kép (”Mátyás király közvetlen közelében térférgő pénzszomjas olasz”-nak, „úgyiszlóván a király udvari bohócza”-nak nevezik), de ideje ma már, hogy e félrevívó nézetekkel végképp szakítsunk.⁵

421. — A „méltatók” közül másrésztől: KARDOS Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 170, 189. — HORVÁTH János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935. 146. — A magyar irodalom története. I. Bp. 1964. 290. —

³ — KARDOS Tibor idézett Galeotto-kiadás. 218. — HORVÁTH János: i.m. 139. — NAGY Zoltán: Galeotto Esztergomban. Előadás a Reneszánsz-Csoportban 1974. márc. 29-én.

⁴ NAGY Zoltán: i.m. I.h. Kiváltképpen körültekintően foglalkozik Galeotto más irányú tudományos tevékenységével. KARDOS Tibor: Mátyás király és a humanizmus. Mátyás Emlékkönyv. Bp. 1940. II. 9. 62—63. — SZATHMÁRY László: Az asztrológia, alkimia és misztika Mátyás király udvarában. Mátyás Emlékkönyv. Bp. 1940. II. 413, 424—425. — BRUCKNER Győző: i.m. 14. — HORVÁTH János: i.m. 109 és 127.

⁵ KARDOS Tibor: A magyarországi humanizmus kora i.m. 168., 189., 274. — Uő.: A renaissance... 313, 643. — HORVÁTH János: i.m. 127. — ÁBEL Jenő: i.m. 257. — BARNÁ Ferenc: Jellemvonások Mátyás király életéből. Pest 1862. Bevezetés, V. — CSAPADI Csaba: A Corvina-Könyvtár története és állománya. Kand-

Kétségtelen viszont, hogy a fent vázolt színvonalon, Galeotto alkotánál fogva kimeríti, megtestesíti a művelt, királyi igényeket kielégítő szórakoztató, szellemiekkel mulattató típusát, akinek alakja olyannyira ismertté válik majd a következő századokban, és amelyik típus a XVIII. századra leszál a királyi szintről főúri, majd nemesi-polgári szintre is. Csak néhány olyan meghatározó erejű megjelölést sorolunk fel az irodalomból, amelyek Galeotto sajátos egyéniségére, hagyományossá váló típusára rávilágítanak. Ilyen értelemben említik e típust: „facetus ember”, „igen elmés és jádri ember”, „igen tréfás asztali ember”, „chalóka”, „udvari tréfás ember”, „jó elmés, prókátoros és akárhol az egész világon híres, jeles, tréfás, bolondos ember” stb., akiknek „facetiáival árkusokat tölthetni be”, akiknek „históriájuk” vagy „példabeszédjük” messze földön elhíresedett. Legtöbbször valódi, élő, néven nevezett személyek ezek, akik valamelyik tréfakedvelő főrend szolgálatába álltak, és tréfacsinálásuk, ötleteik s jó mondásaik nyomán egyenesen legendás hírévé nőttek ki magukat: egyre több megtörtént vagy csak hallott anekdotái motívum kapcsolódott hozzájuk, általános anekdota-hősökre jellemző tulajdonságokat vettek fel stb. Galeotto korában a tréfacsinálóknak egy még magas igényű magatartásformája különült el; ő maga is ide tartozik, s nagyjából az olasz „uomo di corte” típusát testesíti meg. Humanista műveltség, latinul tudás, szellemesség, ötletgazdagság és kellő mértékű válasz-kéesség jellemzi őket, s ezáltal különülnek el a trufatorok, buffonok, jongleurök, jokulátorok, farceurök, bolondok, bohócok népes és népies világától, alsóbb rendű vigasságtévő, szórakoztató rendjétől. Ez a típus Európa-szerte eléggé ismert volt a reneszánsz századaiban: Gonella például — a „fabulator facetissimus, sive ioculator maxime comis” a ferrarai III. Miklós udvari szórakoztatója volt; Clément Marot-nak, a neves francia íróknak mulattató szellemességét I. Ferenc király élvezhette; Taubmann wittenbergi professor tréfás ötleteit pedig II. Keresztély használta fel udvarában.⁶

Galeotto fantasztikus élettörténetének számos valóban megesett vagy rendkívüli egyénisége folytán hozzátapadt eleme sok oldalról, de egyképpen bizonyítja „facetus ember” mivoltát. Ezúttal nem az életrajzi adatok hitelessége érdekel bennünket, hanem éppen az, hogy minő játssi-facetus epizódok egyre bővülő sora lengi körül Galeotto személyét mind hazánkban, mind Európában. Először is feltűnnek s még „vándor humanistához” mérten is túl gazdagok, szerteágazók, változatosak utazgatásai; bolyongásai Itáliából magyar földre, spanyol, francia, angol földre, s ezek közben kalandjai; ifjúsága katonasággal is kacérokód tarka évei, a meggazdagodás vágyától hajtott vállalkozásai, nyughatatlan, kalandvágyó, rendszertelen életvitele, hanyódásai.⁷

Példának az előadottakhoz kiemeljük franciaországi tartózkodásának, utazásának visszhangját, amely jól jellemzi a facetus alkat és alkotóegyénség megítélését, mondai elemekben bővelkedő, fantasztikus koholmányoktól felduzzasztott részleteit. Eszerint XI. Lajos francia király ráveszi Galeottót, hogy hagyja el Mátyás magyar király udvarát. Híre s neve már megelőzte jövetelét. Olyan ember fog érkezni — híresedett —, akit egy negyven évig napot nem látott bölcs örmény és egy halálából is feltámadni tudó görög nevelt; aki Magyarországon szelleme folytán mind pogány, mind hívő uralkodók kegyeit s nem utolsósorban anyagi juttatásait, ajándékait élvezte, aki mind a tatár kán, mind az orosz cár nagylelkű pártfogását élvezhette stb. Továbbá az a Galeotto Marzio érkezik, aki Mátyás király mellett kemény harcokban állta a sarat (pl. Jajcánál) s hírneves bajvivőként szerepelt stb. Megérkezése után a francia király fényes palotában jól tartotta e világhíres férfiút, de biztos, ami biztos: igen kevés pénzbeli javadalmazásban részesítette. Emiatt Galeotto egyik szeretője megnehezelt, s kelepchébe csalta barátját egyik rossz ömentű, királyának tett jóslata ürügyén. Az menti meg életét — ősi tréfacsináló ötletnek megfelelően —, hogy e jóslat szerint a király csak egy nappal fogja túlélni Galeottót. — Mint látjuk: teljes a fantasztikum, ősi anekdotikus elemek burjánzása veszi körül az epizódot, melyet még Walter Scott is felhasználhatott egyik regényében (Quentin Durward, 1831).⁸

Az elmondottak után nem véletlen, hogy Galeotto ama közismert és veszélyesen komoly, valóságos életeseménye, az eretnység vádjával történt velencei bebörtönöztetése és pellengérré

dátusi értekezés, 1974. máj. 2. — Uő.: The Corvinien Library. History and Stock. (Historia Humanitatis.) Bp. 1973.

⁶ A tréfacsináló, „facetus emberekre” vonatkozó kifejezések Kemény Jánostól, Veresmarty Mihálytól, Pázmány Pétertől, Kolombán Jánostól, Vida Györgytől, Bethlen Miklóstól és Hermányi Dienes Józseftől valók. — KARDOS Tibor: A trufa. (Egy régi irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései.) Fil Köz. 1955. 111., 129. — GYÖRGY Lajos: A magyar anekdota története. Bp. 1934. 13—17 és 41. — HARASZTI Emil: Zene és ünnep Mátyás és Beatrix idejében. Mátyás Emlékkönyv. Bp. 1942. II. 392.

⁷ — KERECSENYI Dezső: A magyar irodalom Mátyás király korában. Mátyás Emlékkönyv II. Bp. 1940. 107., 119. — ABEL Jenő: I.m. 231—253. — BRUCKNER Győző: I.m. 4—10. — KARDOS Tibor: Néhány adatok a magyarországi humanizmus történetéhez. Pécs 1933. 1—7.

⁸ Galeotto életeseményének távolról sem valóságos, de a személye körüli mondanéközűségeit bőven nyújtják az alábbi írások: Giovanni March. EROLI: Miscellanea storica Narnese. Notizie supra Galeotto Marzio Narni. 1858. I. 170—201. — VARILLAS: Histoire de Louis XI. A la Haye 1689. — Le Grand Dictionnaire Historique. G. M. alatt; Paris 1745. — SERDONATI: Galeotto Marzio. Fiorenza 1615. — Martius Dr Philipp Fridrich: Geschichte der Familie Martius. Berlin 1895. — ABEL Jenő: I.m. 253—254. Kritikus áttekintést ad.

állítás is korában sokak számára csak „mesebeszéd”-nek tűnt. (Szerencsére Mátyás látta a veszélyt és közbelépett.) E „mesebeszéd”-feltételezésből adódik az az anekdotikus részlet, mely szerint nem is lehetett olyan nagy ekkor a veszély, mint ahogy Galeotto felnyagoyította a De dictis-ben („készült a tudatlan népség, meg a hóhér Galeotto meggyilkolására”), mert a pellengériben nyüglődő, hiányos öltözetben, teljes kövérségét mutató, kopasz humanista és az öt körülvevő bázis piaci tumultus között állítólág efféle jelenet játszódott le: Felkiáltott a pellengériben egy vékonydongájú legény: „Oh che porco grosso”; amit Galeotto csattanós válasza így követett: „E meglior esse porco grosso, che becco magro”.⁹

Az eseményes részek mellett maguk az adott és csatolt tulajdonságok is Galeotto facetus mivoltát húzzák alá. Ismeretes, hogy a tréfacsinálónak általában „csúf ábrázatú”-nak, „nyomott termetű”-nek s más ehhez hasonló külsőjének kellett lennie. Galeotto legendás kövérsége, túlon túl természetes mivolta („molto grosso et corpulento”) számos jellegzetes eset, több szó szerint való anekdota alapját és hátterét nyújtja: Mátyás király meghagyja például egy alkalommal, hogy a Podjebrád elleni hadjáratában Galeottót, tekintettel testi kondíciójára „jó erős kocsin” hozzák utána; vagy hasonlóképpen, amikor ama Janus Pannoniustól elhíresített bajvivásra-birkózásra került sor, amelyik a Herkules erejű, de rendkívül elhízott Galeotto győzelmét hozza meg egy nyurga, de elbizakodott ifjú katonával, Alesussal szemben: a csattanó szintűgy a test e rendkívüli állapotára épül (Palaestra Galeotti). — Dicsékvő, kérkedő, nagyzó magatartása miatt is vannak bonyodalmi, például 1482-ben tudjuk róla, hogy ekkor még Magyarországon, Veszprémben van bizonyosan, mert itt egy Johannes Niger nevű dominikanus szerzetessel tettelegességig menő, elhíresült vitája támadt. — Még halála is ködösített, mondai ismeretlenségbe vész el. Biztos adatot ugyanis nem tudunk, legfeljebb választhatunk a három ránk maradt anekdotikus változat közül. Az egyik primitív változat szerint itáliai otthonában, Montegnanában esett halála: egyszerűen a kövérségétől megfulladt. A másik fantáziadús változat szerint Franciaországban, Lyonban az oda érkező király, XI. Lajos üdvözlésekor oly hirtelen akart leszállni lováról korpulus testével, hogy egyensúlya megbomolván, fejével előre egy köhöz esett, amely koponyáját beszakasztva azonnali halálát okozta. — Végül a harmadik kevésbé színezett, de ugyancsak kuriozitást hangsúlyozó változat, amit az irodalomtudomány még leginkább elfogadhatónak látott, miszerint valahol Csehországban esett meg vele a végzetes lyoni epizód egyszerűbb kimenetele; a kengyelvasban akadt meg a lába s emiatt lett halála.¹⁰

A további példák hasonló képet mutatnának: úgy véljük tehát, akivel ennyi mindenféle anekdotikus eset, kuriozum, raritás, hilaritás, tréfás dolog, mondai esemény megtörtént, vagy a megtörténési lehetőséget vele kapcsolatban feltételezhetjük, s mindez a köztudatban híresedett, arról joggal állíthatjuk, hogy facétus személyisége a hagyomány részévé lett. A magyar szórakoztató műformák, főleg a kispika művelői sokban hasonló alapokból indultak ki. Minthogy Galeotto egy a hazainál fejlettebb szintet képviselt szempontunkat tekintve is, székségképpen példaképpé válhatott a magyar szórakoztató rend körében. Különös személye, szinte „csodabogár”-volta ellenére teljes extraságában is a távlatos európai jegyeket hozta közel és kapcsolta a hátrább járó magyar valósághoz.

A facetia-alkotó egyéniség hagyományba felszívódó képe után a műre térve, teljesen helyénvalóan állapították meg már a múlt században, hogy Galeotto *De dictis ac factis regis Mathiae c.* műve nem eredeti alkotás. Könnyen megtalálhatták, kijelölhették forrásait (Valerius Maximus, Antonio Beccadelli), sőt hozzátehetjük, olyan sokágú műalkotás típusba tartozását is konstatahálták, amelyet Petrarcatól kezdve jó néhány kiváló humanista szerző neve fémjelez, mint pl. Enea Silvio Piccolomini, Pier Paolo Vergerio stb.¹¹

Mégis eme távrolról sem eredeti és közel sem hazai fogantatású mű-típus-keretben — amely lényegében nemzetközi facétiák, anekdoták sablonjainak sorát adja egymásután — az a kiváltképpen figyelemre méltó és vizsgálatra érdemes, hogy a készen kapott sablont mivel és miként képes a szerző Magyarországon megtölteni. Első látásra történeteinek jó részében eléggé mechanikus alkalmazatásnak vagyunk tanúi: Szembetűnően a nemzetközi facetia-repertoárból kiszemelt vándortémák nyernék hazai aktualizálást, azaz az eredeti tárgyi tényezők helyébe most a magyar királyi udvar vonatkozásai lépnek. Ami érdekeset, felhasználható talál az általa ismert vagy felkutatott motívumokban, azt egyszerűen átruhazza aktuális magyar környezetére. És ime — így is — máris tárgyunknak az innét levonható következtetése áll előttünk: Galeotto közvetíteni, átadni tudta az európai facetia számos motívumát, ami által képes volt a hazai humanista facetia anyagát és gyakorlatát bővíteni, sőt azt a magyar valósághoz konfrontálni.

⁹ HORVÁTH János: Az irodalmi műveltség megoszlása, i.m. 138. — De dictis, KARDOS Tibor idézett kiadása. 318.

¹⁰ KARDOS Tibor: A renaissance Magyarországon i.m. 643, 318. — BRUCKNER Győző: i.m. 16. — Galeotto halálával kapcsolatos feltevések: VÁRILLAS: i.m. l.h. és ÁBEL Jenő: i.m. 276.

¹¹ KARDOS Tibor: A magyarországi humanizmus... i.m. 182. — Uő: A reneszánsz... i.m. 642. — HORVÁTH János: Az irodalmi műveltség... i.m. 140.

Galeotto anekdotáinak másik, erőtlő duzzadóbb részében a magyarországi életből vett, eredeti, egyéni élményen alapuló, tapasztalt, kortársak cselekedeteiből és mondásaiból ellesett epizódok és motívumok képezik a kiindulópontot, amihez járulhatnak nemzetközi sémák, és amit kiegészíthetnek, kiskarosíthatnak Európa-szerte gyakorolt, Galeottótól jól ismert eljárások. Friss közvetlenség és életszerűség árad ezekből a történetekből, s ha nem is teljesen hihető az az állítása, hogy csupa „kétségbevonhatatlan” tényt közöl, nem áll az a nézet sem, hogy valótlán, költött elemek egymásutánja lenne a mű. Kerekített, stilizált és túlzott is esetenként, de a realitástól már csak Mátyástól való függése miatt sem rugaszkodhatott el túlzottan, s anekdotái hűen világítják meg korát, ha az alkalmazott „sablon-kellékeket” lehántjuk róluk.¹²

A korabeli magyar valóságot Galeotto szemmel láthatóan jól megismerte hosszúra nyúlt és négyyszer is megismételt itt-tartózkodása alatt. A hazai társadalmi, politikai viszonyok közvetlen és célszerű észrevétele, a királyi törekvéseket népszerűsítő kisugárzása figyelemre méltó a műben, kiváltképpen Mátyás alakjának megformálásakor. Magyarul is tudhatott valamelyest, s igaznak látszik, hogy „Magyarországban nagyon jól találja vala magát lenni”, s a jellegzetesen hazai „társalgás fűszerét” is eltanulhatta. Innét fakad a magyar szokásokat, a jellegzetesen idevalósítható ételeket, italokat stb. ismertető és a magyar kuriózumokat külföld számára feljegyző igyekezete is. Mindent figyelt és észrevett: a hétköznapi életviteltől kezdve jól belelátott mindenbe, az emberek lelki világába is; fűrkészte gyengeségeiket, neveltséges oldalait, mulatságos eseteiket, hogy az értelem fölényével tekintsen rájuk. Nem adott széles tablót, villanyszerű, anekdotái ábrázolásnak megfelelő pillanatfelvételek sorát nyújtja művében, amelyik azonban többé-kevésbé realizitkus egésszé, koreképpé áll össze.¹³

Érdeklük Galeottót a tréfás helyzetek, az anekdotai elemek hazai megnyilatkozásai is. Támazkodik ezekre, felhasználja a nemzetközi repertoár már valamelyest itthon leülepedett, részben magyarrá formálódott összetevőit, motívumait. Ezeknek szétválasztása ma már nyilván rendkívül nehéz, de látni lehet, hogy a humanista *facetia*-hatás Galeottó megelőzően is erősen érvényesült már nálunk. Poggio Bracciolini, a Liber *faciarum* nagynevű gyűjtemény szerzőjét például jól ismerték a Hunyadi-házban; Hunyadi János a harcok szünetében az ő *facetiáiban* keresett kikapcsolódást, felüdülést. Nem csoda, Poggio könyve 1500-ig 26 kiadást ért meg. — Galeotto érdeme, hogy belopni volt képes, majd pedig egyeztetni tudta az újonnan hozott nemzetközi *facetia* anyagot a már meggyökeresedett, s mindezt szembesíteni volt képes a közvetlen valódi, tapasztalati képpel és a hazai megtörtént esetekkel. Ez a széles fronton ható tevékenység munkája nyomán olyan alapot jelentett, melynek kisugárzása mindenképpen a további fejlődés lényegi tényezőjévé lehetett.¹⁴

A humanista *facetia* melegágya s így Galeotto anekdotás történeteinek keletkezési, alkalmazási és hagyományozódási közege ugyancsak természetszerűen a reneszánsz udvari élet. E korban a „társaságbeliség”-nek egy korai pezső formája tartozott ki Európa-szerte, melyre a magyar élet ritmusa is élelken reagált. Sokoldalúan elemezték már eme udvari élet milyenségét: Követek fogadása, főemberek napi prezentálása, tudósok, asztrológusok, mulattatók, zenészek működése; mulatságok, bálók, vigasságok, művészi pompa kreálása stb. mérhetetlen nyüzsgést, aktivitást váltott ki. Különösebben érdekes a *facetia* oldaláról nézve a társasági életnek az a formája, mely a „királyok körül szokott lenni”, amikor is — Galeotto szavai szerint — „a szavak ide-oda-röppennek tréfából komolyra s komolyról gyakran tréfásra”; ahol az élet öröme lakozik, s a vendégek „kacagva telnek vidámsággal”. Az effajta társaséletnek legáltalánosabb lehetőségeit a királyi lakomák szolgáltatják. Szükségszerű, hogy Galeotto anekdotáinak legnagyobb része a lakomákkal legyen kapcsolatos, ezek közben szülessen, adassék elő vagy éppen séggel pattanjon ki mint eredeti ötlet. Ezért ismétlődő bevezető szavak Galeotto anekdotáiban, hogy „lakoma közben a királyi asztalánál — ilyen-amolyan — tréfás beszéd járta...”¹⁵

A szobah forgó lakomák alkalmával — szerzőnk tudósítása szerint — „négyzetletű asztalok mellett... mindig vagy valamilyen komoly dologról volt szó, vagy tréfálkoztak”. A „komoly dolgok”, mint feltételezték, a hősök teteteinek, a vitézi cselekedeteknek előadását jelentette, míg a „tréfálkozás”-ba egyaránt befért a „*facetia*” választékosabb művelése és a vaskosabb „trufa” alkalmazása is. Eme „asztali beszélgetések” bármelyik megnyilvánulása az anekdotai burjánzás

¹² KARDOS Tibor: A humanista irodalom; Magyar Művelődéstörténet II. 452—483. Bp. 1939. — Uő.: A magyar humanizmus kezdetei. Pécs 1936. Kiny. Pannonia, 1935—1936. 68.

¹³ BARNA Ferenc: Jellemvonások... i.m. IV—VI. — VICTOR SKLOVSKIJ: A széppróza. Bp. 1963. 122. — KOZSINOV: A regény keletkezése. Moszkva 1963. 72.

¹⁴ GYÖRGY Lajos: A magyar anekdota története... i.m. 31—49. — E. WALSER: Poggius Florentinus. Berlin 1914. 223. — TÜRÖCZI-TRÖSTLER József: A magyar irodalom európaizálódása. Bp. 1946. Tanulmánykötet II. 5—64.

¹⁵ ELEKES Lajos: A királyi és főúri udvar. Magyar Művelődéstörténet II. Bp. 1939. 230, 246, 250, 278—282. — Mátyás a kortársak között. Írások, levelek. Bevezeti: ELEKES Lajos. Bp. 1957. 202. — KARDOS Tibor: Mátyás magyar király. Bp. 1942. 48. — BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966. I. 627—705. — DÖMÖTÖR Tekla: Naptári ünnepek, népi szinjátszás. Bp. 1964. 84. — TÜRÖCZI-TRÖSTLER József: Realizmus és irodalomtörténet. II. Az anekdota. Bp. 1946. 4—6. — CSANKI Dezső: Mátyás udvara. Száz, 1883. 515.

elősegítője volt és maradt évszázadokon keresztül, s ebből az előszavas gyakorlatból tevődött át, áramlott be az irodalomba másodlagosan, főleg a XVIII—XIX. század folyamán. Jelképesnek vehetjük a magyar széppróza fejlődésének útjait tekintve, hogy az első világi jellegű anekdotás könyv — Galeotto műve — végső soron e szóbeliségből emelkedett fel. De az a körülmény, hogy Galeotto kezében írott formát nyert ez az olyannyira élőszóba zárt s nálunk világi témában különösen oly soká szóbeliségben rekedt anekdotai-kisepikai témavilág és forma: felettébb megemeli szerzőnk művének jelentőségét a hazai világi szórakoztató irodalom összefüggéseibe ágyazva. — Igaz, az anekdota dialogikus eredetű, s fontos tartozéka a szóbeli közlés. Galeotto műve ennek az elvnek megfelelően formálódik: Már a címben többek között „tréfás mondások”-ról való beszámolót ígér a szerző s ad is a műben. Csak úgy sorjáznak a jelölések: „jeles mondás”, „tréfás mondás”, „tréfás szójárát”, „facetus sermo”, fortélyos szójáték, közmondás stb. (Pl. egy-egy anekdota nemegyszer csupán egyetlen mondáshoz vezethető vissza: „Semmi rosszabb a sajnálnál”; „Nihil peius caseo...”.) Mindeme élőszóbeli kapcsolódás ellenére viszont Galeotto az írásba rögzítéskor mint az írásbeliség gyakorlott mestere mutatkozik meg, s ekkor látszik az a többlet, ami a nemzetközi anekdotai repertoárt írásból ismerő szerző javára irandó.¹⁶

A *De dictis ac factis regis Mathiae* közelebről vett műfaji kérdéseinek vizsgálatában nincs egységes álláspont. Műfaji mintáinak részletezésétől most eltekintve csupán az anekdotai egységek összefüggéseinek megoldását és műformai meghatározottságát tekintjük. Vannak nézetek, melyek csak egyszerű anekdotagyűjteménynek fogják fel a művet, mások a dicsőítő-ének típus prózai változatának, „anekdotafüzérből álló enkomionnak” vagy „anekdotás panegiricus”-nak nevezik. Mindegyik megjelölés tartalmaz bizonyos kívánatos disztinkciót, ám a lényegét részünkről abban látjuk, hogy a mű helyét a történetírás és az irodalom határán, érintkező pontjainak sűrűjében kell kijelölnünk.¹⁷

Galeotto műfaja eszerint a humanista történetírásnak olyan anekdotikus, irodalmi eszközökkel is élő változata, amelyik közel áll a reneszánsz novellák szórakoztató, mulattató világához. Az anekdotikus regényes történetírásból is eredeztethetjük azzal a megkötéssel, hogy a szavahihetőség, a hitelesség látszatát a fikció rovására erőteljesen fenntartani igyekszik. „Certa et indubitata” legyen az előadott téma, lehetőleg „saját fülünkkel és szemünkkel” kell meggyőződni az események hitelt érdemlő voltáról. Ám mindeme célok gyakori hangoztatása mögött még nyílik eltávolodásra és a való dolgok kiszinezésére, stilizálására, egyéni beállítására is. — E könnyedebb, irodalmias történetírásnak van még egy nagy jövő előtt álló összetevője Galeotto művében, s ez a stilizált jellemrajznak megalkotása, azaz Mátyás király alakjának megformálása, ami által már az antik mintákra épülő humanista, anekdotikus jellemrajz s jellemkép sikerült megvalósítási áll előtűnik. Ez az ábrázolási mód és műfaji törekvés nagy utat tesz még meg a XVII—XVIII. századi önállóan művelt „portraits”-ig, „caractères”-ig és az anekdotikus emlékirati jellemkép-betétekig. Mindenesetre Galeottonak még csak facetiákra épülő portré-vállalkozása méltó alapot adott a továbblépéshez.¹⁸

Ezzel elérkeztünk dolgozatunk egyik főkérdéséhez, a facetikus-anekdotikus elemeknek a reneszánsz idején való rendkívül forrongó, sokrétű világának szétáradás-problematikájához, az irodalomba váltásnak, az irodalmi műformákba épülésnek kérdéseihöz. Európa-szerte a szóbeliségből indult anekdota a XV—XVI. századra eljut virágzásának érett, túlburjánzó szakaszához, és az ez időre tartalmuk, formájuk s hovatartozásuk szerint kiformalódott különböző típusok részben a magas irodalomba ízesülnek, részben marginálisan írásos, gyűjteményes lejegyzést nyerne s mérhetetlen arányú terjesztéshez jutnak a könyvnyomtatás gyakorlati alkalmazása útján. Nincs terünk most rá, hogy teljes rendet teremtve eligazodást adjunk a facelia, apophtegma, schwank, trufa, farsa, mondóka, sowiz'rzal, aventure korabeli forगतagában és milyenségében; a gyűjtők és kiadók (Arlotto, Poggio, Bebel, Gonella stb.) törekvéseink egymástól eltérő sajátosságaiban. De annyit ezúttal is rögzíthetünk, hogy nálunk a jelen szempontból véve két véglet: egyrészt a kimunkáltabb facelia, másrészt a durvább trufa áll előtérben. A trufáknak, a maguk mivoltában is „régi litteraturánk apró gyöngyöcskéinek” szerepe és irodalmi hagyományunkba, kisepikánkba való kapcsolódásának mikéntje igen sok ágon érezhető s bizonyítható a XVIII. századig bezáróan, de egészében és perspektívikusan nálunk inkább csak a marginális irodalom profítál belőle nagyobb mértékig. Galeotto művével és hagyományával kapcsolatosan a facelia gyakorlatát véljük aktuálisabbnak és az írott széppróza

¹⁶ Galeotto: *De dictis...* i. m. 285—303. — KARDOS Tibor: A reneszánsz királyfiak neveltetése. Apolló. 1935. 129. — Uő.: A trufa i. m. 213. — Uő.: A magyar vígjáték kezdetei. Kodály Emlékkönyv. Bp. 1953. I. 153. — BORI Imre: A próza szabadságharca. Híd. 1962. 687—688. — Vö. még: Horváth János, Varjas Béla, György Lajos és Gyenis Vilmos idézett munkáival.

¹⁷ KOSÁRY Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I. Bp. 1951. 166. — A magyar irodalom története I. i. m. 248. — KARDOS Tibor: Régi magyar drámai emlékek I. Bevezetés. Bp. 1960. 63—64.

¹⁸ HORVÁTH János: Az irodalmi műveltség megoszlása... i. m. 120, 140—145. — KARDOS Tibor: Középkori kultúra... i. m. 228. — Uő.: Művészetrajzok, Dante, Petrarca, Boccaccio. Bevezető. Bp. 1963. — Emil ABRY — Charles AUDIC — Paul CROUZET: Histoire illustrée de la littérature Française. Paris 1947. A portraits és a caractères összefüggéseiben: 289—295.

előbbre vitelében megtermékenyítőbbnek. Ez a műforma azonban sokkal diszkrétebb, kevesebbet árul el beépülésének folyamatáról.¹⁹

A humanista *facetia* az emelkedettebb, udvari szórakoztatás szelleműs, ötlettel, vidám eszköze. Nemesebb tartalom, művészibb forma jellemzi, ragaszkodik a latin ősalakhoz: az antik írók (Plutarchos, Valerius Maximus, Seneca, Ovidius, Horatius, Curtius stb.) kizsákmányolását törvényszerűen űzi. A tudósság jeleit és a latinus stíluskezséget nyilvánvalóan magán viseli, miáltal kétségekívül közelebb áll az irodalmisághoz, noha sikamlós tartalma és részben élőszóhoz kötöttsége miatt az ellenkező vélelethez is vezet szálakat. A *facetiát* a művelt és tudós humanista szerzők a hozzájuk hasonló, beavatott körhöz tartozó kortárs humanistáknak közvetítik, s később különböző nyelveken is tolmácsoláshoz juttatják. Így a *facetia* fokozatosan veszít humanista mivoltának s formájának méltóságából, és a XVIII. századig felszívódik az egyetemes anekdota hagyományba, majd ugyancsak marginális irodalommmá (ponyvává, „szórakoztató tömegcikk”-ké) válik. Közben azonban — s ez a lényeges szempontunkból — az irodalomba váltásnak folyamata is lejátszódik. A magyar irodalomban nem látványos ez a „megtelepedési” folyamat, csupán rejtett csatornákon történhet meg. A *facetia* közel áll az írott elbeszélés magasabb formáihoz. Az olasz novella (novellino) és a francia *fabliau* végeredményben abból a kincsből merít, amit a *facetiák* s részben a *trufák* s más szóbeli képződmények prezentáltak. Valami hasonló gyakorlat, de a reneszánszban véghez nem jutó, majd a barokkban elhúzódozó, újra meg újra kezdődő és a XVIII. században végre átmeneti megoldásokban és formákban beérett folyamat zajlik le nálunk is. Ebben a folyamatban tölt be jelentős szerepet már igen korán, a magyar reneszánsz hajnalán Galeotto Marzio.²⁰

A hangsúlyozottan literáris hajlamú Galeotto Marzio készséget mutat a *facetia* novella-irányba való továbbvitelére, de csak a legkezdetibb lépéseket képes megtenni, minthogy a szerves műfaji fejlődést egy csapásra, kívülről pótolni nem lehet, nem tudja. Olyan alap teremtéséhez viszont sokképpen hozzájárul, hogy majd Heltai Gáspár nemzedéke nagybób lépést tehessen előre. — Mindezekhez Galeotto említett kezdetleges megoldásaira is érdemes utalni néhány példa-esetként. Első látásra úgy tűnik példánkban, hogy a pusztán nemzetközi anekdota-téma kap ott kerek megformálást, de alaposabb vizsgálat után kiderül, hogy többet is rejtget egy-egy ilyen novellisztikus rész. Így például az a téma, amely azt a kérdést veti fel, hogy vajon miért hasonlít a gyermek az anyja férjére. Többen állítják — beszélgetés közben —, hogy azért, mert az asszony hűséges természetű. A csattanó viszont visszajára fordítja a feleletet, mondván, hogy azért hasonlít a gyermek az anyja férjére, mert az anyja féltében férjére gondolt, midőn szeretőjével megcsalja őt. — A téma közismert elcsépelte csattanóra járó egyszerű anekdota, mégis a pajzán tárgy gondos, kiforrott megmunkálása túlmutat némileg az egyszerű élőszó-anekdotán. — Ugyancsak az anekdota-novella határán érezzük annak a vándortémának galeottoi alkalmazását, mely arra a csattanóra épül, hogy miért jó a kicsinyre nőtt feleség. (Rosszabb a kicsi is elég.) De itt az alkalmazásban szinte háttérbe vész a primitív fordulat: Beatrice rút udvarhölgyei — a magyar szokástól eltérően előbb leülnek a fogadóteremben, mint úrnőjük maga. Belátják ugyanis, hogy jobban esik az udvar férfi népének, ha nem tűnnek nagyon a szemükbe. — Folytathatnánk még a példák bemutatását például arról, hogy Mátyás tréfás beszéddel miként „terelte” a nőtlen világi férfiakat — mint egyenlőkhöz a hasonlatosakat — az ugyan-csak — hivatalból — nőtlen papok táborába. Ezúttal a téma önálló, önmagában is megálló novellisztikus kidolgozása szembetűnő.²¹

Az előadottakon túlmenően, annak következtében, hogy Galeotto elsőként a humanista *facetiára* építve, világi tartalmú anekdotás könyvet adott a magyar kultúra és irodalmiság korabeli kisugárzó központjának, a királyi udvarnak, általa a fejlettebb, irodalmibb formát helyezte bele a magyar hagyományba. — Egyébként a *facetiának* mint az „élmény novellához”, „ősnovellához”, a népies novellavilághoz való kapcsolódását nálunk a különböző, főleg történeti tartalmú, nem kimondottan szépprózai munkákban lehetjük fel.²²

Galeotto mellett, hogy „gyűjteményt” adott, az anekdotikus elemek most említett beépítésének is számos tipikus példáját nyújtja. Anekdotikus történeti műnek felfogható írásai lényegében kitérők, epizódok, kalandok, és ha tetszik „szépprózai szigetek” egymásutánja. Így nem áll messze Kardos Tibor a realitástól, midőn állítja, hogy „Galeotto Marzio a memoár-

¹⁹ GYÖRGY Lajos: András Sámuel elmés és mulatságos anekdotái. Kolozsvár 1929. 27. — LAKITS Pál: A kaland változásai. Az ófrancia udvari novella történetéhez. Bp. 1967. 8. — TÜRÖCZI-TROSTLER József: Az anekdota i.m. 5. — KARDOS Tibor: A trufa... i.m. 116. — BALÁZS János: Kába beszéd, tréfaszó. Újabb adalékok mulattatóink történetéhez. Filológiai Közöny, 1956. 267—275. — KIRÁLY György: Két Boccaccio-novella a XVI. századi irodalmunkban. Irodalomtörténet, 1918. 311. — KARDOS Tibor: Bevezető a Dekameronhoz. Bp. 1954.

²⁰ GYÖRGY Lajos: Az anekdota. Magyarország Néprajza III. Bp. 1935. 149. — A. N. VESZÉLOVSKIJ: Boccaccio környezete és kortársai. Moszkva 1882. V. — KLANICZAY Tibor: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 7—39. és 64—151.

²¹ Az elemzett anekdoták: Galeotto idézett műve 286, 287, 305, 321. l.

²² KARDOS Tibor: Középkori kultúra i.m. 238. — Uő.: Régi magyar drámai emlékek... i.m. 54—57. — GYENIS Vilmos: A reneszánsz széppróza i.m. 411.

irodalom anekdotázó válfaját hozta magyar földre és itt ugyancsak számos követőre talált". A későbbi emlékirási és önéletrírási gyakorlat hosszú ideig ki is meríti az anekdotikus életrajzok fogalmát. — A reneszánsz talaján azonban az anekdota igazi irodalomba áramlása Heltai Gáspár és Bornemisza Péter életművében történik meg, ahol is már joggal beszélhetünk — ha nem is azonos módon — e kispikái elemek szépprózában való életerős térnyeréséről.²³

Galeotto érdemét nem csorbítva szükséges azonban megemlítenünk, hogy a hazai gyakorlat már öt megelőzően alkalmazta az anekdotikus elemek történeti művekbe való illesztésének újszerű, nem csupán a középkorból hozott, de reneszánszbeli megoldását is. Thúróczi János közel Galeottóval egyidőben elegyíti történeti művét azokkal a „betoldásokkal”, „toldalékokkal”, „kiterőkkel”, „anekdotikus elbeszélésekkel”, amelyről már annyi elismerő szót ejtettek. De Bonfini is, akinek történeti műbe illesztett „betétjei” szintén nagy hatást váltottak ki, e módszer oldaláról messzemenően befolyásolta a magyar elbeszélő költészet és széppróza fejlődésének útját. Így Galeottónak nagyon is számolnia kellett a hazai törekvések párhuzamosságával; nem volt tehát mindenben első kezdeményező.²⁴

Végül egy kissé részletesebben essék még szó a Galeottótól ábrázolt Mátyás király alakjának s a vele kapcsolatos különböző típusú anekdotáknak kölcsönhatásáról, köztudatba kerüléséről, népi szintre jutásáról.

A legerősebb érintkezési pontnak, összekötő kapocsnak Galeotto és a magyar anekdota — (facetia — trufa) — hagyomány között Mátyás király alakjának megformálása bizonyul. Nem zárja ki e megállapításunk az egyéb irodalmi, folklorisztikai tényezők belejátszását sem. Annyi bizonyos viszont, hogy a szellemes visszavágásokat, rípostokat kedvelő és azoknak lélektanát jól ismerő Galeotto olyan példásan megformált „igazságtevő” uralkodót tudott a köztudatba állítani, amelyik megfelelt a későbbi igényeknek, a messzeható mondanépszerűségnek is. Ez a király megtorol minden hamisságot, erőszakot és rágalmozást; kigúnyolja a szemtelen hízelkedőket és képmutatókat; az értelem fölényével vág vissza a nehéz felfogásúaknak, a köntörfalazóknak és álorca mutatóknak; szípkázó ötletekkel gúnyolja ki a kérkedő gyávát, a dölyfös semmirekellőt; fényesen túljár a ravasz, alattomos cselszövők eszén; megcsipkedí az apró vétkes elkövetőit. Nem számít a célbavettek rangja: egyaránt kinevetteti a nagyképű világi és egyházi urakat, eminenciásokat, követeket, hamis udvari nagyságokat.²⁵

Mátyás galeottói „igazsága” még nem a nép majdani „igazsága”, de olyan alapállás, amiből azt lehet majd megformálni. A humanisták szóhasználata szerinti igazság a hatalmasok „megnyirbálását” jelentette, mely a királyi politika részévé is lehetett a társadalmi egyensúly megőrzése érdekében. A nép átvette azt az alapfelfogást, de ugyanakkor a szegények érdekében és hasznára fordította.²⁶

Az eszmei meghatározó tényezők mellett Galeotto műve sokban részese annak a beállításnak, mely szerint Mátyás király a fortélyos elméjű, igen gyors felfogású, hirtelen, csattanósan replikázó, talpraesett, csiszolt beszédű, tréfás ember mivoltában került be a történelmi köztudatba. Tréfakedvelő, tréfacsináló, mindenféle játssi dolgokban gyönyörködő tulajdonsága ugyancsak felfedezhető már Galeottónál, s mindez nem kevésbé saját tulajdonságainak is Mátyásra való visszavezetését jelenti. A Mátyás körüli, Mátyásról szóló népes trufák és a humanista Galeotto-facetiák közötti összefüggések az elmondottakból láthatók, noha mindez behatóbb vizsgálatot érdemelne. Sokszempontból a jokulator-történetek és a népi mesék ugyanígy állítják be Mátyás személyét, ahogy Galeotto tette. A továbbélő, tovább fejlődő, egyre népszerűbbé váló mondai hagyomány is lényegében megőrizte az alapozó vonásokat, noha Galeotto konkrét témái lát-szólag semmi kapcsolatot sem mutatnak ide. A későbbiekben ugyanis a népi mondaformálódáshoz egészen más, újabb nemzetközi mondai motívumok kapcsolódnak az alapsémában. Mátyás király trufái — mint Benczédi Székely Istvántól tudjuk — „sokak vagynak”, és azóta számuk és anyaguk szinte áttekinthetetlené vált. Ideje lenne e témát irodalmároknak, folkloristáknak átfogóan feldolgozni.²⁷

²³ — TÜRÓCZI-TROSTLER József: Az anekdota i. m. 4. — KARDOS Tibor: I. m. Mátyás Emlékkönyv 78. — VARJAS Béla: I. m. 147. — GYENIS Vilmos: Emlékirat és anekdota, ItK 1970. 305.

²⁴ KARDOS Tibor: A reneszánsz Magyarországon... i. m. 59, 280. — Thúróczi János: Magyar Krónika. Bev.: KARDOS Tibor. Bp. 1957. 213. M. H. I.

²⁵ ZOLNAI Béla: Mátyás-mondáink eredete és fejlődése. It, 1921. 126—137. — KARDOS Tibor: A magyarországi humanizmus kora... i. m. 182—187. és 322. — HORVÁTH János: Az irod. műv. megoszlása i. m. 143. — KARDOS Tibor: La renaissance en Hongrie. La Nouvelle Revue de Hongrie, 1939. I. 123. — HEKLER Antal: Mátyás király, a renaissance uralkodó. Akad. Értesítő, 1940. 38.

²⁶ ELEKES Lajos: A királyi és főúri udvar i. m. Bevezető és uő.: Mátyás a kortársak között XL. — ZOLNAI Béla: Mátyás-mondáink... i. m. 131. — KARDOS Tibor: A magyarországi humanizmus... i. m. 126., 169., 165.

²⁷ BINDER Jenő: Néhány Mátyás királyról szóló trufánk és rokonaink. Brassói Áll. Reálskola értesítője. 1844. — Magyar Népköltészet I—III. Magyar klasszikusok. Szerk.: ORTUTAY Gyula. — ELEKES Lajos: Mátyás a kortársak között i. m. XXXIX. — ZOLNAI Béla: i. m. 127. — Benczédi Székely István: Chronica ez világnak jeles dolgairól. Krakkó 1559. Új kiadása: Magyar irodalmi Szöveggyűjtemény. Bp. 1951. I. 222. — ORTUTAY Gyula: Bevezető az irodalom és folklor c. témakörhöz. Helikon, 1967. 6. — R. TRIOMPHE: Réflexion sur certains rapports du folklore et de la littérature... Paris 1965.

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy Galeotto személye és munkája kapcsolatot teremtett az európai facétia és a hazai hagyomány között; hogy az irodalom alatti kultúra rétegéből számos anekdotái elemet emelt fel irodalmi szintre, hogy ugyanakkor irodalmi eszközökkel megindította Mátyás király ellegendásítási folyamatát, és hogy munkája nagymértékben hozzájárult az orális diffúzió kiteljesedéséhez, Mátyás alakjának hagyományba vésődéséhez. Horváth János írja: „Mátyás olaszai olaszok maradtak, de említett magyar, sőt nemzeti érdekű műveikkel a magyar történetirodalomnak lettek munkásai s végrehajtották — különösen Bonfini — annak korszerű átalakítását.” Tegyük hozzá, hogy Galeotto Marzio a maga módján, a maga műfajában nem sokkal maradt el e nemes cél valórváltásában.²⁸

Gyenis Vilmos

Rác Pál kéziratos versgyűjteménye és Kenézy Pál olvasónaplója a reformkorból (Adalékok a református papság olvasási kultúrájához)

Gyulai Pál, a protestáns irodalomtörténész Vörösmarty-monográfiájában a következő elismerő szavakat írja a katolikus papság XIX. század eleji irodalompartoló tevékenységéről: „Megható jelenet, hogy mily nevezetes szerepet játszott a magyar katolikus alsóbb papság nemzeti irodalmunk újjászületése korszakában, sokkal nevezetesebbet, mint a protestáns.”¹ Az alsóbb papság kisebb része valóban már a XVIII. század vége felé érdeklődni kezd a felvilágosodás eszméi iránt, sőt számosan akadnak köztük szabadkőművesek, szabadgondolkodók is. Anyos Pál, Dayka Gábor vagy Versegly Ferenc pl. felvilágosult szellemiségű irodalmi tevékenységük miatt feletteseikkel is szembekerülnek, s a korabeli olvasóközönség körében is szép számmal találhatók hasonló gondolkodású katolikus papok és kispapok, akik elsősorban a II. József rendelkezése nyomán keletkezett ún. generális szemináriumok irodalmi és nyelvművelő társágaiban nevelkednek.

A katolikus papság műveltebb része jelentékeny szerepet tölt be a XIX. század elejének és a reformkornak irodalmi életében is: neves írók kerülnek ki közülük (pl. Guzmics Izidor, Horváth Endre, Czuczor Gergely stb.), de még inkább mint közönség-szervezők, könyvvásárlók, előfizetőséggyűjtők és olvasók veszik ki részüket az irodalom támogatásából. Nem egy előfizetési jegyzéken találkozzunk pl. Czuczor Gergely, Dréta Antal, Guzmics Izidor, Oszterhuber Ferenc (Deák Ferenc rokona), Ruszek József vagy a főpapok közül báró Barkóczy László és báró Szepesy Ignác nevével.² Kisfaludy Aurórájának, Pázmándi Horváth Endre *Árpád* című eposzának és Vörösmarty *Zalánjának* legtöbb előfizetője dunántúli katolikus pap, de a kálvinista Kazinczy 46 dunántúli előfizetője közül is 31, és ugyancsak sokan fizetnek elő közülük Kőlcsey munkáira.³

A protestáns papság műveltsége és olvasmányainak jellege lényegesen eltér a katolikusétól mind a felvilágosodás idején, mind a reformkornak. Műveltségük alapja a XVIII. század második felében egyrészt az az ismeretanyag, amelyre a külföldre járt teológusok elsősorban Németország, Németalföld és Svájc híres egyetemein szert tettek, másrészt — a külföldre el nem jutottak esetében (s ez a nagyobb rész) — az itthoni protestáns kollégiumokban megszerzett tudományos és irodalmi ismeretek. A külföldi egyetemek protestáns hallgatói alapos filozófiai, természettudományos és irodalmi képzésben részesülnek, megismerkednek a felvilágosodás alkotásaival és eszmevilágával is, korszerű műveltség birtokában térnek haza, magukkal hozva számos, a nyugat-európai tudományosság eredményeit tartalmazó könyvet itthoni kollégiumuk könyvtára számára. Akik külföldi tanulmányaik után valamelyik kollégium tanárai lesznek, oktatási tevékenységük révén és a kollégiumi könyvtár segítségével tovább képezik magukat, korszerű tudományos szinten maradnak, bár a felvilágosodáskori új magyar irodalommal szembeni magatartásukat egyfajta fenntartás, sőt ellenérzés jellemzi, elsősorban Debrecenben és Sárospatakon. A tisztántúli ortológizmussal szemben a dunántúli és erdélyi kollégiumokban élénkebb az érdeklődés és nagyobb a fogékonyság mind a modern külföldi, mind a magyar irodalom iránt. Akik külföldről hazatérve vidéki, falusi lelkészek lesznek, kedvezőtlenebb anyagi helyzetbe és elmaradott társadalmi körülmények közé kerülnek. Művelődési lehetőségeik korlátozottak, könyvekhez általában nehezen jutnak, a kölcsönkért kiadványokból vagy kéziratos kötetekből másolják ki maguknak az őket érdeklő részeket, verseket.

²⁸ HORVÁTH János: Az irodalmi műveltség megoszlása... i. m. 164.

¹ GYULAI Pál: Vörösmarty életrajza. Bp. 1924. 30.

² BISZTRAY Gyula: A prenumeráció. Magyar Századok. Bp. 1948. 190—191.

³ L. FARKAS Gyula: A magyar romantika. Bp. 1930. 115—116.

Amíg a külföldet járt protestáns papság műveltsége és olvasottsága a XVIII. század végén és a XIX. század elején a korabeli értelmiségi rétegekéhez volt hasonló, addig a papság azon nagyobb részéből, amely nem tanult külföldi egyetemeken, a vidéki birtokos nemesekéhez állt közelebb. A kollégiumi diákköltészet, diákirodalom — amely egyrészt a poétikai osztály kötelező feladványai nyomán valamely megadott tárgyról tanári ellenőrzés mellett keletkezett, másrészt a diákok lakószobáiban és titkos összejövetelein tanári felügyelet nélkül mint felvilágosult, ellenzéki vagy népies szellemű, diákosan pajzán, esetleg irodalomalattian szabadszájú és közönséges szórakoztató irodalom jött létre — volt a vidéki protestáns papság és a környezetükben élő nemesi és polgári réteg irodalmi műveltségének közös alapja. A kollégiumi diákok egy része tanulmányait befejezve is tovább művelte ezt az alkalmi költészetet, s közülük olyan verselők is kikerültek (pl. Mátyási József, Poóts András, Lácza József, Kováts József stb.), akiknek művei nyomtatásban is napvilágot láttak, bár e költészet elsősorban kéziratosan terjedt. E kéziratos gyűjtemények összeírói és olvasói főként diákok, illetve a kollégiumok volt növendékei, akiknek a száma meglehetősen magas, hiszen a XIX. század elején csak Debrecenben kb. 1700 diákja volt a kollégiumnak. 1770 tájától az 1830-as évek közepéig tart az ilyen gyűjtemények másolatásának virágkora, és a versfűzerek divatja a diákoktól átterjed a városi iparosság és a parasztság egy kisebb részére is.⁴ Arany János, aki mint debreceni diák jól ismerte, így jellemzi e költészetet: „Közvetlen Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát halljuk zsi-bongani, mely az akkor előtérben álló iskolák egyikéhez sem szegődve, sőt úgy látszik tudomást sem véve róluk, haladt a népszerű köznapiság széles, poros országútján.” A diákköltő az iskola után is folytatta költői tevékenységét, „leírásai, elmékedései, trefái, köszöntői még egyre biztosították számára a tapsot... Ekképp rajzolt fel nálunk egy verselő csoport, mely a művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedik vala, melyet irodalomtörténelmünk népiesnek mond, de amelyre inkább népszerű nevezet illik. Mert se tudva s készakarva, se ösztönszerűleg nem járt az úton, mely a szó elfogadott jelentése szerint a „népiese” alatt értődik...”⁵

A színvonalasabb irodalom iránt érdeklődő protestáns papság és műveltebb középosztálybeli olvasók kéziratoss gyűjteményeibe a „népszerű” alkalmi költészet darabjai mellett bekerülnek a nevesebb korabeli és a korban népszerű költők alkotásai is. Csokonai mellett (akinek hatása az alkalmi költemények jó részén is kimutatható) pl. Fazekas Mihály, Földi János, Gyöngyösi István, Dugonics András, Pálóczi Horváth Ádám, Révai Miklós, Anyos Pál, Szentjóni Szabó László, Péczeli József vagy Bacsányi János nevével is sűrűn találkozhatunk, de olvashatjuk e gyűjteményekben a kuruc költészet némely darabjait, politikai és vallási tárgyú paszkvillokat, sőt eredeti népdalokat is. Így alakul ki a Tiszántúlon egy a népiesség iránt érzékenyebb közönségréteg, amelynek az átlaga megreked ugyan az alkalmi költészet népszerű színvonalán, de igényesebb része a század elején Csokonai és Fazekas, az 1840-es években pedig Petőfi és Arany olvasója.⁶

Két eddig ismeretlen és publikálatlan kéziratoss kötet tanúskodik a hazai kollégiumokban, majd külföldön tanult, művelt református papok sokoldalú és eleven irodalmi érdeklődéséről a reformkorban. Az egyik Rácz Pál református lelkész *Költészeti Gyűjtemény. A Hon Jelesebb Költőinek Elneműveiből* című versantológiája, amelyet tulajdonosa az 1840-es évek elején irt össze;⁷ a másik műfaját tekintve olvasónapló, azaz címlapja szerint: *Magyar olvasmányi kivonat 1837—1844, jegyezte Kenézy Lajos. Füzes-Gyarmaton 1844.*⁸

Rácz Pál „költészeti gyűjteménye” 98 verset (illetőleg hosszabb elbeszélő költemények eseté-

⁴ O. NAGY Gábor: Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Debrecen 1941. 209.

⁵ ARANY János: Irányok. A J. prózai dolgozatai. Bp. 1893. 91—92.

⁶ A magyar kéziratoss énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). Összeáll. STOLL Béla. Bp. 1963. 537 l.; és BÀN Imre — JULOV VIKTOR: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964. 283 l.

⁷ Rácz Pál a Komárom megyei Csuzán és a Baranya megyei Kopácson volt református lelkész. Tanulmányait a debreceni református kollégiumban végezte, majd külföldi egyetemen is tanult. Az 1830-as években előfizetett a Tudományos Gyűjteményre, neve szerepel az előfizetők névjegyzékében. Kéziratoss versgyűjteménye Tálas István professzornak, a budapesti egyetem tanügyi néprajzi tanszéke vezetőjének — akinek Rácz Pál széppapja — tulajdonában van. Ő bocsátotta rendelkezésemre és tőle kaptam a Rácz Pálra vonatkozó személyi adatokat is. Szíves segítségét e helyt is hálásan köszönöm.

⁸ Kenézy Lajos Kenézy Pál hajdúbűbűszörményi ref. lelkész és tanító fia volt. A debreceni kollégiumban teológiai és jogi tanulmányokat végzett, majd ugyanitt az alsóbb osztályokban francia és angol nyelvet tanított. Előbb Füzesgyarmaton, majd 1848-ban Gyulán lett református lelkész. A szabadságharcban honvédeként harcolt, 1849-ben Gyulán nemzetőrkapitány és tábori pap. A gondozására bízott honvédektől tífuszt kapott s abban halt meg 1849-ben. Versei és prózai írásai jelentek meg az 1840-es évek divatlapjaiban (a Pesti Divatlapban és az Életképekben 1844-ben), majd önálló verseskötete (Kenézy Lajos versei. Debrecen 1846) és francia nyelvű könyve is (Ahn Ferenc gyakorlati francia nyelvtana. Pest 1847 — A munkát a magyar nyelvhez alkalmazta s kibővítette példákkal és szótárral). — L. SZINNYEI József: Magyar frók élete és munkái. XIV. Bp. 1899. 23—24. hasáb. — Kenézy Lajos olvasónaplója — a címlapon található bélyegző szerint — „A Békésvármegyei Közművelődési Egyesület Könyvtára. Gyula” tulajdona volt, jelenleg a Békéscsabai Megyei Könyvtár őrzi. Kiss Jenő hívta fel rá a figyelmemet.

ben versrésztletet) tartalmazó modern antológia.⁹ A 98 költemény — néhány kivétellel, amelyek a XVIII. század végéről valók — XIX. századi költői alkotás 35 szerzőtől; többségük a századelő és a reformkor kiemelkedő és ismert költőinek verse. Vörösmarty Mihálytól pl. 18, Berzsenyi Dánieltől 13, Kisfaludy Károlytól 9, Kölcseytől 8, Bajza Józseftől 6, Czuczor Gergelytől és Kis Jánostól 3—3, Kisfaludy Sándortól 2, Erdélyi Jánostól, Garay Jánostól és Vitkovics Mihálytól 1—1 vers kapott helyet Rácz Pál könyvecskéjében. A többi költő is a kor ismert és népszerű versszerzője volt, legtöbbször az irodalomtörténet ma is számon tartja (pl. Guzmics Izidort, Kunoss Endrét, Nagy Imrét, Pap Endrét, Riskó Ignácot, Sujánszky Antalt, Szelestey Lászlót, Székács Józsefet, Szenvey Józsefet vagy Szilágyi Istvánt). A versgyűjteményből a „népszerű” alkalmi költészet darabjai teljesen kimaradtak.

Rácz Pál nagyrészt más, az övéhez hasonló kéziratos gyűjteményekből írta össze a maga verseskötetét. A szövegeket kritikai kiadásokkal, ill. korabeli kiadásokkal összevetve számos olyan kisebb szövegeltérésre, variánusra, szövegromlásra akadunk ugyanis, amelyeket csak többszörös átmásolás eredményezhetett. Hogy a reformkori folyóiratokat is forgatta és olvasta, arról — azon túl, hogy előfizetője volt a Tudományos Gyűjteménynek — egy e kötetben található saját feljegyzése is tanúskodik; a gyűjtemény 2. csomójának 31. lapján Búvölgyi Örök bú című versének címe után megjegyezte, hogy a „Homnűvészt”-ből, tehát a *Regélő* című divatlap melléklapjából másolta ki.¹⁰ De más olyan versek is, amelyek a gyűjtemény összeírásáig nem jelentek meg önálló kötetben, származhatnak reformkori lapokból. A Kisfaludy Társaság pályázatán jutalmat nyert két ballada, Ajtai Gyula *Géza* és Pap Endre *Béla* című balladája pl. 1841-ben a Kisfaludy Társaság Évlapjai I. kötetében látott napvilágot s minden valószínűség szerint innen került Rácz Pál verseskötetébe.¹¹

A művelt és a reformkori magyar irodalom iránt komolyan érdeklődő református lelkész gyűjteménye a XIX. század első négy évtizedének számos kiemelkedő magyar költészeti alkotását tartalmazza. Az olyan nagy klasszikus költemények mellett, mint Kölcsey *Himnusa* vagy Vörösmarty *Szózata*, szerepel benne — többek között — Kölcseytől a *Huszt*, a *Rákos*, a *Zsarnok*, Vörösmartytól a *Salamon*, a *Kisfaludy Károly emlékezete*, a *Pest*, a *Tanács*, a *Virág hamvai*, a *hontalan*, Berzsenyitől a *magyarokhoz*, a *Wesselényi hamvai*, Kisfaludy Károlytól a *Mohács* és a *Visegrad*, Czuczortól a *Hunyadi*, Garay Jánostól a *Hunyadi László*, Bajzától az *Apotheosis* és a *Rabköltő* stb. stb.; a XIX. századi hazafias költészet jeles termékei: a régi dicsőséget idéző versek mellett a korcs jelent, a nemesi tespedés és a külső elnyomást ostorozó és a nemzet jövőjébe vetett bizalmat kifejező és a megújulás érdekében harca, munkára buzdító alkotások egyaránt. A liberális nemesi reformtörekvésekkel eszmileg rokonszenvező Rácz Pál érdeklődéssel fordult az általános emberi problémákat, társadalmi és erkölcsi kérdéseket tartalmazó költemények, a tájleíró versek s a helyzet- és jellemképszerű költemények felé is, ahogy erről gyűjteménye számos darabja tanúskodik (pl. Berzsenyi: *Élet-philosophia*, *A közelítő tél*, *Búcsúzás Kemenesaljától*, *Fohászokodás*, Kisfaludy Károly: *Hűség*, *A bánkodó férj*, *Karácsonj*, Kis János: *A béke*, Guzmics: *Barátság*, Szelestey László: *Az élet* stb.). Érdeklődése és szellemi magartatása rokon a műveltebb és a reformkori társadalmi és művelődési problémák iránt fogékony és a haladás ügyéhez vonzó vidéki birtokos nemesekével.

Kenézy Lajos kötete jellegét és műfaját tekintve Rácz Pál verseskötvétől erősen eltérő s annál is sokrétebb és gazdagabb anyagot felölelő olvassmánylapló, pontosabban olvassmányi kivonatokat tartalmazó és számos esetben a tulajdonosnak az olvasott művekről alkotott véleményét is megfogalmazó kéziratos jegyzőkönyv.¹² Maga Kenézy Lajos így körvonalazza kötete jellegét a 237. lapon: „E 112 darab könyv virágát, jelesb mondatait magába foglaló könyv egyszerű rövid bírálatot, vagy is egyszerű véleményt nyújt az elolvasott könyvek beltartalmának becse fölött a 72-dik olvasott könyvtől fogva.”

⁹ A gyűjtemény kis 8-rét alakú, zöldes-szürke színű, keménypapírkötésű könyvecske. Jelenlegi terjedelme 200 lap; folyamatos lapszámozása nincsen. Őt utólag összefűzött részből, „ívfűzetből” áll, ezek terjedelme egyenként 40—40 lap. E részeket, amelyeket „csomóknak” nevez, számozza újrakezdve Rácz Pál. Eredetileg 40 lappal terjedelmesebb volt; mai állapotában egy rész hiányzik belőle, a 4. után ugyanis a 6. „csomó” következik. E kettő között a fonalfűzés laza és szakadt, ami mutatja, hogy az 5. „csomót” utólag távolították el a kötetből. Minden „csomó” végén „mutatótábla”, azaz tartalomjegyzék van: a vers címe, szerzője és a vers kezdetének lapszáma szerepel ebben.

¹⁰ A 2. csomó címlapján az 1843-as évszám olvasható. Nem bizonyos, hogy Rácz Pál a teljes gyűjteményt egyetlen évben írta, de ennek alapján feltételezzük, hogy az 1840-es évek elején. 1843 után keletkezett vers nincsen a kötetben.

¹¹ „Búvölgyi” nyilvánvalóan álnév, de sem Gulyás Pál írói álnévlexikonában, sem más forrásban nem szerepel, így kiletét nem sikerült megállapítanom. (Más költők is előfordulnak álnévükön a kötetben, pl. Kunoss Endre „Bústavi”) álnéven az 1. csomó 14—15. lapján Csák című versével.)

¹² L. a 3. csomó 7—12., ill. a 6. csomó 31—36. lapján.

¹³ A 20 × 13 cm nagyságú kötetet utólag kötötték be (vagy esetleg kötötték át) zöld félvászonba, s ennek során erősen körülvágták, egyik-másik helyen 1—1 sor lemaradt a lapok alján. Folyamatos lapszámozása van 1-től 237-ig, az 1—234. lap tartalmazza a 112 elolvasott kötet kivonatait és Kenézy Lajos „bírálatát”, utána ugyanis csak a tulajdonos kézírásával betűrendes tartalomjegyzék következik, majd „tudnivaló” a könyvecske műfajáról és az olvasott művek műfaj és tárgy szerinti csoportosítása (kezdetleges tárgymutató) s végül Kenézy 1847-ből származó megjegyzései ifjúkori olvassmányai jellegéről.

A 112 „darab könyv” összesen 80 mű 112 kötetét jelenti, önálló írói művek, gyűjteményes munkák, folyóiratok és almanachok köteteit. Számottevő mennyiségű könyvet olvasott el, illetve jegyzetelt ki tehát Kenézy Lajos 1839 és 1843 között, rövid öt esztendő alatt.¹³ A francia és angol nyelvet kiváloan ismerő református lelkész a magyar irodalom és tudomány eredményei iránt érdeklődött elsősorban, olvasmányai kizárólag magyar nyelvű munkák; túlnyomó többségük magyar szerző alkotása (100 kötet), csak csekély töredékük (mindössze 12 kötet) az idegen nyelvből magyarra fordított mű. Érdeklődése nemcsak kifejezetten nemzeti jellegű az 1840-es évek elejének függetlenségi és önállósági törekvései idején, hanem ugyanakkor modern, korszerű is, a legfrisseb irodalmi, politikai és tudományos könyvtermést kíséri figyelemmel és olvassa. Az olvasmánynaplójában szereplő 112 kötetnek majdnem a fele, 53 kötet az 1840-es évek elején (1841 és 1843 közt) jelent meg, az 1831–1840 közti évtizedre 37, az 1821–1830 és az 1811–1820 köztire 6–6 s a korábbi időszakra mindössze 10 mű megjelenése esik (1800 előttre csupán egy könyvé).

Kenézy olvasmányai műfaji tekintetben változatos képet mutatnak, bár a szépirodalmi alkotások aránya messze meghaladja a tudományos, ismeretterjesztő és egyéb művekét. A nagyszámú szépírói munka többsége regény; kedvelt olvasmánya volt tehát a reformkornak e népszerű polgári műfaja. Olvasónaplója végén „Tudnivaló” címszó alatt maga közöl műfaji, csoportosítási olvasmányairól: „Van e könyvben 47 Regény — 5 Színmű — 6 Vers — 9 Emlérvény, Almanach — 2 földirat — 2 utazás — 13 politikai könyv — 2 história — 26 vegyes” — írja a 237. lapon. A „vegyes”-nek nevezett csoportba a filozófiai, a vallási, az egészségügyi és az iskolai könyveket sorolta.

A regények csoportjából is kiemelkednek a magyar történelmi regény megteremtőjének s egyben a kor legnépszerűbb magyar regényírójának, Jósika Miklósnak a művei. Hét regénye (17 kötetben) szerepel Kenézy olvasmányai közt: az *Élet és tündérhon*, *Az utolsó Báthori*, *a Zólyomi*, *A könnyelműek*, *az Abafi*, *A csehok Magyarországon és a Zrínyi a költő*. Fáy Andrásnak — meséin kívül — olvasta a főművét, a *Béltely-házát* (2 kötetben), Eötvös Józseftől *A Karthauzi* (2 kötetben), Petrichevich Horváth Lázárnak *Az elbűjdosott* c. regényét (2 kötetben), Csery Péter „hadi nemzeti regényét”, *a Gróf Zrínyi Miklós, vagy Sziget várának szerencsétlen ostromlását és Bessenyeitől a Tariménes utazása* c. államregényt, amelynek kéziratot másolatához jutott hozzá.¹⁴ A külföldi neves regényírók közül egyedül Balzacnak a *Külföldi Regénytár* c. sorozat 1–2. köteteként megjelent *Grandet Eugenia* c. műve fordul elő a kötetben. Mellette legfeljebb Henriette von Paalzov német írónő *Sainte Roche* című, a korban népszerű regénye említhető még mint érdemesebb alkotás (ez szintén a *Külföldi Regénytárban* jelent meg 4 kötetben), a többi néhány, főként németből fordított és „az érzékeny szíveknek kedvéért” írott érzelmes és kalandos románszerű mű.

A reformkori magyar drámairodalom jelentékenyebb alkotásai közül Szigligeti eredeti színműveinek 1839-i kiadásában az író három történelmi tárgyú, de német- és zsnarokszággal szembe fordított és az *Abát* olvasta Kenézy. Megismerte Tóth Lőrinc *Átok* című drámai költeményét és Nagy Ignácnak a választásai visszavételét s általában a megyei és feudális viszonyokat bíráló politikai vígjátékát, a *Tisztújítást* is. Kisfaludy Károly művei kedvenc olvasmányai közé tartoztak, a *Nemzeti Könyvtár* című sorozatban megjelent minden munkájából készített kivonatokat, drámáiból, prózai munkáiból és verseiből egyaránt. Ugyancsak elolvasta Csokonai Lilláját, ódát, alkalmatosságra írt verseit és Kleist-fordítását (*A tavaszt*), továbbá Berzsenyi Dániel munkáinak 1842-i és Kőlcsey verseinek 1832-i kiadását, Vörösmarty *Vérnászát* és Vajda Péter *Dalhon* c. munkája 1. füzetét.

¹³ Kenézy olvasónaplójának utólag s nem sajátkezűleg, hanem idegen kéz írásával készített címlapja mint időhatárokat az 1837. és 1844. évet tartalmazza: „Magyar olvasmányi kivonat 1837–1844, jegyezte Kenézy Lajos. Füzes-Gyarmaton 1844.” Az 1837. év, mint kezdő-évszám a kötet 1. lapján is szerepel, Kenézy kézírásával. A kötet utolsó, 237. lapján, a tartalomjegyzék után viszont — s ugyancsak Kenézy saját írásával — a következő olvasható: „1839. Vége. (1843.)” Ebből értelemszerűen az következne, hogy a kivonatokat jegyezgetését 1839-ben kezdte el és 1843-ban befejezte. Lehetőséges persze, hogy Kenézy már 1837-ben tervezte olvasónaplóját vezetését, s az e célra elkészített füzet legelőjére beírta az 1837-es évszámot, de olvasmányai kivonatolását pontosan csak 1839-ben kezdte el. Az 1843-as záróévszám is elfogadhatónak látszik, hiszen a tulajdonosnak pontosan tudnia kellett róla, hogy munkáját mikor fejezte be. Látszólag ellentmond azonban az 1843-as befejezésnek egyetlen adat, s nyilván ennek alapján tette a záródátumot 1844-re a címlap készítője is. Szerepel Kenézy olvasmányai között, a 199–202. lapon Hetényi János „A lélektudományok nevelési fontosságáról” című akadémiai pályadíjat nyert műve, amely 1844-ben jelent meg Pesten, a tudós társaság kiadásában, a Philosophiai pályamunkák c. sorozat II. köteteként. (L. PETRIK Géza: Magyarország bibliográfiája 1712–1860. III. köt. 29.) Kenézy azonban Hetényinek, akit mint református lelkészt ismert, e munkáját még kéziratban olvasta, azután, hogy az akadémiai pályadíjat elnyerte vele, de még megjelenése előtt. A 199. lapon nem is a mű címe, csak tárgya szerepel („Hetényi 100 aranyat nyert tanítási rendszert tárgyozó munkája”), s nem a megjelent könyvnek, hanem a kéziratnak a keltezésé („Kecskemét 1843”). (Kenézy olvasmányai közt már kéziratban is szerepel: Bessenyi György: Tariménes utazása c. regénye, amelyről maga jegyzi meg a 232. lapon, hogy „csak kéziratban munka.”) Az összes többi mű 1843 előtt vagy legfeljebb 1843-ban jelent meg, s így Kenézy olvasmányi kivonataival valóban az 1839 és 1843 közötti öt évben készültek.

¹⁴ Bessenyi György Tariménes utazása című munkája 1802–1804 közt készült el, de csak 1930-ban jelent meg nyomtatásban, Kézirat másolatait azonban a XIX. század első felében is ismertek voltak. (L. GÁLOS Rezső: Bessenyei György életrajza. Bp. 1951. 332.)

Kenézy irodalmi tájékozottságát gyarapították elsősorban azok a gyűjteményes kötetek, almanachok, folyóiratok is, amelyekben a kor szinte minden írójától jelentek meg versek, rövidebb prózai munkák, de regények, színművek, sőt kisebb számban politikai, történeti jellegű közlemények és tudományos értekezések is (*Budapesti Arvizekönyv* 3—4. köt.; a Szilágyi Ferenc szerkesztette *Klio* c. történeti zsebkönyv 1. köt.; a *Magyar Életképek* Frankenburg Adolf szerkesztésében, 1843. I—II. köt.; a *Nefeletts* c. almanach, 1832; a *Nemzeti Almanach* 1841—1842. és a Munkácsy János szerkesztette *Rajzolatok* c. divatlap 1837. évi kötete). Politikai érdeklődését különösen az aktuális magyarországi politikai, társadalmi és gazdasági problémák körüli harcok határozták meg. A jegyzőkönyvében szereplő „13 politikus könyv” közül egyetlenegy jelent meg 1835-ben (Jósika Miklós *Irány* című munkája, amely a politikus-író reformeszméinek kifejtését tartalmazza), a többi mind az 1840 és 1843 közti rövid időszakból való. Kossuthnak és Széchenyinek, éppen e néhány év két politikai főszereplőjének fontosabb műveiből ugyan szinte semmit sem ismer (Kossuth-mű egyáltalán nem szerepel az olvasónaplóban, Széchenyinek is csak 1843-ban megjelent *Üdvölködé* című, kevésbé fontos munkája), de olvassa és megismeri a *Pesti Hírlap* és a *Kelet Népe* kapcsán kirobant vitájukba bekapcsolódó politikusok számos vitáirátát s ezeken — és más politikai munkákon keresztül — a kor időszerű közéleti kérdéseit, az olvasott munkák jellege szerint reformer és konzervatív szemszögből egyaránt (Fáy András: *Kelet népe, nyugaton*. 1841; Dessewffy Aurél: *X. Y. Z. könyv*. 1841; Balogh László: *Nemzetiségi és alkotmányi mozgalmak honunkban*. 1841;¹⁵ illetve: Nagy Károly: *Daguerrotyp*. 1841; Deák Ferenc és Hertelendy Károly: *Követjelentés az 1839—1840-i országgyűlésről*; Dessewffy Emil: *Alföldi levelek és Gorove István: Nemzetiség*. 1842; Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* és Kállay Ferenc: *A Szózat kritikai bírálata*. 1843).

Kenézy politikai látókörét szélesítette Szemere Bertalan nyugat-európai útjának tapasztalatairól számot adó útbeszámolója, az *Utazás külföldön* (1840. 1—2. köt.) is, amely általában kedvelt olvasmánya volt a reformkor haladó szellemű olvasóközönségének, főként az ifjúságnak. Az európai polgári társadalomnak gazdasági és jogi-filozófiai problémáiba nyújtott betekintést számára Jeremy Bentham angol polgári filozófus és közgazdász magyarra fordított és 1842-ben *Álomoskodási módok törvényhozási kérdésekben* címen megjelent munkája.

Tudományos és szakmunkák vonatkozásában — ahogy említettük már — meglehetősen szegény az olvasónapló még az 1840-es évek táján rendelkezésre álló magyar nyelvű tudományos irodalom mennyiségéhez képest is. Néhány történelmi (az említett *Klio* című zsebkönyv mellett Budai Ezsaiás *Közönséges történetiája*, Schwartzner Márton statisztikája), filozófiai (Ercsey Dániel filozófiája és erkölcsfilozófiája), pedagógiai-pszichológiai (Hetényi János: *A lélektudományok nevelési fontosságáról*), egészségügyi (Vajda Péter: *Ferjfiasság*, Carl Munde: *Priesznici gyógy mód*) és földrajzi (D’Auville: *Régi geográfia*, Földirat Folger után) munka képviseli csupán a tudományos irodalmat Kenézy Lajos olvasmányai közt. S ennek az oka nem abban rejlik, hogy tudományos művekhez nem jutott hozzá, hanem elsősorban fiatalkori egyoldalú irodalmi érdeklődésében. Így vall erről kissé csalódottan és lemondóan ő maga az olvasónapló legvégén közölte, s „Gyulán 1847. Apr. 26.”-án kelt visszatekintésében: „Érdekes látnom, hogy első ifjúságom olvasmányai mennyire magukon hordják a mulatás színét. Alig közelíti meg felét a belletrisztikumoknak a tudományos könyvek száma. Pedig mi haszna? Haszontalan érzélesen küln alig van valami nyoma annyi lapozásnak. Jövőre, tanúságul história, bölcseségül philosophia alkotandják olvasmányimat, s e körben igyekszem forogni mindenkor.”¹⁶

Hogy beváltotta-e Kenézy Lajos e fogadkozását, nincsen róla tudomásunk, későbbi olvasmányait nem ismerjük. De hogy olvasási kultúrájának színvonala jóval meghaladta a korabeli református papság átlagának a szintjét, arról olvasónaplója meggyőzően tanúskodik. Érdekes és figyelemre méltó, hogy olvasmányait mennyire nem a foglalkozása, papi hivatása határozta meg elsősorban. Nincsenek ugyan köztük vallás- vagy egyházellenes művek, de nagyon kevés, mindössze négy az egyházi vonatkozású és vallásos munkák száma. Ilyen Fáy András *Oramutató* című könyve (1842), Török Pál *Mindnyájan egy vagyunk* című egyházi beszéde (1841), egy *Bibliái történetek* címen németből fordított munka (1843) és egy egyházpolitikai jellegű röpirat: *Ne nyúlj hozzám*. Korszerű szózat az egyházi javak elvétele tárgyában (1842). Olvasmányai közelebb állnak a magyar irodalom fejlődése iránt őszintén érdeklődő és a mérsékelt politikai és társadalmi reformokhoz vonzó világí-nemesi-értelmiségi olvasókéhoz, mint a vidéki református lelkészek többségéhez.

Olvasmányai kivonatai többnyire szóról szóra kiírt könyvrészletek, idézetek, kisebb részüik tartalmi kivonat. Kedveli a szállóigeszerű frappáns, bölcs mondásoknak is beillő megállapításokat. Az egyes művekhez fűzött bíráló vagy értékelő megállapításai eléggé fejlett irodalmi

¹⁵ A Pesti Hírlap és Kelet Népe kapcsán keletkezett vita lefolyását és irodalmát l. Viszota Gyula bevezető tanulmányában: Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Szerk. és bev. VISZOTA Gyula. I. rész. Bp. 1927.

¹⁶ L. Magyar olvasmány kivonat. Jegyezte Kenézy Lajos. Füzes-Gyarmaton 1844. Kenézy idézett feljegyzése a hátsó kötéstábla belső felére ragasztott számozatlan lapon.

érzékéről tanúszkodnak. Politikai, elvi jellegű véleményt nem nyilvánít, az olvasottakat erkölcsi vagy esztétikai szempontból ítéli meg. Jósika Miklós *Abafi* című regényével kapcsolatban pl. kiemeli azt a „szép célt”, hogy a szerző „az erős akarat melletti megjobbulást” állítja követendő például az olvasó elé, dicséri a stílusát, „szép mondatait” is, de a részletekben elvesző, „terjedelmes, aprótekos festegetéseit becsülni” nem tudja. (181. l.) Csokonai alkalmi költeményei, ódái és Kleist-fordítása „felizgatott vágyának teljességgel nem felelnek meg” (206. l.), de Lilladaltait „a kétségbeeső szerelem utolsó fellobbanásainak” festéséért nagyra tartja, s ennek kapcsán megállapítja, hogy „Csokonaytól nem tagadhatni meg a szép költői lelket”. (214. l.) Nagy Ignác *Tiszújításának* szatirizáló társadalomábrázolását elfogadja, tárgyilagosan elismeri, hogy „nyers és hű képit adja a magyarországi megyei tisztválasztásoknak” (182. l.), de Balzac realizmusa távol áll az ízlésétől, véleménye az elismerés és elutasítás közt ingadozik. A *Grandet Eugenia* bírálatában írja: „Balzac festése tudja isten, mi undorító s le verő a kedélyre. Vagy tán még nem szoktam meg szellemiek után, ily anyagi képű könyvet olvasni. Helyeslésem és kárhoztatásom libeg Balzac ellenében.” (230. l.)

Rácz Pál és Kenézy Lajos s a hozzájuk hasonló gondolkodású és ízlésű református lelkészek (mert nyilván többen is voltak ilyenek) olvasmányai arról győznek meg bennünket, hogy — ha a református papság nem is játszott a XIX. század első felének irodalmi életében olyan jelentékeny szerepet, mint a katolikus — egy kisebb, művelt rétege olvasóként bekapcsolódott a kor szellemi, irodalmi életébe. Nehezebb anyagi viszonyai miatt többségük nem vált ugyan előfizetővé, könyvvásárlóvá, de a kezébe került munkákat szorgalmasan olvasta és másolta, belső igény élt benne az irodalmi, szellemi táplálék iránt. Szellemi magatartásuk révén e lelkészek a Tiszántúlon is kiemelkedtek a vidéki nemesek és papok átlagából s közeledtek a művelt értelmiségi olvasókhöz.

Fülöp Géza

Radnóti színei

Radnóti műveinek elemzésével, verselési technikájának értékelésével többen foglalkoztak, nyelvének analízisével, szókincsének vizsgálatával azonban viszonylag kevés időt töltött a tudományos kutatás, s ennek a hiánynak egy kis részét szándékszem e dolgozattal pótolni, melynek célja, hogy feltárja Radnóti költészetében a színek tudatos vagy öntudatlan felhasználásának jelentőségét.¹ Nemes István gondos elemzése (A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. NyTÉ 51, 1965.) nem terjed ki részletesen a színek vizsgálatára, sőt Nemes azon az állásponton van, hogy Radnótinál „a színérzék, a színösztön... halkabb tónusú, mint a Nyugat költőinél” (10).

A közelmúltban Radnóti korai verseit olvasgatva megakadt a szemem egy soron: „Jött tőled is pár lila levél.”² Idegen volt a mondat, a későromantika oly kedvelt színe még ebben az ironikus használatban sem illett Radnótihoz, s ezzel kezdtem el a költő színei utáni nyomozást. Rövidesen kiderült, hogy a lila csak a korai versekben fordul elő, s ebből a fenti idézet és a *Tájképek*ben szereplő „lilaszín leplű holdas éj” két nap eltéréssel, 1927. július 15 és 17 között keletkeztek.³ Mikor 1928-ban („Vetkőztél tegnap az ablak előtt a beszűrődő lila fényben”), később 1929-ben és 1935-ben újra jelentkezik („lila madarak ülnek a ködben/ a lámpák alatt”), „ritkul az erdő, a fekete/ feketébb lesz és enyhébb/ lilaszín lesz a fehér”), a lila már nem tűnik finomkodónak és keresettnek, hanem a költő szemét dicséri, mely az egész táj hangulatát egyetlen színnel érzékeltetni tudta.⁴

Radnóti színhasználatát továbbemezve szembevettem, hogy már a korai versek színei is élesek és elhatároltak. Az összetett színek, mint „—bordóvörös könyv vagy”⁵ vagy „kigyulladt a zavart jelző lámpa vérvörös lángja”,⁶ akárcsak „—vérvörösén kelt fel a teiihold”,⁷ hamarosan eltűnnek a költészetéből. A színkombináció használata eredetileg talán Ady hatása a fiatal költőre, a *Sirályiskoly*ban nemcsak a „vérszínpiros rossz hajnalokon” sor, hanem az egész vers, különösen a befejezés dobbanása: „testvéreim miattam szépek”, Ady gondolati és nyelvi hatására utalnak.⁸

Mint mindenkinek, Radnótinak is vannak kedvelt és kevésbé kedves színei. Egyeseket igen ritkán használ, más színek állandóan vele maradnak, noha gondolati tartalmuk, asszociáló irányuk változik az évek során. 1928 és 1932 között a fekete és a fehér dominál a versekben, melyek gyakran a fa- vagy linóleumtiszta hatásúak keltik az olvasóban. Az egyértelmű kont-

¹ A tanulmányhoz az 1959-ben megjelent Radnóti Miklós összes versei és műfordításai c. kötetet használtam, melyet KOZKÁS Sándor rendezett sajtó alá.

² *Levél*, 1929.

³ *Tájképek*, III, 1927.

⁴ *Az áhítat zsoltáiraiból*, VI, 1929.

⁵ *Rózsa*, 1926.

⁶ *Neumann & Söhne*, 1927.

⁷ *A bolond és a hold*, 1926.

⁸ *Strályiskoly*, 1988.

raszton („fekete házak” és „kis fekete gőzösök” felett „fehéren világít a Tejút”)⁹ túl, egymás ellen állítva, mint „...fehéren torlódik/ a nyáj,...ha hálnak fekete ég alatt/ a fák...feketébb lesz az/árnyék”¹⁰ a két szín szimbolikus jelentősége megnő, akárcsak a *Szegénység és gyűlölet versében*, melyben „fehér álmok” a „fekete tűzfalak” közé szorulnak.¹¹ A „—megöltem hófehér álmaidat”¹² „tejzú gyermekék álmaikat/ alszom”¹³ és a „két fehér, ártatlan szűzek”¹⁴ sorokban a fehér a tisztaságot, a reményt és az életet jelzi, míg a fekete a csalódást, a félelmet és a halált szimbolizálja. Az 1935-ben írt *Déllől estig*ben is csak ez a két szín szerepel: a délután fehér hevét a tyúkok szemhártyája, a közelgő este és a halál félelmét leíró feketén köröző héja érzékelteti, melyre a nappali élet jeleként az alkonyi sötétben „torony költi még hitét fehéren”.¹⁵ Évekkel később, mikor e két szín már más üzenet hordozója Radnótinál, az élet/halál kontraszt még egyszer megjelenik az *Októbervégi hexaméterekben*, melyben a „fehérnevetésű patak” a nyár, az élet és a „fekete hó” a tél, a halál szimbóluma.¹⁶

A fekete, a 'színtelen szín' nyomatékos használata már Babits *Fekete ország* c. verse óta népszerű a magyar irodalomban, így Radnóti *Tájképek*jének első és utolsó sora, „már fekete a víz és alszanak feketén a parton a Gyárak/ házak” valószerűleg Babits hatására keletkezett.¹⁷ Erre utal a hatodik rész is (*A gyorsvonat elhagyja a várost*), melyben „fekete fák rohannak el sűrűn” és „már a fekete városig viszik/ vissza a sóhajokat”.¹⁸ A teljes kompozícióban (101 sor) öt szin fordul elő: a vörös, a már idézett lila és a kék egyszer, a fehér négyszer és a fekete kilencszer szerepel. A piros és a vörös, melyek később szimbolikus jelentőségükben élesen el fognak egymástól határolódni, a legkorábbi versekben még nem nyernek különleges jelentőséget. Már ekkor megjelenik azonban az arany, először csak a szépség és vidámság színeként („A nap...fénye, csillogott a vizen mint egy aranyfolyó”¹⁹ „karcsú ujjaid között aranylő/narancs az életünk régi kedve”²⁰ stb.), később jelentését kibővítve, magát az életet szimbolizálva.²¹

Az 1930-as évben még a fekete és a fehér Radnóti uralkodó színei: a fehér megmarad a tisztaság és ártatlanság jelképeként („fiatal apácák hitese hófehér teste”²² „fehéren a falu végen most halt meg/ a lány”²³ vagy a *Szeretem* c. versből a kislány „fehér” nevetése),²⁴ míg a fekete eddigi jelentése egy újabb hangulattal, a félelemmel gyarapszik („...már jegyenék árnyéka gyászolja csak régen fekete nyenyérünket”²⁵ „... angyalaink magukra húzták/ a fekete takarókat”²⁶ „...fekete tájak tükröznek/ sötétén összecsuorrenő fogaimon...”²⁷). Még a szürrealista versekben is, melyekben a színeken kívül egyéb, hangsúlyosabb kontrasztokkal is dolgozik a költő, megtalálható a fekete/fehér ellentét. Jellemző példa erre az ugyancsak 1930-ban írt *Október*, melynek első szakaszában a vakok lába nyomán „fekete rózsá virágzik”, melyre az utolsó szakaszban „angyalok fehér koszorúja” felel. A rózsá és a koszorú számbeli ellentétét a fekete/fehér színek teszik nyomatékosabbá. Hasonlóképp hangsúlyosabb az ellentét a *Szél se fúj itt már*-ban az indiai utcák reggeli fehérje és az erdélyi éjszakák feketéje között.²⁸

A piros és a vörös is ebben az évben válnak szét Radnóti költészetében. A piros 'egyszerű' marad, a mesekönyv illusztrációk tiszta színe, mely a költő élete végéig a naiv, gyermekes hit és bizalom kifejezője lesz. „Olyan ki tudja, hogy fehér a hó/ piros a vér és piros a pipacs./ És a pipacs szöcske szára zöld”²⁹ — írja önmagáról, tisztán fogalmazhat, leledukált fogalmaira bontva a világot. A gyakran idézett sorok: „s mosolyg a szállósó sötét,/ hogy nem tör csak hajlik a/ virág, s könnyedén aligha/ hagyhatja el piros hitét”³⁰ az előbbivel azonos egyszerűséggel, a meggyőződés gyermekien vallásos hitével fejezi ki a forradalmi gondolatot. „Piros/ pillét ástam babonásan”³¹ — írja huszonhétévesen, dacos hittel a jövőben, és félelméről, hogy „a

⁹ *Tájképek*, I, 1927.

¹⁰ *Naptestű szűzek, pásztorok és nyájak*, 1929.

¹¹ *Szegénység és gyűlölet verse*, 1928.

¹² „...Es szólt és beszélt vata Káin Ábellet”, 1928.

¹³ *Megbocsátás*, 1929.

¹⁴ *Az áhitat zsoltárai*, IV, 1929.

¹⁵ *Hőség; Riadalom; Sötétedik.*

¹⁶ *Októbervégi hexaméterek*, 1942.

¹⁷ *Tájképek*, II, 1928.

¹⁸ I.m. VI, 1927.

¹⁹ I.m. IV, 1927.

²⁰ *Az áhitat zsoltárai*, IV, 1929.

²¹ Már az 1928-ban írt *Szegénység és gyűlölet verse*-ben az „aranyméhű kazánok” (4/5) a születésre utalnak.

²² *Októberi vázlat*, 1930.

²³ *Eső*, 1930.

²⁴ *Szeretem*, 1930.

²⁵ *Hajnali elégia*, 1930.

²⁶ *Tápé, öreg este*, 1930.

²⁷ *Szerelmes vers; Boldogasszony Napján*, 1930.

²⁸ 1932.

²⁹ *A „Meredek út” egyik példányára*, 1939.

³⁰ *Pontos vers az alkonyatról*, 1934.

³¹ 1931. április 19, 1931.

piros szabadság tán nem jön el soha"³² — úgy panaszkodik mint a gyermek, aki fél, hogy idén elmarad a karácsony. Ez a gyermekes tiszta hit és kívánás csendül a *Pipacs* utolsó sorából is („Pipacspirossal zendüljön a világ!”), melyben a forradalom egy eget akaró, egy cél felé törekvő boldog világ kantátájaként hangzik fel.³³ Ugyanekkor válik a vörös elsősorban a lázadás színévé („A fák vörös virágokat lázadnak”,³⁴ „kiteljesedett nyomorunk fölött vörös/hamvakkal visszik szét hajnalodó életünket...”³⁵ „kék májusunk/ vörös orgonát dobált fiatal díszül kalapunkra”³⁶ stb.). Az 1944 elején írt *Nem tudhatom...*-ban együtt szerepel a két szín, és nyilvánvaló a közöttük levő hangulati különbség. A baktek kezében a „piros zászló” nem a forradalom zászlaja, hanem a gyermekkori emlékek egyértelműen vidám színe, melytől nyomatókéosan határolódik el a „házfalakról csorgó, vöröslő fájdalom” komplikált szürrealista víziója.

Ebben az időben jelenik meg új színiként a barna is Radnóti költészetében. Evokatív szerepe két szférára koncentrált, az egyik Radnóti húgának képe, a másik a földközelség, a melegség, a 'nép' visszatérő színe lesz.³⁷

A korai évek költészetét besugározza az arany: mindent, ami jó és szép, mindent, ami boldogságot nyújt, a költő 'aranyba foglal'. Kedvese haja „aranykazal”,³⁸ „arany varkocsán síkngongat a napfény”; örömtől ragyogó szín, mely később legtöbbször Fanni keszűszíne lesz.³⁹ Érdekes, tiszavirágéletű jelenség (30 végén, 31 elején) a zsemlyeszín, mely az egész költői életműben két versben szerepel, egy téma két variációjaként. A *Szombat éji groteszk*⁴⁰ és a pár hónappal későbbi *Kedd éji groteszk*⁴¹ két gondolatsort tartalmaz, melyek, noha különböző keretben jelennek meg, teljesen azonosak. Bennünket itt az első gondolatsor érdekel: „...mert szél indul...és porból tornyokat épít az útra, ahol szerelmesen négy zsemlyeszínű agár szalad.”⁴² A filmszerűen éles kép talán személyes élményen alapszik, az agarak különbözővé változtatják ezt a különben mindennapos, úgynevezett 'meleg' színt, mely először és utoljára ebben a kontaktusban szerepel Radnóti költészetében. Az egy izben használt zsemlyeszín egy másik, szintén csak egyszer szereplő színre hívta fel a figyelmemet, a rózsaszínre. A *Huszonkilenc év* utolsó sorában „a fénybe föllebeg/ a nap felé egy rózsaszín flamingó”. Noha a flamingó itt magát a költőt szimbolizálja, talán nem véletlen, hogy mindkét esetben az egyszerű színhasználat a napi valóságtól idegen, egzotikus objektumra koncentrált. Figyelemre méltóak ugyanebben az időben a sárga hangulat-köré is, melyek felváltva hangsúlyozzák az arany életszínét („de futnak már a kicsibék,/ sárgás aranygolyók”) és a halált.⁴³ Az 1933 és 1934 között írt versekben tűndöklök még az arany, a Fannival töltött időt ragyogóra színezi a boldogság. A napfény „aranymedveként nyalja a tüzes pocsolókat”,⁴⁴ a nyári zivatar után „az ég arany hasadékán a nap/ kibúvik”.⁴⁵ A *Vénasszonyok nyarában* a sok kis kacsa „arany farán viszi haza billegve a mai napot”, és az esti fodrozó szellőben „minden göndör lesz és arany”.⁴⁶ A nyugalom és melegelettség óráiban az este színeit is arannyal festi meg a költő: Fanni nyakán a konty olyan, „mint szusszanó arany pont egy/ boldog vers után”, s mikor feltűzött haját az az éjszakára lebontja, az úgy bomlik ki, mint az „arany lobogó”.⁴⁷

Először 1934-ben csúszik be az életet jelentő arany mellé a halált szimbolizáló ezüst, addig a fekete az elmúlás gondolatának elsődleges hordozója. A *Nyári vasárnap* és párja, a *Téli vasárnap* ad erre a megfigyelésre jó lehetőséget. A *Nyári vasárnapban* a nappali fényekre (a nap az égnék „arany szöge” a vízcseppek „guruló arany gyöngyszemek”, a hőség az „arany levegőben” duruzsol) még a nappal halálót hozó este feketéje borul („keleten már feketülő vízben mosakodnak a fák”),⁴⁸ akárcsak az *Októberi délutánban*, melynek utolsó sorában, mindent lezáróan az eső „mint fekete szalagot, úgy köti ránk a novembert”.⁴⁹ A *Téli vasárnapban* az egyetlen nappali szín az arany („arany késként villan a napnak fénye a fák közt”, arany domb” villog a fávalban, a sielő Fanni „arany kontya csillan a lejtőn”), az este színe azonban

³² Szilveszter és Újév között; *Este*, 1935.

³³ *Pipacs*, 1933.

³⁴ *Tavaszi vers*, 1930.

³⁵ *Hajnali elégia*, 1930.

³⁶ *Tétre leső dal*, 1930.

³⁷ *Kedd és szerda között*, 1930.

³⁸ *Beteg a kedves*, 1930; *Elégia egy csavargó határára*, 1930; *Gyerekkor*, 1933; *Kánikula*, 1933; *Toborzó*, 1937 stb.

³⁹ *Játékos vers aratás után*, 1930.

⁴⁰ *1931. április 19*, 1930; „... a nap / indulni kész fején arany kalap” (*Április I*, 1935), „Április aranyként / hull a fán át” (*Április II*, 1935), Fanni hajába a nap „aranycskót harap” (*Változó táj*, 1935) stb.

⁴¹ 1930. szeptember 28.

⁴² 1931. január 19.

⁴³ A másik gondolatsor nagyobb nyelvi eltéréssel szerepel a két versben: „...Asszonyok / félnek most hazatérő embereikben / megfeszült, elővendő gyermekeiktől!” (*Szombat éji groteszk*, 9–11), illetve „...fulladt házakban / ágyazó asszonyok várnak ijedten / hazatérő, sötét embereikre!” (*Két groteszk; Kedd éji groteszk*, 9–11)

⁴⁴ *Naptár; Március*, 1941.

⁴⁵ *Hőség*, 1933.

⁴⁶ *Zápor után*, 1934.

⁴⁷ *Esti mosolygás és Altató*, 1934.

⁴⁸ *Este a kertben*, 1934.

⁴⁹ *Naphimnusz, Modern idill és Esti búcsúzkodó*, 1933.

• 1934.

nem fekete, hanem ezüst.⁵⁰ A költő felkiáltása: „Ezüst esti világ ez!” — nem a boldogság kifejezése, nem az arany örömteli villogása, mert közvetlen a felkiáltás után következik a félelmes „üzenet: az égen sötét koszorúba gyűlik a hólnapi hó”.⁵¹ Az ezüst halált, elmúlást evokáló szerepe itt még rejtett, akárcsak a *Nyári vasárnap* utolsó soraiban, melyekben a fekete ’nyílt üzenet’ mellett, „hosszú lábakkal a hold jön fölfelé lassan./ csomót köt a tájra, s — este van”.⁵² Itt a hold általánosan *asszociált* ezüstje van csak jelen, de szerepe már ebben a versben is a lezárás, a befejezés, mely pár év múlva állandó kísérője lesz a halált váró verseknek.

A harmincas évek vége felé változik meg Radnóti költészetében a fekete és a fehér szerepe is. Ettől fogva a fehér már nem a tisztaság és az élet, hanem gyakran a félelem és a halál színe lesz (mint pl. a *Járkálj csak halátraitélt...* — „a rémületől/ fehér és púpos lett az út” sora).⁵³ A fehér ’halál’ jelentése különböző intenzitással jelentkezik. A *Hajnaltól éjjelig*ben mint margina-
lia tűnik fel („Fejem fölött a vén tetőben/ szű gondolkodik, majd rágni kezd,/ s finom fehér fapor pereg/ a versre, melyhez ép/ egy-egy szállongó sort vetek”), ki nem mondott, enyhe önró-
niával festett utalás a sorsára.⁵⁴ Ugyancsak rejtett, de már félelmet keltő az *Órizz és védj* első szakasza: „álmomban fú a szél már éjjelente/ s a hófehéren villanó vitorlák/ csattogva hiznak messzi útra készen”.⁵⁵ „Hószín rém rázza a fákat”.⁵⁶ A *Félelmes angyal*, aki „suhogó saruban fut a réten s a költő anyjának sírjában” — mintegy a fiának helyet csinálva — motoz, „mikor fehér/ a holdas éj” még névtelenül, de már az utolsó korszak nagy halál-verseihez tartozik. Noha még 1944-ből is van verse, melyben a fehér csak utal a halálra (*A Gyökér...* „álma hófe-
hér”), egyre gyakrabban jelentkezik költészetében a nyílt azonosítás. „Hófehér enyészet/ dédel-
get, ringat” — írja Ortutay Gyulához.⁵⁷ s a *Tajtékos égben* „szorgos halál kutatja ezt a kort/ akikre ráel, mind oly fehérek”.⁵⁸ Ugyanekkor a fekete a halál szimbóluma helyett az indulat és a harag színe lesz. „Kormozz be/ talpig te/ fekete düh!” — kiáltja a költő a *Lapszélt jegyzet* *Habakuk prófétához* c. versben,⁵⁹ és a *Szűl a tavasz*, melynek megírására az 1942. március 15-én lezajlott háború ellenes tüntetés inspirálta, a rabok „feketén gyűrűző vad bánatát”-ról beszél.⁶⁰ A barna szín jelentése is variálódik ezekben az években. Még mindig a nép, a test természetbe olvadó színe,⁶¹ de ugyanakkor, vagy talán éppen ezért a rettenetes és a harag kifejezőjévé is válik.⁶²

A harmincas évek végén az arany és az ezüst, az élet és a halál párbaja egyre fontosabb szerepet játszik Radnóti költészetében. A *Hajnaltól éjjelig* életet igenlő második szakaszában „övig meztelen férfiak/ állnak a fényben arany patakok/ partján s aranyban mosdanak”.⁶³ A vers egymást követő vignette-jei különböző hangulatokat tükröznek: lemondás, bánat, humor, tótágast álló valóság — minden szakasz gondosan formált, tudatos kifejezője egy-egy gondolat-
nak. De a hajnal arany életszíne e versben egy fokkal lejjebb, az öntudatlan, az ösztönöst érinti, melynek jelentőségét ebből az egy szakaszból nem is tudnánk megérteni, mert igazi szerepe csak a teljes költői életmű összefüggésében mutatkozik meg. A *Nyugtalan öszül*-ben (1941) az „arany őszi levél” még akkor hal meg, mikor „száll a halál fehér/ szép suhanással”, de később az élet aranyszínére egyre gyakrabban felel a halál ezüstje. A piranói halott lány szemén „ezüst ködökből szőtt lepel”, őszszel a nyír „ezüstös ingben/ immár avarban kószál”,⁶⁴ és ezüst Kosztolányi temetésének hangulata is („Sötét eginkre lassan színezüst/ koszorút fon a súlyos fákyafüst”).⁶⁵ Az *Aludj* c. versben „...a szikrázó Tejút/ porában a halál szalad/ s ezüst-
tel hinti be/ az elbukó vad árnyakat”.⁶⁶ Az ezüst, mintegy miment lezárva, most már rendsze-
rint a vers végén szerepel. Az *Első eclóga* végén is a halál hangulatával búcsúzik a költő, mikor azt írja: „alkonyi lepke lebeg már s pergeti szárnya ezüstjét”.⁶⁷ Ugyancsak utolsó sor, utolsó szó, halál, befejezés, „égi füst” az *Emlékeimben...* a felhőfodor, mely „...már oszlik. Könnyű és

⁵⁰ *Téli vasárnap*, 1934.

⁵¹ I. m. *Este*.

⁵² *Esti búcsúzkodó*, 1934.

⁵³ 1936.

⁵⁴ *Lapszéltre*, 1938.

⁵⁵ 1937.

⁵⁶ *Mint a halál*, 1940.

⁵⁷ *Huszonkilenc év*, 1938.

⁵⁸ 1940. (Itt fennáll azonban egy másik interpretáció lehetősége is, mely szerint a „fehér” ebben a versben ismét a morális tisztaságot jelenti.)

⁵⁹ 1937.

⁶⁰ *Szűl a tavasz...* (Előhang az Eclógákhoz), 1942.

⁶¹ „...széptestű, / tehérfogú, barna halászkok alszanak...” (*Harmadik eclóga*, 1941), „...plihen e hűvös, barna test” (*Csak csont és bőr és fájdalom*, 1941).

⁶² „a barna füsttel égő félelem” (*Órizz és védj*, 1937 stb.)

⁶³ *Hajnaltól éjjelig; Istenhegyi jegyzetek; Hajnal*, 1938.

⁶⁴ *Piranói emlék*, 1937; *A mécsvirág kinyitlik*, 1943.

⁶⁵ *Ének a halátról*, 1937.

⁶⁶ 1937.

⁶⁷ 1938.

ezüst”.⁶⁸ Még itt-ott felbukkan az arany véletlen boldog pillanatokat regisztrálva, Fannival vagy egy kisgyerekekkel.⁶⁹ Egy helyütt „a háztetőn a fény aranyburok”,⁷⁰ mely a házat akár a magzatot, védi az ellenséges külső világtól. A szépet és jót sugárzó arany ekkor már lassan kiszorul a jelenből és az elérhetetlen boldog jövő álmainak a színe lesz. Extatikus életöröm pattan „arany napoknak alján”⁷¹ (majd egyszer, mikor béke lesz), és a költő azért könyörög, hogy megszülethessen „...újra, új világra, / mikor arany gőzök közül vakít/ s új hajnalokra kél a nap világa”.⁷² A *Veresmart* egyik szívszorító példája ennek a jövőbe vetett 'arany' hitnek. A kilencszakaszos vers első része militarizált táj, a vetésbe gázoló s mindent elpusztító háború képe. A vers középpontja az ötödik szakasz, melyben az élet győzelmét hirdeti a véres akadályokat legyőző tők arany (nem sárگا l) virága, mely a további négy szakasz már optimista kicsengésű, a békés jövő himnuszába feloldódó gondolatsornak bevezetője.

Még két, a természetben talán leggyakrabban, de Radnóti költészetében viszonylag ritkán előforduló színről kell szólnunk, a kékről és a zöldről. Noha Nemes szerint Radnóti a 'kék'-et jelképként használja (i.m. 39), a részletes vizsgálat azt mutatja, hogy a kék Radnótinál nem 'fontos' szín. Pozitív értékkel is csak akkor rendelkezik, mikor a költő felesége szeméről ír. Egyébként nem 'meleg' szín, és ha a felhőtlen ég leírásától eltekintünk („kéken lebeg az ég felettem”, „lassan száll a szürke és a kék még/ lassabban szívárog át az égen” stb.),⁷³ a kék Radnótinál inkább a hideg félelem színének tekinthető. A lélek „fagyosan kéklík” — írja a „*Szilveszter és Újév között*”-ben,⁷⁴ és évekkel később Fannihoz szól szorongva: „és kék vagy olykor, s félek, el ne hagyj”.⁷⁵ A 'zöld' az utolsó évek színe, egyben talán az egyetlen szín, melyhez a költőnek nincs kikristályosodott szimbolikus kapcsolata, ezért is az *A la recherche...* felejthetetlen sorain kívül („Verssorok úsztak a lámpák fénye körül, ragyogó, zöld/ jelzők ringtak a métrum tajtékos taraján...”)⁷⁶ a zöld valódi szint jelent Radnótinál. Azokban a képekben, melyekben másodlagos hangulatkeltező szerepe is van — „zöld voltam még” (*Páris*, 1943), „...az égen sötétzöld sávot von a méreg” (*Tajtékos ég*, 1940), „...a falánk fene sáskák/ zöld felhője mit ér?” (*Nyolcadik ecloga*, 1944) —, a zöld használata nem teremt új, nem várt kombinációt, hanem továbbra is a tradicionálisnak elfogadott asszociációs síkon belül marad.

Radnóti színhasználatát a tudatos válogatás természetesen legalább annyira jellemzi, mint az eddig bemutatott, gyakran talán öntudatlan pontossággal visszatérő, és áttekinthető rendszert alkotó színszimbolika. A színek használata sosem válik nála öncélúvá, hanem harmonikusán simul a költő többi képtermelő eszközé közé. A *Cartes postales* pillanatfelvételei, akár az impresszionista festmények, igénylik a színteljesítést. Ennek ellenére, ha a *Chartresből Páris felé* végső rédakcióját a korábbi variációkkal összehasonlítjuk, feltűnik, hogy Radnóti csak az utolsó sort változtatta meg. „A lány mosolygott, könnyű álma volt” — jutott a végső változatba, s elmaradt „a lánynak kék kabátja volt”, vagy „a lánynak apró alma melle volt”.⁷⁷ A másodlagos fontosságú szín és forma átadta helyét a 'fontosabb üzenetnek' — az került a versbe. Ugyanakkor a *Quai de Montebello* hat sora a piros nagy almára centralizálódik, és nem a kislányra, aki a kezében tartja.⁷⁸ Néha játszik a színekkel, mint *Változó táj* búbjós négy sorában („Megáll az úton a /mókusbarna barát /és fölötte barnán/ egy mókus pattan át”⁷⁹) vagy a *Vénasszonyok nyará*-ban („sötétül lassan a piros/ s ami soká maradt fehér,/ az is már látod, feketéll,/ mint e verstől a papíros”).⁸⁰ Máskor fekete humor, keserű tréfa csordul, mint a *Talán...* soraiból: „vagy talán szíves boldog lehetnék/ s élhetnék fenn a sárگا házban sárگا/ virágok közt, nyakamban kis kolomp...”⁸¹

Radnóti úgy dolgozik a színekkel, ahogyan csak az igazán nagy festők alkottak. A *Majális*-ban három színnel fest le egy kis protilányt („A háta barna, lába még fehér/ a rossz zenén kis lelke fellebeg/ s oly szürke, mint fűnt a fellegek”),⁸² de a három szín és a három sor egy egész társadalom felelősségét is regisztrálja. Néha mindent színekkel közöl, s mint a *Naptár*-ban,

⁶⁸ 1940.

⁶⁹ „Apró, arany láng ugrik, / nézd csak, fecskéül! — kiáltok” (*Alkonyat*, 1939) vagy „A méz mint színarany golyó ragyog a terítőn” (*Tétova óda*, 1943). Ugyancsak „A lomb között arany kard / napfény zuhan át, / megsebzett egy fatörzset / s az halkán sírni kezdett / aranylófényű gyantát” (*Papírszettek*, *Erdő*, 1944).

⁷⁰ *Rímprók holdas éjszakán*, 1942.

⁷¹ *Himnusz a békéről*, 1938.

⁷² *Negyedik ecloga*, 1943.

⁷³ *Hármasfigyelts...*, 1942, valamint *Hajnal*, 1935. Az utóbbin, noha állítólag a „Fából faragott királyfi” 1935 felújítása inspirálta, Tóth Árpád *Hajnali szerená*-jának hangulata, nyelve és rítmusa érezhető.

⁷⁴ *Este*, 1935.

⁷⁵ *Fasonlatok*, 1941.

⁷⁶ 1944.

⁷⁷ Radnóti Miklós, 1909—1944. Szerk. BARÓTI Dezső. Bp. 1959. (Petőfi Irod. Múzeum Kiadv. IV), 132. l.

⁷⁸ *Cartes Postales; Quai de Montebello*, 1937.

⁷⁹ 1935.

⁸⁰ *Esti mosolygás*, 1934.

⁸¹ 1940.

⁸² 1944.

egy-egy szín teremti meg az egész szakasz hangulatát.⁸³ A január „fekete” és „szürke”, a februárban már megszólal a nyáj „fehér” hangja. Március az első melegszerű hónap („futnak már a kicsibéik, / sárgás aranygolyók”). A május „fehérlő illatokkal” terhes, júniusban a csermelynek „arany taréja nő”. Az augusztus ismét a „sárga” és az „arany” kombinációjából szövődik. A szeptemberi „barna” még a perzselő áprilist idézi, de a november „barna” fájáról már a közélgi halál kukivól. Az októberben utolsót lobbanó „arany szél” és „csapzott sárga” átadják helyüket az elmúlás színének: „Délben ezüst telihold / a nap...” és az ezüst mintegy bejelenti a vers végső sorait: „Nesztelenül közelít / mély havon át a halál.”

Noha költészetében a színeknek igen nagy szerepe van, csak akkor használja őket, ha 'valódi' funkciót töltenek be. Radnótinak nincs *szüksége* színekre, még akkor sem, mikor a természetet ábrázolja. A *Szerelmes vers az erdőben*⁸⁴ nincs egyetlen szín sem, ennek ellenére az olvasót átmossa az erdő hangulata. Ugyancsak szín nélküli a *Lomb alatt* és a szintén 1936-ban írt *Atkonyi elégia*, melyekben hangok és színekre utaló jelzők helyettesítik a háttérként szereplő természet részleteit. Mások éppen megfordítva, színekkel jelzi a költő a különben szemmel nem regisztrálható élményanyagot: „...az alvó bodza sűrű, / fehérlő illatában ring a hold”⁸⁵, „sárga félelemtől” rókának a tengerészek”⁸⁶, „a lélek fagyosan kéklik”, s mintegy Radnóti képteremtő módszerét hangsúlyozva, „...színéről emlékszik az évre”⁸⁷. A színérzet és a hangérzet összefüggésének problematikája Radnóti is sokat foglalkoztatta. Kéziratok jegyzete maradt fenn, mely a különböző érzékterületek korrespondenciájával kapcsolatos.⁸⁸ Kafka Margitról írt disszertációjában is hangsúlyozza: „Megjelenítő készsége bámulatosan gazdag. A régi templomoknak leírása — ahova besüt a napfény, az impresszionista versművészet ritka szépségű példája, a színek tobzódo felvonultatásával...” stb.⁸⁹

Ha Radnóti költészetében az utolsó évek verseit külön vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a színek száma csökken, mintha csak a világ veszítette volna el Radnóti számára ragyogását, sokszínű fényét. Nemes is utal rá tanulmányában, hogy az utolsó versekben alig van „diszes” kép (i.m. 66). Már a *Meredek út* is kevesebb színt tartalmaz, mint a megelőző kötetek. A hét *Ecloga* többszáz sorában összesen hatszor szerepel szín (a második, az ötödik és a hetedik eclogában nincs szín, az elsőben, a harmadikban és a nyolcadikban egy-egy szín, a negyedikben két szín található), feltűnően különbözve a korábbi évek verseitől. A *Razglednicák*, ellentétben a *Cartes postales* színes mozaikjaival, az utolsó hetek szürke borzalmaiktól kiáltják felénk, színek nélkül, de olyan evokatív erővel, melyet még Picasso *Guernicája* sem múl felül.

Marianna D. Birnbaum

(Los Angeles)

Megjegyzés az Arany János Népdalának „forrásai” című közleményhez

A fenti címmel rövid cikk látott napvilágot Losonci Miklós tollából az ItK 1973. évi 5. számának 580. lapján. A szerző többek között hivatkozik egyik régebbi kis írásomra, mely szerint Arany János, állítólag, „költőbarátot választott Joanovics Zmaj [sic!] személyében”.

Ez a „költőbarátságról” szóló állítás igen tetszetős, azonban, véleményem szerint, túlságosan is merész, mivel semmivel sem lehet bizonyítani, semmi sem szól mellette. Szövegközlésében — melynek címe helyesen *Jovan Jovanović Zmaj levele Arany Jánoshoz*¹ — nem utalok semmiféle barátságra, mert a két költő személyesen nem is ismerte egymást, annak ellenére, hogy Zmaj majdnem egész életét Magyarországon élte le. Ezt a körülményt különben maga Zmaj az általam nyilvánosságra hozott levélben említi is: „Költői magasztos részrehajlatlansága irányában már évek hosszú során át táplált ellenállhatatlan rokonszenvem arra bátorít fel, hogy, *ámbár személyesen ismeretlen* [P. I. kiemélése], még is egyet-mást elmondjak ...”

Még talán a fenténél is kockázatosabb kijelentés az, hogy Arany az 1877-es orosz(-szerb) — török háború idején a magyar közvéleménnyel ellentétben „teljes szimpátiáját sugározza a 'rácok'-ra”. Hiszen Arany ebben az időben, pontosan 1877. szeptember 21-én írja *Plevna c.* ismert törökbarát költeményét, s a Zmajhoz intézett, meglehetősen hűvös hangnemben fogalmazott válaszlevelében sem barátságról, sem a szerbek iránti szimpátiájáról nem szól. Többek között

⁸³ 1939 — 41.

⁸⁴ 1934.

⁸⁵ *Nyugtalan éj*, 1943.

⁸⁶ *Lángok lobognak...*, 1939.

⁸⁷ *Szilveszter és Újév között*; *Este*, 1935.

⁸⁸ Erre NEMES István is felhívja figyelmünket (i.m. 21 — 23).

⁸⁹ Kafka Margit művészi fejlődése. Szeged 1934.

¹ Világirodalmi Figyelő 1960/4. sz. 443 — 446.

ezeket mondja: „Őn, mint magyarországi ember, bizonyosan ismerni fogja nemcsak az itteni hangulatot, de azt is, mi e hangulat alapja.”²

Összefüggés a két költő levélváltása és a *Népdal* keletkezése között azért sem lehetséges, mivel a vers, mint tudjuk, 1877. augusztus 28-án született, Zmaj levelét a „személyesen ismeretlen” Arany Jánoshoz pedig 1877. november 12-én — valószínűleg a *Plevna* ismeretében — írta.

Egy lényegesnek látszó mozzanatra hívja fel a figyelmet Losonci Miklós, tudniillik arra, hogy augusztus 28-án (a görögkeleti szerbeknél használatos Gergely-féle naptár szerint ez ma augusztus 15.) nagy-boldogasszony napján volt — és van ma is a szerb búcsú Ráckeven. Csakhogy a juliáni és a Gergely-féle naptár közötti különbség a múlt században nem 13, hanem csak 12 nap volt, tehát a kevi búcsút 1877-ben nem augusztus 28-án, hanem augusztus 27-én tartották.

Úgy tűnik, a vitatott közleménynek nem sikerült tisztáznia Arany János költeményének forrásait. Nem valószínű, hogy a szentendreiak olyan nagy hajón mehettek Ráckeveire, amelyen kólót járhattak volna, ha viszont partraszállva a Margitszigeten táncoltak, akkor miért látta volna a magyar költő csak „messziről... táncukat”. Az ide tartozó lábjegyzet: „Szentendrén, Ráckeven egyaránt élnek Paulovicsok, melynek alapja házasság” — nem világos. A *Pavlović* (Pavlovics) meglehetősen gyakori szerb családnév, de a *Paulovics* szóalak már német vagy szlovák hatásra utal, s nehezen képzelhető el szerb család ezzel a vezetéknevvel. Az sem látszik meggyőzőnek, hogy a *Rege a Königsee mellől* vagy a cikkben említett Dob utcai gyilkosság adott indítékot a *Népdal* írásához, a később keltezett Zmaj-levélről nem is beszélve.

Inkább Holl Bélával érthetünk egyet, aki úgy véli, „hogy Arany élménye olvasmány-émlékből fakadt”.³ Annál is inkább hajlunk e felfogás felé, mert mi mással lehetne magyarázni a két szerbiai város, Aleksinac és Knjaževac említését a versben. Ezt a nézetet Kovács József *Adatok Arany János Őszikéjéhez* c. írása is alátámasztja, ahol többek között ezeket olvashatjuk: „A két helység birtokáért 1876-ban csaknem egy évig heves harcok folytak, a török augusztusban foglalta el Knjaževacot és októberben győzött Abdul Kerim Alekszinyácnál. A két falut csak együtt említik a hadi tudósítások, az összecsengő neveket minden korabeli újságolvasó és hírhallgató könnyen megjegyezhetette.”⁴

Póth István

² Itk 1915. 242.

³ HOLL Béla: Arany János Népdalának ismeretlen kéziratáról. Itk 1967. 195.

⁴ Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. Studia Litteraria VI. 1968. 106.

Kartal Zsuzsa

FÜST MILÁN KÖLTŐI ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA

I.

Élmény és művészet a Füst Milán-i felfogásban

Füst Milán esztétikai előadásainak gyűjteménye a *Látomás és indulat a művészetben*. 1948-ban írta, a háborúban elveszett rendszeres esztétikáját rekonstruálva benne. Mivel azonban ez az elveszett esztétika nem látott napvilágot, nem vehető össze a *Látomás és indulattal*: az 1948-as dátumot keletkezési évnek foghatjuk fel. A *Látomás és indulat a művészetben* tizenkét előadásból áll. Nem rendszeres esztétika. Füstöt nem is érdeklí annyira a művészetelmélet, mint a művészet gyakorlata, illetőleg a művészet gyakorlatának elmélete, vagyis — a műalkotás módszertana.

Mindjárt a második előadás foglalkozik a bennünket most leginkább érdeklő kérdéssel: művészet és valóság, illetőleg élmény és mű sajátosságaival, kapcsolatával. „A művészi alkotás kétségtelenül a valóságból veszi eredetét, csak hogy különálló lényként tekintendő, ahogy a gyerek is önálló lény — más, mint az anyja, akitől származik.” Hogy a művészet a valóság „utánpótlása”, nem pedig maga a valóság, azt több meggyőző példával szemlélteti, pedig a gondolat evidens. Érdekesebb számunkra az a gondolat, hogy szerinte a valóság felfogásához is a fantázia segít hozzá. A valóság csak jelzéseket ad érzékszerveink számára. Például ha egy ablakból kihajoló női fejet látunk, kiegészítjük képzetben a hozzá tartozó testtel, tapasztalataink alapján. „Ha az ezeregyéjszaka roch-madarának fejét látnám például kihajolni egy harmadik emeleti ablakból, akkor e fejet már nyilván nem tudná e fantasztikus madárrá kiegészíteni képzeletem, fel kéne hát mennem a harmadik emeletre, meggyőződnöm róla, hogy miféle dolog ez ott?”

Ha már az élmény felfogásában szerepet játszik a képzelet, mennyi szerepe van az élmény elbeszélésében, amely ugyan még nem művészet, de már közel jár hozzá? Az élményt teljes hűséggel átadni nem is lehet. A tényszerű közlés *hűtlenség az élménnyel* szemben. Ha azt akarjuk, hogy a hallgató átélje, transzponálnunk kell. Ki kell emelnünk, el kell túloznunk bizonyos részleteket, hiszen a három dimenzióból érkező benyomásokat le kell fordítani szavakra, mimikára, gesztusokra. Az írásnál pedig már a személyes szuggesztivitás sem segít, még inkább meg kell tehát komponálni a mesét, hogy a befogadó megközelítő intenzitással, bár másfajta módon, átélhesse az élményt.

Minden ember a képzeletével teremti világát, de bizonyos embertípus képzeletével „előre feléli élményei javát”. Az ilyen embernek a valóság állandóan csalódást okoz. Ezek a csalódások új képzelgésekre ingerelnek, mert „ami elmúlt, azon változtatni többé nem lehet. — Erre az Úristen se képes — mondotta Aquinói Tamás. De az író mégis megpróbálja, legalább a papíron.” A fiatal, szép és bátor Akhilleusz harcol és elesik, az öreg, vak Homérosz pedig történetet mesél a trójai háborúról. A felfogás nem új, de Füst Milán részéről önvallomás értékű. Sokat emlegetett életrajztalansága egészében véve abból származik, hogy a valóság sosem elégítette ki, egész életében azon fáradozik, hogy alakja ne egy mindennapi magyar értelmiségi életrajzhoz kötődjék, hanem azokhoz a színes kalandokhoz és nagyszabású tragédiákhoz, amelyeket képzeletében élt át, amelyeket megírt. (Ez rokonítja Krudy Gyulával.) Az ember tehát életének szükreszabottsága ellen, csalódásai ellen, végső soron az elmúlás ellen alkotja műveit. Ezért a művészetnek már keletkezésében is van valami tragikus. De a művészetben a tragikum témának is alkalmasabb, mint a boldogság. A tragikum mozgás, a boldogság állapot, a műalkotásnak pedig mozgalmasságnak kell lennie, hogy élettéljes legyen.

Ez az *életteljesség* a Füst Milán-i esztétika egyik alapkövetelménye. A mű életteljessége eszerint nem függ már az élmény milyenségétől, hanem egy *második közvetlenség* eredménye. (Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy ez a második közvetlenség Lukács György esztétikájában is központi szerepet játszik.)

II.

Az életteljesség összetevői

Füst Milán kompozíció-elmélete szintén sajátos módon egybevág Lukács György intenzív totalitás-elméletével. Füst gondolatmenete a következő: Az ember a világot egységesnek és rendezettnak fogja fel, de csak részleteiben érzékeli. Ha körülnéz egy mezőn, a táj *részletét* fogja be a szeme. Egy tájkép azonban nem keltheti a részlet benyomását. Úgy kell „átfogalmazni” a részletet, hogy egységes, rendezett érzésként hasson. A külvilágban csak az élőlények hatnak így. Az ember életének minden történése más történések része, személyes élete egyéb életekhez kapcsolódik, de egy regény nem lehet pusztán kivágat ebből a végtelen folyamatból; struktúráltnak kell lennie, célszerűen rendezettnak tehát, szemben az étellel, amely nem az. Lukács terminológiával: az élet csak egészében véve totalitás, a műalkotásnak viszont egymagában is annak kell lennie.

Füst számára a képzelet éppúgy a világ megismerésére irányul, mint az értelem. A világ sokféle, megismerni csak úgy lehet, ha különbözőségeket és hasonlóságokat állapítunk meg. De míg a képzelet típust teremt, vagyis úgy általánosít, hogy közben az egyedit is megőrizzé, az értelem eltekint minden esetlegességtől. A művészi struktúra tehát akkor életteljes, ha rendezettsége itt-ott szabálytalanságokat, asszimmetriákat is megenged. A Füst Milán-i esztétika legfontosabb érték kategóriája az életteljesség. Ezt elérni a művész egyetlen kötelessége. Ehhez hívja segítségül a *látomást* és az *indulatot*. A *látomás* a mű objektív része, olyan valóság elemeket tartalmaz, amelyek képet vetítenek az olvasó elé.

A legtanulságosabb, ha szemügyre vesszük, mit tart Füst Milán a hasonlatokról, a szóképekről. A hasonlatokra azért van szükség, mert a szavak az idők folyamán egyre absztraktabbá válnak, elvesztik érzéki erejüket. Képzeletünket ki kell mozdítani tehetetlenségéből. A hasonló és hasonlított között megmozdul a képzelet, hogy összekösse a kettőt. Ebből az következik, hogy minél távolabb van egymástól hasonló és hasonlított, annál érzékletesebb a hasonlat. Ez a paradoxnak hangzó állítást Füst Milán központi jelentőségűnek tartja. Idézzük a bizonyító példát: „Édes vagy, te kislány — mondjuk valakinek. Nem éppen sok. — Édes és cukros is vagy — próbálkozunk újra, de ez se sokkal több. — Te olyan édes vagy, mint a Tóbiás almája — mondjuk neki végre, s ennek már kedélybeli és indulati tartalma is, de még az érzékletes anyaga is sokkal több az előbbieknél, ezt talán bizonyítani se kell. No de miért? Olyan édesek az almák? Nem éppen. És ki az a Tóbiás? Senki se tudja, tehát még meglepetést is szerez a neve, s ennél fogva mosolyt is kelt. Tehát több értéke van az előbbeni, mozgás nélküli szónál. Az alma okozza a hasonlóság érzését, Tóbiás esetlensége a kislánnyal szemben az ellentét érzését, s a kettő együtt mozgalmat hoz létre bennünk, nyilván így valahogy hat ez a szó.” Az idézetben már szót esett az indulatról is. Az *indulat*, a mű létrejöttének szubjektív eleme, a költői előadásban lendületet, ritmust hoz létre. Füst Milán jellemző módon külön szót is alkot a műalkotást kiváltó és azon végigvonuló indulatra. A verseknek nem gondolatmenetük, hanem indulatmenetük van. Az indulat mindenekelőtt formateremtő, és ebben áll alapvető jelentősége.

III.

Füst Milán példája a vers születésére

Nyilas hava

Az indulat jellemzésére és alapvető fontosságára Füst Milán személyes példát hoz a *Látomás és indulat* negyedik előadásában. Füst Milán a vázlatkönyvnek elvi jelentőséget tulajdonít. Ez teszi ugyanis lehetővé, hogy az író megfigyeléseit, élményeit felhasználja ugyan, de ne azokból induljon ki. A megfigyelések egymás mellé rakása még nem művészet, nem hoz létre szerves egészet. Füst vázlatkönyvében rendezetlenül sorakoznak egymás után magányos szavak (tehgerzöld), érzékletes szókapcsolatok (pulykák ősszel), hangulatok, benyomások (korán sötétül és künn esik), megfigyelések (ősszel aztán igazán magános a lélek! s milyen hidegek az almák ist!) stb. Arról már nem vall a költő, hogyan kerültek éppen ezek a szavak fiatalkori vázlatkönyvébe. Azt azonban a felületes olvasó is észreveszi, hogy ezek az elemek nem a külvilág megfigyeléséből származnak, hanem belső megfigyelések, és sok bennünk a játékosság, a különlegességek kedvelése. Közli első kísérletét, s e néhány sor, de különösen e néhány sor elemzése és összevetése a vázlatkönyvvel és a végső változattal, igen tanulságos a Füst Milán-i költészet megértéséhez: Lássuk tehát az első változatot:

Ősszel milyen magános a lélek,
Hogy elmondani hídek,
S hogy milyen hidegek az almák

- S az őszi kertekben hogy kurognak a pulykák
- S a messzeségben hogy remeg a kékség
- S ködös éjeken át hogy didereg.

Nem jó. A költő keresi az okot: Mi baja van e néhány sornak, hiszen „egész jó elemekből van összeállítva, csak épp, hogy össze van állítva, s épp ezért élet nincs elég benne, mert iver, mert indulata nincs, amely vinné — ugyanezért oly bágyadt is benne minden, hogy semmi se ragyog, semmi sem él benne ki magát”. Láthatjuk, hogy Füst alkotómódszerének miben áll a tudatossága. Nem „laborköltő” (Günter Grass találó kifejezése), aki elméleti megfontolások alapján építi fel anyagát; csak úgy tud dolgozni, ha van indulati telítettsége, hagyományosabb kifejezéssel élve — ihlete. De állandóan benne él egy éberem figyelő kritikus, épp azért, hogy azonnal figyelmeztessen az ihlet kihagyásaira.

Valóban: az előbb idézett versszaknak nincs iver. Ez a vers nem érkezhett meg sehová, mert lendületlenül indul. Füst Milán ezt úgy fogalmazza meg, hogy hiányzik a kezdősor. Megérkezünk a vers egyik legfontosabb alapeleméhez, az intonációhoz. A megfelelő intonáció már csírájában tartalmazza a verset, vonzza a többi elemeket, egységbe rendezi a mondanivalót, ezt nevezi Füst Milán indulatnak, a lendület szinonimájaként.

Ősz van, korán sötétül és künn esik.
Vénül az idő s könnyei szakállára peregnék.
Magános a lélek! S ködös éjeken át didereg,
S csak ködös hajnalidőbe' derül, mikor rohanó,
Tengerzöld felhők úsznak az égen. Holtan
fekszik a lélek ilyenkor s boldog. Jósívű szellem,
Idegen szellem közeleg s tengerzöld
Szőlőfürtöt tart bús arca elé.

Vessük össze a két változatot! A központi fontosságú első sor már szerepelt a vázlatkönyvben, így: *korán sötétül és künn esik*. A sortöredék költőisége abban áll, hogy egy általános megállapítás után egy konkrét következik. A harmadik tagmondat (a végső sorrendben az első), kiemeli az elvont és a konkrét különbségét. *Ősz van, korán sötétül* — természetes, gondolja az olvasó, *összel rövidülnek a napok. ...és künn esik*. Itt már jelen van a vers világában, ha *künn esik*, akkor a költő benn van, egy szobában ül, valószínűleg egyedül. Lentről indul a vers. Mindhárom állítmány személytelen ige. Az előző kezdősor látszólag lendületesebb volt, a *milyen csodálatos felkiáltása* miatt, pedig elvontsága nem vonzza a folytatást. Henye is az előző változat második sora (*Hogy elmondani félek*), ki is maradt a végső változathoz. A személytelen, lassú indítás után tehát gyorsításra és eleven látványra van szükségünk. *Vénül az idő s könnyei szakállára peregnék*. Összevont, komplex képet alkalmaz. A sor azt az illúziót kelti, mintha az öregkor legjellemzőbb sajátosságai közé tartoznának a könnyezés. A *pergnék* gyakorító ige élénkíti kissé a verset, csak annyira, hogy érezzük a késleltetett crescendo-t, amely a következő sorban tetőpontra ér a már ismert motívummal: *Magános a lélek!* Az előző változat kezdősora itt mintegy konklúzióvá vált. *S ködös éjeken át didereg* — ezzel, mint önálló sorral végződött az előző változat. *S a messzeségben hogy remeg a kékség* nem szerepelt a vázlatkönyvben, töltelékanyagának bizonyult, ki is esett a végleges szövegből. Helyette új elemek kerültek a versbe. *S csak ködös hajnalidőbe' derül, mikor rohanó, / Tengerzöld felhők úsznak az égen*. A vázlatkönyvben már szerepelt a *tengerzöld*. Különösen tetszik a költőnek, kétszer is előfordul a versszakban, láttatóbb, mint a kékség az előző változatban. A felhők ugyan a valóságban sosem tengerzöldek, de ha *úsznak* az égen, akkor elhisszük, hogy valami kapcsolatban állnak a tengerrel. A vízió elmosódott, de nem ilyen elmosódott-e az a látvány, amelyet egy őszi, magányos, sötét délutánon az ablakból az esőfüggönyön át látunk? *Holtan / Fekszik a lélek ilyenkor s boldog*. Hogy a lélek fekszik, ennél mi sem természetesebb Füst Milán lírájában, épp ez a titka kísérletvilága tapinthatóságának. Inkább a kontraszt sikerült túl élesre: holtan fekszik és boldog. *Jósívű szellem, / Idegen szellem közeleg s tengerzöld / Szőlőfürtöt tart bús arca elé*. Ezek is új elemek, hogy a tengerzöld még egyszer előfordulhasson. A szőlőfürt valóban lehet tengerzöld. A negyedik sortól kezdve enyhe daktilizálás út at a szövegben, főként a sorok végén, az *arca elé* ige pentameter zárása is lehetne. A *Fekszik a lélek ilyenkor s boldog. Jósívű szellem* — tökéletes hexameter, mégpedig olyan, ahol a verslábak nyomatóka egybeesik a szóhangsúllyal, és így azt a benyomást kelti, mintha élőszóval született volna.

Amint láttuk, az első változathoz a Nyilas havában nem sok maradt. Vitatkozni is lehetne a Füst Milán-i felfogással: a két változatot nemcsak az indulat, tehát a lendület megtalálása különbözteti meg, hanem rengeteg új képi elemmel is gazdagodott a második változat. Csak-hogy Füst Milán maga is észrevette ezt a jelenséget, és a következő tételt fogalmazza meg belőle: „... aki megtalálja az úgynevezett igazi hangját — vagyis mit? —, mihelyt egyik igazi indulat-

menetét találja meg és szólaltatja meg magában, akkor már nem dög a mű, hanem tépi ki belőle lavinás erejével mindazt, amit a szervezete mondani akar.” Dehát az indulat nemcsak a tempót, a periódusokat szabja meg, hanem a képanyagot is gazdagítja. (Ez általánosan igazolható jelenség. Érdekes lenne megvizsgálni egyszer, milyen egyéni és szuggesztív képeket hozott létre a metrumkényszer Vörösmarty-nál vagy a rímkényszer József Attila költészetében. Szabályos verselésben úgy tűnik ugyan, mintha külső, mások által kanonizált törvényeknek engedelmeskednék a költő, de ha a szabadversben is van ilyen ritmus-diktálta kényszer, akkor nyilvánvaló, hogy az az alkotófolyamat szervező része.)

Zöld, hideg almákat hoz s ő is eszik.
Holtan fekszik a lélek s könnyei dideregve peregnek.
Ó mily boldogság is esős időkbe aludni!
Zúghat a szél most távol temetőknél
Nedves sírjai közt és távoli erdők
Bővizű, hús csurgója bugyova patakzik.
S ballag a kormos dombon a vándor s bús lelkében az őszi
Bánat kútja bogyoghat halkán s szüntelenül,

S búvik a gőzölgő szakadék tar bokrai közt
Sok zöldszemű vadmacska s néhány veres ordas...

A vers itt teljesen kibomlott már, szinte maguktól ömlenek az asszociációk. Nem véletlenül használtuk ezt a szót: ömlenek. Az összes asszociáció a november végi, december eleji (Nyilas!) reménytelen, hosszantartó, sűrű esőkből indul ki. A *hideg almák* még a vázlatkönyvben is szerepelt, nem véletlenül találta alkalmasnak a költő, már majdnem téli hideget sugall. Ha a lélek feküdt az előző versszakban, most *zöld, hideg almákat eszik* a jószívű szellem. Füst Milánnál még sok szellemet fogunk találni, aki nemcsak eszik, de még ül is.

Játékosan döccentett hexameter a következő sor. Ha a *könnyei* helyett egy rövid és egy hosszú szótag állna, tökéletes hexameter lenne, így a sor vége felé megfordul a ritmus, egy daktilus és egy anapestus kerül egymás mellé (*könnyei dideregve*). Már az előző versszakban két egymás után következő sor végén előfordult a *pereg* és a *didereg*. Az érzékletességet egyáltalán nem zavarja, hogy a könny aligha didereghet, világos, hogy itt a lélek fázik az őszi esőtől. A magános fázó lélek mégis *boldog*, és a szellem almát eszik. Most ismét egy ilyen barátságos, intim sóhaj következik: *Ó mily boldogság is esős időkbe aludni!* Ez is előfordult már. Eddig ugyanazok a képek variálódtak. Most nekilendül a képzet, az esőfüggönyön át messzebbre látni.

Zúghat a szél most távol temetőknél
nedves sírjai közt és távoli erdők
bővizű hús csurgója bugyogva patakzik.

Két, vízben tobzódozó, mélabús, ugyanakkor játékos kép. Játékos a következő sor is, amelyben mind az öt szó a vízzel és annak mozgásával kapcsolatos. A daktilizálás oly erőssé és szabályossá válik, hogy már-már nem is nevezhető szabadversnek. A szélzúgás, a megáradt patak erőteljes ritmust követel. Vagy az erőteljes ritmus követelné a szélzúgást? Füst Milán elmélete mindkét feltevést megengedi.

Ember jelenik meg a tájban, a konkrét szellem után elmosódott vándor alakja, Füst Milán alteregója. Monotonná válik a dallam. ...ballag a kormos dombon a vándor — csupa mély magánhangzó. A vándorra azért volt szükség, hogy legyen egy felület, ahonnan visszaverődik az egész eddig részletezett hangulat. A vándor lelkében is az *Őszi bánat kútja* bugyog, és így szinte megkettőződik az ősz. Újabb élőlények népesítik be a tájat, amely így válik valóban vizionálhatóvá: ...búvik... sok zöldszemű vadmacska s néhány veres ordas... Negyedszer fordul elő a *zöld*, megint áttetsző, halvány szín, mint a tengerzöld felhők, tengerzöld szőlőfürt és zöld, hideg almák esetében. Itt tulajdonképpen be is fejeződhetnék a vers. Mi mondanivalója lehet még a költőnek?

S hol gyors felhőt aranyoz szűz, hajnali fény,
Karcú égi leány zöld fátylat vont szép, lángoló arca elé:
Lenge e hölgy és átlátszó, mint üvegkehely sárga bora
S mint szőlőfürt, oly áttetsző, szép édes mellegyümölcse!...

Ez a vers épp azért olyan alkalmas az elemzésre, mert iskolapéldaszerűen megmutatja Füst Milán asszociációinak működését. Hangulat — látvány — mitikus megszemélyesítés — fantáziatáj — élettelenből ismét élő — ellentétből mítoszteremtés. Nem fejeződhetett be a vers, amíg a költőnek még mondanivalója volt arról a bizonyos tengerzöldről. Az éles váltásokban

ismétlődnek a motívumok. Már az első versszakban az őszi sötétséget ellenpontozta a hajnal. Itt is *gőzölgő szakadék* komor vadállatai után látjuk meg újra az eget, a szűz, hajnali fényt. S a szűzi fénytől a karcsú leányig igazán csak egy lépés. A későbbi Füst Milán-versekben már nem is követhető ilyen könnyen az asszociáció útja. Itt születésében látjuk a mítoszt. A görögök szemében is fátylas leány volt a hajnal. Az első versszak jószívű, idegen szelleme tér vissza, arcát most sem láthatjuk tisztán, mert a tengerzöld szőlőfürt helyett zöld fátyol takarja. De visszatér a szőlőfürt is, elmosódottabban, már csak hasonlatként. *A karcsú égi leány* melle olyan, mint a szőlőfürt. Az *Énekek éneke* keleti hasonlatvilága kísért. És ha már keleten vagyunk:

...Jaj nekem! Hogy Perzsiába megyek vagy m'ásüvé, messzi vidékre
S reggel elhagyom ezt a gonosz, kegyetlen várost, ahol annyit szenvedék:

Ilyet álmodtam e ködös őszi éjszakán... De jaj halaványan,
Sírván jön elmélkemnek alázata újból...
S mint gyenge koró, amelyre leszállt az éjszaka baglya,
Gyenge a bánatos lélek és újból, újból lehanyatlik.

Csupa harmadik személyű vízió után első személybe megy át a vers. Ki szólalt meg? Annyi bizonyos, hogy a víziók alánya szólalt meg, az a bizonyos költői én, amellyel Füst Milán stilizálta magát. Ódonsgba öltözött modernsége épp ebben a stilizációban nyilatkozik meg. *A gonosz, kegyetlen város* Budapest is lehet, de Alexandria is. *A szenvedék* félmúltja egyáltalán nem út ki a vers dikciójából. Nem is lehetne egyszerű múlttal helyettesíteni. Ha a hajnal karcsú leány, az éjszaka bagoly. Ez Füst Milán külön mitológiája. Az utolsó két sor visszavilágít az egész versre. Már nem lehet kétséges, mi az a holtan fekvő lélek, amely boldog, és az a bús lélek, amelyben a bánat őszi kútja bugyog. Ez az a Perzsiába vágyó lélek, amely olyan, mint az őszi kóró, amely újra és újra meghajlik az éjszaka súlya alatt. Emlékezzünk, mit mondott Füst Milán a hasonlatról! Élég, ha a hasonló és a hasonlított csak egy ponton találkozik, különben akármilyen távol lehetnek egymástól! Ez a hasonlat is a pontosság és a pongyolaság szerves egysége, éppúgy, mint a tengerzöld, úszó felhők vagy a dideregve pergő könnyek. A látomások a kormos domb és a szűz hajnali fény között valóban többször hanyatlanak le és emelkednek fel. A többi elem (a kóró, a bagoly) látszólagos esetlegesség, amely többfelé tágitja a képzelet mozgásterét.

A vers Füst Milán első kötetében, a *Változtatnod nem lehet*ben látott napvilágot, 1913-ban. *A Nyilas hava* az őszi szomorúságról, az őszi elvágyódásról szól. Objektívnek annyiban nevezhető, hogy e szomorúság alánya nem látható tisztán, csak a szomorúság tárgya. Ezt a szomorúságot bárki bármikor érezheti. Formailag szabadvers annyiban, hogy sem a sorok ritmusképlete, sem a strófiké nem ismétlődik. A hangulat- és képváltásokkal párhuzamosan változik a ritmus. Jellemző a gyorsuló-lassuló daktilizáló lejtés. Az utolsó versszak lelassul, szaporodnak a jambusok és a spondeusok. A versnek elsősorban hangulata van, amelyet a szavak dallama és ritmusa szolgál és csak másodsorban a méltán látomásoknak nevezhető, lebegő, szétfolyó képek. Az egész szövegen meglátszik a szecesszió, a magyar századelő stíломantikája, helyenként pedig a biblikus lélegzetvétel. A merész, szabad asszociációk a szürrealizmust előlegezik, de *A Nyilas hava* nem szürrealista, mint ahogy nem is szecessziós. Mindenesetre átvehetjük Kassák talaló kifejezését: antiimpresszionista (Nyugat 1927). Ezzel csak annyit mondtunk, hogy a korabeli más magyar versektől — főként a nyugatosokéitól — gyökeresen eltér. Sajátossága egy általánosított személyiség és annak tág és állandóan mozgásban levő vizionárius világa.

IV.

A vers fejlődése. Óda Móricz Zsigmondhoz

Füst Milán sosem érezte véglegesnek versei szövegét. A változatok szaporításának csak halála vetett véget. „Művészi természetem legfőbb követelménye rajtam éppen az, hogy mindaddig csiszoljam-javítsam verseimet, amíg csak képes vagyok erre” — írja a 47-es kiadás előszavában, amely már valóban az utolsó általa sajtó alá rendezett kiadás lett. Az 1969-ben, halála után két évvel megjelent *Összes versei* ugyanabban az elrendezésben láttak napvilágot, mint az 1934-es és az 1947-es kiadás: az *Újak* után következnek a *Régiék*.

Az 1910 körül írott Régiék és a zömmel a 30-as években keletkezett Újak között éles cezúra van. Megkíséreljük bemutatni Füst Milán költészetének fejlődését egy versen, amelyet 1911-ben írt, egy olyan versen, amelynek már címe is állandóan változott. Az 1911-es költemény *Óda Móricz Zsigmondhoz* címmel jelent meg a Nyugatban. Így került be a *Változtatnod nem lehet*be, majd *Az elmúlás kórusába* is. De 1934-ben már *Óda egy régi művészhez* címmel szerepel a válogatott kötetben, az utolsó változat címe pedig: *Óda elképzelt művészhez*. Lengyel Balázs: *A költ-*

tők költője című tanulmányában (Magyar Műhely 1967) említi is ezeket a változtatásokat, annak bizonyítására, mennyire irtózik Füst Milán a valóságtól, hogy teszi az évtizedek folyamán mind lebegőbbé verseit. Az élménytől való elszakadás — erre már utaltunk is — serkenti Füst képzeletét, de hogy ez mit jelent, hogy milyen irányban lendül tovább ez a képzelet, azt itt érhetjük tetten.

Sok lovas poroszkált már e gömbölyű földön, Móricz Zsigmond! — így indul tehát 1911-ben a vers. Erőteljes, jellemző indítás, távlatossága szinte már groteszk. Mindazokról szó van, akik valaha is *e gömbölyű földön poroszkáltak*. A föld gömb alakú. Ez az ismeretünk olyan mélyre nyúlik vissza gyerekkorunk homályába, hogy már nem is emlékezünk a meglepetésekre, amelyet akkor valószínűleg okozott nekünk. Ebben a sorban mégis meglep, mert szemléletünkhöz hozza közel. „Csak az lehet művész, akinek szemében a valóság minden dolga jelenés, pontosabban: életének csakis azokban a korszakaiban lehet művész valaki, mikor hajlamos arra, hogy úgy vegye megint szemügyre a dolgokat, mint aki még sohase látta őket” — írja esztétikájában.

Sok lovas poroszkált már e gömbölyű földön, Marbodus! — olvassuk az 1934-es kiadásban. Miért épp Marbodus? Ki ez a Marbodus? Nem érdemes lexikonokban utánanézni, úgyse találjuk meg. Móricz Zsigmond neve megkötötte a költő képzeletét, túlságosan meghatározta asszociációinak irányát, más nevet kerestett hát, hogy távlatja is legyen, régieset. A kezdőbetű megmaradt, a szó latinus hangzású, kemény, könnyen ejthető. De Füst Milán ezzel sem volt megelégedve, mert 1947-ben már ezt a nevet találjuk: *Borzippa szülötte, Menénusz*. Itt már azt sem tudjuk, hogy ez a bizonyos Borzippa város- vagy személynév, vagyis hogy Borzippa fiáról vagy a Borzippában született Menénuszról van szó. (Ami egyébként mindegy, hiszen sem Borzippa nevű város, sem Borzippa nevű ember nem volt.) Erről a Menénuszról inkább azt hisszük, hogy görög, esetleg kisázsiai vagy alexandriai, keletesebben hangzik, mint a Marbodus név. Vajon miért változtatta meg a nevet a költő? Valószínű, hogy kerekesebbnek érezte így a sorvéget e hexameterszerű zárással. Erős cezurával válik ketté a hosszú sor (22 szótag!), a név szinte leválik a sorról. — A vers következő egységét a legkésőbbi változatban idézzük.

Kis sárga lován ment lassacskán némelyik Mekka felé, (árva zarándok!) — másik

Északibb tájon sárga szántóföldek közt ballagott aratáskor. — Ki látta?

Ezek közül többet, mikor éppen erős napsütés volt s hullott

Az arany fényesség s a csoportos nép tétlenül ödöngött a forró tereken,

Ezek közül néhányat hirtelenül s nagy kiáltással a magasba,

A fény örök központja felé kiemeltél, hogy mindenki elámult...

S a sok, sok ember (aki nem láthatja másikat, lévén feketén összetömörülve a szinten,)

Mind ujjongva dicsérte neved, hogy van, aki nagylelkű, aki forró délben

Tündérszép látványosságot, tűzijátékot tartogat néki,

Ünnepi káprázatokat eltiikkadt szívének e tikkasztó vidéken...

A változások az első megjelenéshez képest: *a fény örök forrása helyett a fény örök központja* — jelentéktelen. *Kiemeltél, hogy mindenki elámult* — 1911-ben: *kiemeltél, hogy mindenki nézhesse*. *Az elámult* ritmikusabb is, patétikusabb is. *Mind ujjongva dicsérte neved* helyett az első változatban *Ujjongott és tapsolva örült* volt — lassúbb, szószaporítóbb fogalmazás. *A Gyönyörű mulatású eltiikkadt lelkének* megváltoztatása, az 1934-es szöveg: *Ünnepi káprázatokat eltiikkadt lelkének* — már tartalmi különbség. Mi mindent mond a művészet lényegéről ez a versszak! Emberek jönnek-mennek a földön, de nem látják egymást a nagy tolongásban. A művész (Móricz Zsigmond, Marbodus vagy Menénusz, mindegy), a nagy művész kiválaszt ebből a sokaságból néhányat, és a világosságba emeli. A tömeg elámul, csodálkozik és gyönyörködik a *tűzijátékban*, amely pedig nem tűzijáték, hanem a valóság kiemelt, megvilágított része. *A valóság a művészetben — a legnagyobb csoda, a legünnepebb káprázat*.

Fénylik és tüzel az egész versszak. *Sárga* lovon megy a zarándok, *sárgák* a szántóföldek aratáskor, *erős napsütésben*, *sőt arany fényességben* ödöng a nép a *forró tereken*, az elképzelt művész a *fénybe* emeli az embereket, a sokaság pedig *forró délben* nézi a *tűzijátékot*, *eltiikkadt* szívvel a *tikkasztó* vidéken. Tízszor fordul elő a strófa 11 sorában fényt és meleget kifejező szó.

A folytatás másképp alakul a Móricz Zsigmondhoz írott órában, mint a másik két változatban. Nézzük először a korábbi:

Nagy művész! Hogy ünneped van ma, szívemből felköszöntelek s keserűn

Gondolok tétlen s búsongó életemre is, melyben nincsen erő és izzás

Színes képeket vetíteni, csupán feketéket s éjjel!

Sáppadtabb fény ez, betegesebb, mint a holdé, nem vetekszik ez a nappal,

Oly holdé, milyet álmodtam egyszer, hogy volna végtelen messzi,

Volna csupán akkora, mint egy forint s zöld éjszakában

Halkan fénylene távolban s körötte sokkal szebb csillagok

Szikkraznának táncolva szép rendben s kerengve mint a rakéták!

A későbbi változatokból természetesen ki kellett maradnia a felkészítő résznek:

Nagy művész! Rád gondolva töltöttem el az éjt s keserűn
Idéztem tétlen s búsongó életemet is, amelyben nincsen erő és izzás...

Az ellenpontozás így egységesebb. Az izzó, fénylő első versszak után sápadttá, éjszakaivá válik a vers hangulata. *Éjszaka* gondolt a Művészre a költő, a költő, akinek költészete is *éjszakai*. Kassák és utána még sokan „ugrottak be” ennek a vallomásnak, úgy elemezve Füst Milán költészetét, hogy „nála nem a szín, hanem a test a fontos” (Kassák Lajos: F. M. Nyugat 1927). Mindenesetre ez a rész arról tesz tanúbizonyságot, hogy Füst Milán tisztában volt azzal: az ő útja nem az egyetlen út a művészetben. Vannak olyan nagy művészek is, akiknek a művészete kevésbé éjszakai, vagy prózára fordítva a szót — realisabb. A megálmodott hold leírásának feltételes módja szokatlan, az első bibliafordítások latinizmusait idézi.

De figyeljük meg, hogyan zárja le az ódát. Háromféleképpen. 1911:

Volna kedvem lenni erősnek, mint Te! Lásd egy leány,
Ha csak az ő szeme látná művészetemet oly szépnek mint a Tiéd!
De hagyjuk e busongást! Ünneped van ma s borral
Kedvezni akarok Néked s érezni ünnepi, zavartalan örömet!
Látni és mondani: az Isten áldása Terajtd! S kérni:
Ne hagyja ellankadni soha remeklő jobbkezedet!
S balodba míg a munkába merülsz, tegyen talán boros serleget, aranyból!
Néha pénzt, vagy színaranyat, vagy amire épp vágyol! — De úgy hiszem én: gyengéd
Feleséged vezesse inkább gyermekednek kacsóit simogatóan
S míg munkába merültél, simogassa ő a gyereked kezével
Az asztalon kinyújtott balkezedet!

Szokatlan idill. Füst Milán nem szokta elhallgattatni magát, ha „busongani” kezd. De ilyen bonyolultan sem szokta elmondani az ilyen egyszerű dolgokat, mint hogy mi legyen Móríc Zsigmond balkezedben, amíg a jobb kezével ír. A *gyermek kacsói* sem a legszerencsésebb. Látni a birkózást a vers anyagával. Móríc jó alkalom volt arra, hogy bizonyos fajta művészetet szemléletesen bemutasson a költő, olyan művészetet, amely gyökeresen különbözik az övétől. De ünneplő verset köszöntéssel kell befejezni, és itt megbomlik az egység. Az *ünnepi, zavartalan öröm* különben is haláttalan téma. Eddig csupa számára életbevágóan fontos dologról beszélt Füst. De hogy mit kíván Móríc születésnapjára? Kélc hosszú soron keresztül? Írjuk csak így: ünneped van ma s borral kedvezni akarok néked s érezni ünnepi, zavartalan örömet. Látni és mondani: az Isten áldása terajtd stb. Pohárköszöntő, archaikus, retorikus prózában. Füst Milán mondatai sosem ilyen bonyolultak. Az „alkalom” idegen test marad a vers anyagában. Füst tudatos költő, kidobja inkább az eredeti élményt, a vers kiváltóját, ha egység-érzésének nem felel meg a mű. Idézzük tehát az *Óda egy régi művésznek* (1934) utolsó strófáját.

Volna kedvem lenni erősnek, mint te! Lásd egy leány,
Ha csak az ő szeme látná művészetemet oly szépnek, mint a tiéd!
De hagyjuk e busongást! Áldom a sorsomat inkább, hogy sosem ismertelek, s ami benned
esendő,

Nem jár elém a sírodból. De mint ki fenn a hegygerincen siet éjjel
S meg-megáll és fátylájával integet a kék téli kődökön át,
Olyan vagy már nekem, úgy biztat sárga tűzed e borlatban.
És így szólok: lám ott halad, kit nem tört meg, nem rontott meg a fájdalom...
A Rendíthetetlen megy ott.
S esegve, ámuldozva lesem dicső lépteid.

Két sorral rövidebb, a sorok is megrövidültek, ritmikusabbá váltak. Új látványt kapunk: éjszaka a hegygerincen halad fátylájával integetve a régi művész. Helyreállt az egység: a sárgán fénylő déli első versszak és az éjjeli töprengő második után a harmadikban összetalálkozik a költő éjele és a régi művész sárga fátylatüze. Klasszikus szerkezet. Most már értjük, miért kellett megváltoztatni az óda címzettjét. Így végleges. A költő mégsem érezte annak. Felderíthetjük-e, miért? Aligha. Legfeljebb megvizsgáljuk, milyen új motívumok kerültek a versbe 1947-ben:

Volna kedvem lenni erősnek, mint te! Lásd az anyám,
Ha csak az ő szeme látná művészetemet oly szépnek, mint a tiéd!
Az anyák szörnyű mesterségét, mondd, nem ismered?
Adják az életet és elveszik. Oly ősz a haja már, szintiszta ősz

S oly megtört már szegény, s fiát ha látja, akkor sem derül
 S a művészetem néki nem vigasság...
 Oh boldog az, ki hárfájával hegységet megingat,
 Ki konok nagyságokat térdre kényszerít
 És úgy vezetí kézen őket aztán, mint a gyermeket.

Szubjektívebbé, konkrétábbá vált a hang, sőt, még életrajzi vonások is belekerültek a versbe. (1896-tól, édesapja halálától egészen 1916-ig, kettesben élnek édesanyjával, és ez a húsz év korántsem konfliktus nélküli. Anyja reménytelen gondoskodással próbálja biztos kenyérkereső pályára irányítani csavargó, bohém diákiát.) Ez a változat kevésbé egységes, ıve kevésbé áttekinthető, mint az előbbi. A strofa kettőtört: intimen, gyengéd szomorúsággal festi meg anyja portréját, azután váratlanul három magasra ívelő sor következik a művészet hatalmáról. A sorok még rövidebbek lettek, a jambusok szabályosabbak, és a legkorábbi változathól visszajött a gyermek, de Móricz Zsigmond valóságos gyermekéből itt hasonlat lett. Ha elfogadjuk Füst Milán esztétikájának azt a tételét, hogy a mű életteljessége, tehát értéke kompozícióján áll vagy bukik, az előző változatot kell jobbnak tartanunk.

A három változat egybevetése azt mutatja, hogy Füst Milán fiatalkori verseinek parttalan áradását később egy viszonylag ökonomikusabb stílus váltja fel. Utolsó lírai korszakában a lebegő víziók pontosabbak, plasztikusabbak lesznek. A valóságtól nem távolodik, hanem közeledik hozzá. Majd látni fogjuk, mennyivel kevésbé „kisérteties” az érett Füst Milán költészete. Az *Óda egy elképzelt művészhez* konfliktusosabb és éppen ennek következtében plasztikusabb, mint az *Óda Móricz Zsigmondhoz*. A már többször említett „valódi indulatmenet” biztosabb ívvel szólal meg a későbbi években. Az ifjúkori lebegő mélabú tragikusabb és egyben életigenlőbb költészetnek adja át a helyét két évtized múlva.

V. Füst Milán, *Lear és a történelem*

„Ma már nem tudok verset írni — s ha megpróbálkozom: hamar rájövök, hogy voltaképpen a régi mondanivalókat higitanám” — írja Füst Milán az *Egy lélek története* című önvallomásában, 1921-ben, Az elmúlás kórusa megjelenésének alkalmából. „Úgy látszik, sokat szenvedtem akkoriban — írja ifjúkoráról —, de erre már nem jól emlékezem.” Mi már — az életmű ismeretében — tudjuk, hogy a lírai életműnek nagyobb része csak ez után a vallomás után született. Berzsenyi az egyetlen költő a magyar irodalomtörténetben, aki képes volt ilyen hosszú hallgatásra. Pedig minden költőnek vannak olyan korszakai, amikor a líra apályát kell átvészelnie. Ilyenkor általában fáradtabb verseket ír. Füst Milán nem higit, elhallgat és más műfajok felé fordul.

A köztudatban a líra par excellence fiatal műfaj. A leglíraibb téma — a szerelem — főként a fiatalságé, az én helykeresése a világban, már maga az önmegfigyelés szenvedélye is, mintha a kamaszkor öröksége volna. Bátran állíthatjuk, hogy húsz éven aluli fiatalember még nem írt jó regényt. De jó verset sokat. A regény- és drámairodalomnak nincsenek olyan alakjai, mint Rimbaud vagy Petőfi. Füst Milán — a klasszikus elképzelésnek megfelelően — tudósbajos fiatal poétának indult. Első ösztönzője 1904-ben, tizenhatéves korában bekövetkezett tüdővérzése. Ettől kezdve írja naplóját mániákus következetességgel, a Naplót, amelynek nagy része a háború alatt elpusztult ugyan, de amely csirájában tartalmazta esztétikáját és filozófiáját is. Húsz és huszonöt éves kora között a halálközelség sugallta első verskötetének anyagát, és csaknem húsz év kellett hozzá, hogy ismét verset írjon. Úgy tűnik, mintha nála is a fiatalsághoz kötődne a líra. 1967-ben halt meg, de 1934 után már alig írt verset.

De ha megvizsgáljuk a Változtatnod nem lehet verseit, semmit sem találunk benne a fiatal költők szokásos hangjából. Húsz éves korában íródott sorstragédiájának főszereplője két mesebeli agg: Bohemund és Kajetán.

Az ifjúkori halálversek már előlegezték, sejtették Füst főszerepét — az aggastyánt. Füst Milán költészete az öregség mítosza. Minden verse utolsó vers. *Mire rám mutatnál: nem vagyok — írja Este van* című versében, 1933-ban. De már 1932-ben — negyvennégy éves korában — megírja az *Önarcképet* s benne „programját”: *Horgaselmű s szikár / Aggastyán akarok én is lenni, olyan, mint maga az Úr . . . A Szellemek utcája, a Szózat az aggastyánhoz, legfőképpen pedig az Öregség az öregkor apoteózisa. Én prófétától származom — így fejeződik be A magyarokhoz című verse. És ez a próféta-attitűd okozza, hogy minél öregebbnek akar látszani még öregkorában is. Füst Milán költészetében megdicsőül az öregség, a keleti mágusok bölcsességét, az ótestamentumi próféták haragját idézi. Felig vakon állt a hegyen csupa sugárzásba merülve — írja az Öregségben — Mert hisz ott állt ő már önnön sírja előtt s még min-*

dig pörölve a széllel / s még egyszer hangoztatni akarván igazát, mielőtt elomolna . . . Királyi látvány. Az élet minden szenvedélyét, minden tudását magába gyűjtő teljes ember, a legkiteljesedebbet élet, amelynek mindennap a mind közelebből fenyegető halállal kell szembenéznie — ez a legméltóbb Füst Milán-i szerep.

A magyar irodalomban nincs őse. Valóban keleti hatás lenne? Alig valószínű. Füst Milán épp azért írt olyan szívesen keleti tájakról, mert nem ismerte azokat, „minthogy képzeletünk a szabadságot mindennél jobban szereti, úgy lehet, talán még szabadságszeretőbb is, mint mi magunk” (*Látomás és indulat a művészetben*). Közelebb jutunk a kérdés megoldásához, ha néhány szóval felidézzük, kikre is hivatkozik a leggyakrabban és a legszívesebben Füst Milán.

Feltűnő, milyen ritkán említi tanulmányaiban és esztétikájában huszadik századi íróit. A modern világirodalmat kevéssé ismerte. Esztétikájában leggyakrabban Tolsztojt említi és általában az orosz nagyrealistákat, Gogolt, Turgenyevet, Dosztojevszkijt. A költők közül Goethét és Hölderlint. A legtöbbször mégis Shakespeare-re hivatkozik a *Látomás és indulat* tételeinek bizonyítására. Az egyetemen éveken át Shakespeare-kollégiumot tartott, az *Emlékezések és tanulmányok* legjelentősebb tanulmánya az *Általános tudnivalók Shakespeare-ről*.

Gondoljuk el, milyen groteszk és amellet milyen kedvező szituáció: egy fiatalember a huszadik század elején Magyarországon úgy dönt, hogy Shakespeare-től, Tolsztojtól és Dickenstől fogja megtanulni, mi az irodalom. Kiderült ugyan, hogy hiába tanulta meg kívülről a Copperfield első kötetét, sohasem fog Dickens-regényt írni. Azzal a törekvéssel azonban haláláig nem hagyott fel, hogy Shakespeare-t utánozza. Az ilyen utánzásból pedig csak eredetiség születhet. Elsősorban azért, mert Shakespeare legjellemzőbb vonása amúgy is a féktelen szenvedély, a határtalanság. Másrészt Shakespeare művészetét az Erzsébet-kori Anglia határozta meg, Füst Milánét pedig — művészetének minden áttételesege mellett is — a huszadik századi magyar valóság. Lehet valaki Shakespeare-epigon a huszadik században?

Nem lehet. De eljátszhatja Hamletet és eljátszhatja Leart. Írhat olyan verseket, amelyek csak tragikus hősök szájába illenek, nagyszabású drámai monológokat, és átkozódhat reneszánsz gazdagságú nyelven az 1912-es vérvörös csütörtök alkalmából. Füst Milán *Szólóhegyen* című versének mottója is a Hamletből való: *Nincs semmi, amitől szívesebben megválnék / Uram, csakis az életem, az életem, az életem*. Legnagyobb élménye mégis a Lear király volt. Le is fordította, és tanulmányaiban, esztétikájában mindig csodálkozva mutat rá: milyen naív, milyen együgyű a dráma egész szemlélete, cselekménye. Füst Milán szerint Shakespeare realizmusa nem a külvilág ábrázolásában nyilvánul meg, hanem „a lélekben lejátszódó események realizmusa” (*Általános tudnivalók Shakespeare-ről. Emlékezések és tanulmányok*). Itt emlékeztetünk kell arra a fiatalkori tanulmányára, amelyet a külső és belső szemléletről írt. Shakespeare Füst szerint éppúgy a belső szemléletről meríti ihletét, mint ő. A Lear varázsa mégis elsősorban a hős személyisége, személyiségének fejlődése adja. „Már első megjelenése zordon fenségű. — Ezek az aggastyánok, mint a megingathatatlan köszikla! Az öregség, ha ő az úr, megdönthetetlen, démoni hatalom — ilyesmit érzünk róla rögtön” — írja már említett tanulmányában. Nem ezt a fenséget kereste ő az *Újak* verseiben, Bohemund és Kajetan nagy áriáiban, de még stilizált fényképein is?

Kimondhatjuk tehát: versei, főként az úgynevezett *Újak*, egy meg nem írt huszadik századi Shakespeare-tragédia monológjai, Lear panasza, átkai egy meg nem írt viharjelenetben, Prospero varázspálcájának csodái, Prospero örökké ismételt búcsúszavai.

Akármenyire életrajztalan is Füst Milán, akármenyire stilizált is élete és műve, nem kerülhetjük ki a kérdést, milyen nyomot hagyott Füst Milán költészetében az 1910-től 1967-ig eltelt időszak. És ha megvizsgáltuk Füst Milán elméletét élmény és költészet viszonyáról, most megpróbáljuk áttekinteni, hogyan valósul meg ez az elmélet a műben. A *Látomás és indulat* — mint ismeretes — azt fejtegette, hogy a mű az emlékek „kijávitásából”, átkomponálásából származik.

S az én nevem is, lásd: apám egy víg királytól lopta nékem.
Képzeld el a feslett kép-királyt, amint a játékkártyából kilép . . .
Vihogni kezd előbb, majd borospalackokkal vervén szamarát
A vásárba siet . . . hol is a kofanépet megcsípedsi rútul, csak úgy bizsereg az ujjá . . .

Az idézet a *Copperfield Dávidhoz!* című versből való. A Füst Milán-i játékoság szép példája, és nem is sejtjénénk, hogy életrajzi utalást tartalmaz, ha Somlyó György tanulmánya nem figyelmetne rá: a költő apja, az állástalan, kallódó hivatalnok fiatalkorában, deklasszációja előtt Obrenovič Milán, a későbbi szerb király környezetében mulatott, ez volt fénykora. Lehetséges, hogy valóban ennek a mulatozásnak emlékére kapta a költő ritka nevét. A *Változtatnod nem lehet* című kötet címadó verse pedig már utaltunk rá — a vérvörös csütörtök hatása alatt íródott:

S itt nincs oly földrengés, oly fekete forradalom,
Mely minket, nyolcszázézer földfia-sáppadozót kihajítson a lyukakból,
Hogy a fehér naptányér felé vijjogva dobna fel
S a tiszta fény felé, a holdogabb csodálkozásra megtanítván.

A Móricz Zsigmond-óda végső változatában már érintettük az édesanyjáról rajzolt arcképet. A fasizmus éveiben születik *A magyarokhoz*. Az életére és korára vonatkozó elszórt utalásoknál azonban érdekesebb két, a Füst Milán-i költői gyakorlattól eltérő vers. Az egyik olyan, mintha nem is Füst Milán írta volna, személyes és életrajzi — az *Emlékezetül*. A másik nagyonis Füst Milán-os, személytelen, fenséges és tragikus — *A jelenés*. Mindkét vers Füst Milán legkésőbbi lírai korszakából való.

Az *Emlékezetül* pontos keletkezési dátumát nem ismerjük, mindenesetre 1938 utáni, mert akkor halt meg Karinthy Frigyes, aki a legtovább maradt életben Füst ifjúkori barátai közül. Nekik állít emléket a vers. De Füst Milán versei egyáltalán senkinek nem szoktak emléket állítani. Még Osvát Ernőhöz írt verse is kimaradt az 1934-es kiadásból. Az emlékek „kijavítása” közben láttuk már, hogy semmisülnek meg az emlékek. Itt annak a ritka — mondhatnánk Füst Milán művében egyetlen — esetnek vagyunk tanúi, amikor az emlék nem szorult kijavításra.

Nincs ereje a lábatoknak többé,
Hogy a József-körúton sétáljon. Rég meghaltatok.
És veletek halt el a Nevetés, barátaim s a szív
Ezernyi íze, bája, —

Tiszteletadásul még a hangvétel is nyugatos. Arménia, Madrid és a Balkán-hegység szikláin helyett a színhely a József körút. A hangmegütés a nosztalgiaé, ezt fejtí ki a következő versszak képe is:

Hogy bugyborékolat töletek az utca! — mindig is úgy képzelem:
Hogy lejjebb hajoltak a háztetők s a vén
Csókák is, ötvenévesek felültek fészükön az éjben
S nevettek rajtatok, —

Az *Esti Kornél* ötödik fejezete jut eszünkbe, az a bizonyos tanulmányos hétköznapi, 1909. szeptember tizedike, amikor három fiatal költő, Esti, Kaniczky és Sárkány bebolyongták Budapestet az élet és az irodalom megismerése, valamint a polgárok meghökkentése céljából.

A lábatok nyomát kerestem múltkor botladozva,
Sirván mutattam némely utcaköre: lám Árpád itt térdepelt,
E bágyadt, bús köllök, szerelmet vallván versekben
Egy tréfakedvelő lotyónak, —

S amott hányt cigánykereket Frigyes, a Hős
S a langy Dezső emitt panaszra ment
Egy éji nénihez, hogy nem hagyom aludni őt
És éppen én, ki legbúsabb valék, —

Oh alhatsz már Dezső, a kő még itt maradt,
De ti már elrepültetek, a lábatok nyomából pára lett
S a könnyetekből ősz felhő, —

Patakszanak a sorok, az emlékek, olyan egyszerűséggel, hogy tizenegy soron keresztül még egy hasonlatot sem használ, csak néhány jelzőt a magyar parnasszizmus szókinéséből: bágyadt, bús, langy — de ezekből is csak annyit, hogy ne látszék szándékoltnak, de legyen feltűnő, hogy Kosztolányi-verset ír. Idáig tart az emlékező rész; a vers második fele már önmagáról, az itt maradotról vall, és a konkrét képi emlékezés befejeztével a Kosztolányi-vers is befejeződik. Füst Milán szól ismét a halál felfoghatatlanságáról, az „áldott fiúkról”, akik eltűntek, mint a forgószél, ő pedig ott áll az utcasarkon megüregedve, „kampós botjával” és utánuk néz. És következik a záróakkord: egy Füst Milán-i Lear-monológ énekkari kísérettel:

Ki az, ki sír és sír utánatok? Megmondhatom: elaggott ember ő,
A szíve fáradt már s borospohárt is már csak reszketőn emel,
De emlékezni tud. Vegyétek ezt: egy hajnalon
Itt ácsorogtunk épp, kivért kutyák, meddő vitában
S feljött a nap, kongott a láthatár, majd megrepedt.
És jobbról is, meg balfelől
A hiábavalóság dalát zengték a kórusok.

Kongott a láthatár, majd megrepedt — hova lett a vers első részének intimitása? De itt mégsem az emlék kijavításáról van szó, hanem talapzatra emeléséről. Hogy a huszonnégy éves Karinthy írta huszonhárom éves barátjáról épp abban az időben, mikor e vers cigánykerekét hányta a József körúton: Füst Milán itt is meghúzza élményeihez „a tér s idő összes lehető koordinátáit, hogy abszolútá tegye”. Figyeljük meg: a fiatal barátok között sem jelent meg a költő fiatal alakja. Ebben a versben is aggastyán, e József körúti versben is Lear.

A jelenés Füst Milán legismertebb versei közül való, azon kevesek közül, amelyeket bizonyosan a felszabadulás után írt, a *Szabad Népben* jelent meg, 1946. június 9-én, a felszabadulás utáni irodalom egyik legszínesebb, legizgalmasabb korszakában. Füst Milán szempontjából: a hosszú meg-nem-értés és mellőztetés után a valódi felszabadulás kora ez, amely meghozza számára végre a méltó elismerés egy töredékét.

A cím Ezekiel proféta jelenésére utal, a négyarcú (ember—oroszlán—bika—sasarcú) rettenetes angyalokra, akik az Úr közeledtét jelzik a profétának. A vers intonációja olyan típusú, amilyent már a *Nyilas havában* megvizsgáltunk, szintén tőmondat. A két vers írása között eltelt több mint három évtized azonban már ebben a tőmondatban is megmutatkozik. A *Nyilas hava* így indult: *Ősz van*. A jelenés intonációja magasabb: *Az angyalok sötétek*.

Nem látod-e kezükben a kardot?

Amint megvillan a fényben, akkor repülük át a napot és fekete fényköreit

S a nap kinyílik előttük. Mert ők karddal a kezükbe' repülnek

S elföldvén szegény szemüket: — szent, szent, szent, — kiáltják odafenn a sugaraknak.

S a sugarak megtorpannak előttük, igen.

S mint kiskutyák, úgy hunyázkodnak meg előttük a Nap meg a Hold

S mint a pulykák, kurrogva repülnek fel előttük a csillagok is

S menten szét is pattantja őket a rettenetes alázat.

S ők mégis mily komorak!

Érezzük, hogy a látomás autonóm kép (Bori Imre találó terminusa), vagyis hogy a hasonló kifejtése, de a hasonlítottól még jeleket sem kapunk. Éles kontrasztok, szinte vakító, szembántó a sötét angyalok repülése a sugárzó égen. De Füst Milán fenségességében mindig van valami groteszk elem, amely ahelyett, hogy zavarná, hitelesíti a pátoszt. A Nap meg a Hold *mint kiskutyák* hunyázkodnak meg, és a költő még ezt is fokozza a következő sorban: a csillagok, *mint a pulykák, kurrogva repülnek fel előttük*, mint a falusi utcákon a járművek elől. Eddig az eget láttuk, *amely alatt* most a föld következik, *amely fölött* az angyalok repülnek.

... csontokon átal volt repülésük

A csontok mezején. S e csontok is oly komorak voltak,

Elárasztotta őket a víz, megette a tűz, hogy csupa fehérség sandított fel a mezőkön,

Mondom, a csontok mezején. S mégis, még ott is visszahangzott a kiáltás, —

Mert: — szent, szent, szent, — felelének nekik e csontok is a mezőkről, igen.

Pedig eláztatta őket a víz, megette a tűz

S holott porhanyó házukban is a gyerekeik emléke forog még...

Fokozódik a vers szenvedélye, emelkedik a hangvétel, pedig láttuk, kifutópálya nélkül, mindjárt magasan indult. Mi az ég alázata a csontok mezejének kiáltásához képest? A variált ismétlés — mint a Bibliában is —, a látomás egész kikerekítettsége jelzi, hogy a tetőpont következik, az a valami, aminek jelenlétét az angyalok ünneplik:

„Oh hát ilyen nagy az Eszme, mondd Vladimir Iljics, ilyen?”

A sor bevilágítja a verset előre is, visszafelé is. A szimmetriatengelyében helyezkedik el. A meglepetés ezúttal nem a költői önkény képzeletágító játékanak szól, mint annyiszor Füst Milán költészetében, hanem épp ellenkezőleg. Azon lepődünk meg, mennyire pontos a sor adta távlatból a gigantikus látomás. A csatamező tehát nem valami elvont elképzelés, hanem a huszadik század történelemfordító harcának színhelye. Könyvtárakat lehetne megtölteni a Leninnek hódoló versekkel, de Füst Milán vallásos áhítata nem Leninnek, hanem az eszmének szól. Az Eszmének, amely e tengelysornak is a tengelyében helyezkedik el, egy ismétléssel és egy felkiáltással nyomatékosítva. A vers további alánya már az Eszme.

„Oh felelj hát, aki vajszívú voltál s mégis rettenetes, mert tudtad, mi az Eszme, Hogy az Eszme kegyetlen, hogy az Eszme a jóság, de mert jót akar, azért annyira kegyetlen, Mert, ami eredendő: a rosszal kell megküzdenie, minden kor mélyén a sötéttel, ahogy foltjait legyőzi a nap,

Büntetted, aki jó voltál, — mint a hegység oly nagy volt benned a jószándék

S mint a felhő, amely megüli hegyét a borúlat is oly nagy volt homlokodon.

Figyeljük meg, hogy Füst Milán vallomása az Esméről és Leninről mennyire nem a „polgári humanistáé”. Hiszen tudjuk, a humanizmus könnyen vezet a szegények iránti rokonszenvezet, de nehezen vezet az erőszak, a forradalmi erőszak elfogadásához. Füst Milán pedig épp ezt csodálja Leninben: a cselekvő humanizmust, amely az ő tehetetlen, tragikus részvétének ellentéte. Ez a legizgatóbb mondanivalója és a legmegoldatlanabb is. Magyaráz, érvel, amit pedig a *Látomás és indulat* a művészetben a legszigorúbban kerülendőnek tart. Az eszme *mert jót akar, azért annyira kegyetlen, / Mert, ami eredendő: a rosszal kell megküzdenie*. A Hábi-Szádi küzdelmeinek könyve, egész filozófiája az élet tragikumának könyörtelen szükségszerűségével küzdött, és itt mintha felvetődne élete legnagyobb kérdése: valóban szükségszerű-e az igazságtalan szenvedés. Megküzdeni a kor igazságtalanságával, ahogy *fojtait legyőzi a nap*, lehetséges-e ez? — faggatja Lenint, aki itt válik Füst Milán tragikus hőscévé, homlokának hatalmas borulatával. Egyszerű antitézisre épül a strófa, a *büntettél, aki jó voltál* ellentétére. Ökonomikus, szigorú, semmi dekoratív jelző, csak a hatalmas hasonlat ugrik ki a versszak végén. Egy toposzt éleszt fel. Az „olyan nagy, mint a hegy” — még a köznyelvben sem számít igazán hasonlatnak. De ha Lenin homlokán megjelenik a felhő, amely a hegy csúcsát elfedi, akkor megéled a kép, ismét képpé, jelenéssé válik.

A vers eddigi részei szorosan összefüggenek, a következő rész teljesen különáll. Megjelenik az első személy — mint a *Nyilas hava* vagy a *Levél Oidipusz halátáról* utolsó strófájában. Az az általánosított, személytelen első személy, amelyet a Füst Milán-versekben megszoktunk:

„Oh Vladimir Iljics, vajjon lehet-e segíteni az emberi lényen?

Hiába idézlek, —

Tavasszal még mélyebb a borulat s az éjszaka mélyebb

És nincs felelet e világ völgyeiben.

S hiába ülök itt s várok már oly régen jelentést, itt semmisse mozdul,

Csak géped bólogat olykor s szomorú szemed int

És gígászi munkád.

A konklúzió formájában is, tartalmában is a Füst Milán-i kétely: *nincs felelet e világ völgyeiben*. Hogy Leninnek szomorú szeme van, ezt se írhatta volna senki más. Lenin egyetlen fennmaradt képén sem szomorú, csak ebben a versben ölti arcára Füst Milán szomorúságát, aki félti a *gígászi munkát*.

VI.

Füst Milán és Dionüosz

A hagyomány nem szól arról, hogy Füst Milán különös szenvedéllyel hódolt volna a Gondúzőnek. S a szájhagyománynak ez a hallgatása argumentum e silentio. Az, hogy a róla írott tanulmányok sem említik költészetének dionüoszosi jellegét, legalábbis meglepő. A „dionüoszosi” szót nietzschei értelemben használjuk, az „apollói” művészet ellentétéként. Míg az apollói művészet szigorúan arányos, kiegyensúlyozottan derűs, a dionüoszosi eksztatikus, féktelen. „Néhány pillanatra mi vagyunk az Óslényeg, melynek érezzük féktelen létösztönét és életkedvét” — így jellemzi Nietzsche a dionüoszosi művészetet *A tragédia eredetében*. Füst Milán diákkorában, a Nyugat hőskorában szinte a „levegőben voltak” a nietzschei esztétika terminusai, és Füst Milán egész életére és művészetére kihatottak. Ne feledjük el: Füst Milán nem életet él és irodalmat ír, hanem irodalmat él és életet ír, illetőleg irodalmias életéből csinál életteli irodalmat. Az ő művészetére erősebb hatása van egy ifjúkori elméletnek, mint egy ifjúkori szerelemnek.

Még a felszabadulás után született *Látomás és indulat*ban is szerepel az apollói és a dionüoszosi művészet fogalma, bár erősen átformálva, önkéntelenül is saját művészetére alkalmazva: „Az egyik szenvedélyes és eruptív erejű, a másik sima és finoman tökéletesítő” — írja egy helyütt, majd az előbbi típusról ezeket mondja: „... mindenkor úgy érezzük, hogy amit eektől a szilajoktól kapunk, az természetünknek, legtitkosabb indulatainknak sokkal inkább ekvivalense, mint a mérlelőké.” Nem lehet kétséges, hogy Füst Milán számára ez a követendő művész-ideál. És — bár műgond nélkül nincs művészet, és ezt kevesen tudják nála jobban — a viszonylagos spontaneitást, a rögtönzőképességet, az élőbeszédszerűséget tartja a dionüoszosi művésztípus legjellemzőbb sajátosságának. A versek archaikus pátozásban az odavetett kifejezések, vasok hétköznapi szavak igazlmasan groteszknek tűnnek. A verseit szimbolizáló hold akkora, mint egy forint. *Dávid: ama hegedős az, ki most a holdban ül s pipát* — így indítja Copperfield Dávidhoz! című versét, hetykén, egy bolondos,

hirtelen ötlettel. S egy másik intonáció: *A hídon batyuval megy át egy ember, / Ki bejárta Dániát . . . Miért épp Dániát? Itt azt váránk, hogy ilyesmi legyen: a földet, a világot, esetleg Ázsiát. Épp a meglepetés miatt hat a név. Egyébként mindkét vers éppoly komor, mint ahogy azt Füst Milántól megszoktuk, egyikből sem hiányzik az elmúlás tragikumuma. Nem is hiányozhat. Aki nagyon szereti az életet, az nagyon fél a haláltól. És Füst Milán versei mindig az egész életről szólnak. Ahhoz pedig a halál is hozzátartozik. És ha hozzátartozik, akkor már tragikus is. A „végső dolgokról” szólnak ezek a versek, talán ezért nevezték Füst Milánt annyian középkori léleknek (Kassák Lajos, Vas István stb.). Pedig senki sincs, aki távolabb állna mindenfajta aszkézistól, mint éppen ő. Eksztatikus, dionüoszosi teljességének szerves része a halálkultusz, groteszk vonásai pedig hatalmas pátozas árnyalják-fényezik. Ez a nehezen körüljárható gazdagság különösen az Újak verseiben döbbsent meg. A *Mississippi*, egyik legismertebb verse például röviden arról szól, hogy halála után Amerikában szeretne élni. Azért, mert Amerika a nagy folyamok, zordon és messzi erdők hazája, itt lenne otthon a költő, mert ott az én hazám, hol minden csak szeret, mert senki sem ismer / S amit nem ismerek, — látod, már én is csak azt szeretem. Otthonalanság, magány, a világba kivetett ember szorongása — a legpesszimistább filozófia hatása kísért; nem minden ok nélkül emlegeti Bori Imre és Somlyó György Füst egzisztencialista vonásait. De hol van az ő világa az egzisztencialisták sivár világképétől! *Hány hét a világ? Vagy siketnéma lettél?* — indítja mély orgonahangon *A Mississippit*, hogy aztán így korholja közönyös cimboráját: „. . . ám te meg se billensz vén csont, még a fülcimpád se mozogad . . .”*

Ez a másik Füst Milán, a vaskos tréfálkozó néha szinte az első fenségességének paródiáját írja meg. A *Katonák éneke* például karakteresebb paródia, mint amit Karinthy írt róla az *Igy irtok ti-ben*. (Karinthynak mentességére szolgáljon, hogy csak a korai Füst Milánt ismerhette akkor.) Ime két sor másik verséből: *Oh édeságyú-vágú Pergola, / En néked köszönöm most minden üdvöm* — írja hódolattal, miután már az első versszakban kiderült a hölgyről, hogy *Búsán issza ám a sört nagyon, / Hogy oly széles lett tőle tompora: / Ha ráül, hordókat lapít agyon*.

De van tavaszi verse is, könnyed, vidám, a Tavaszi dal, vándordal. *Tavaszi szél fújja már* — kezdjük el dúdolni. Mit fúj? A fák ritkás lombját? A lányok haját? Nem. *Tavaszi szél fújja már a varga kötényét*, aki — ha már véletlenül eszébe jutott a költőnek — mindjárt környezetet is kap, egy görbe utcában ül, kicsi boltja előtt, és lámpafényben dolgozik, mert már sötétedik.

Az eddigiekből az is kiderült, hogy Füst Milánt minden tapintható, szuggesztív képe ellenére elsősorban mégis drámai költőnek tartom. Drámainak abban az értelemben, ahogy azt Orbán Ottó fejti ki (F. M. Valóság 1968): Füst „legszemélyesebb lírai közlendőjét úgy hozza tudomásunkra, mintha egy színpad közepén állna, ahol az imént a szemünk láttára játszódottna le valami víg vagy tragikus történet”. Kiegészíthetjük ezt azzal, hogy e drámai előzmény gyakran teljesen kifejtve benne van a versben, hogy Füst Milán „jelenetesi” verseit. Hogy mit jelent számára a sohasem látott Amerika, a messze Nyugaton, hogy a halottak földjének áhítatát kiemelje, a vers első részében egy másik szereplővel találkozunk, akinek a számára semmit sem jelent. Megszálló csapat tagjaként lovagol Madrid felé a *Levél a réműletről* hőse. Falvakon halad át társaival, a parasztok bezárkóznak, elbújnak előlük, s az ő *hogy réműlete meg ne lássék rajta, rémítőt kiált*. Lorca tragédiáját idézné, ha nem tágulna ki a végtelenbe a vers, ha nem szólna minden ember félelméről, mindenütt és mindenkor. A *Levél Oidipusz halatáról* hatalmas tömegjelenetben játszódik: Théba népe a templom előtt siratja a bölcs királyt. A hírhozók összeestek a hír bejelentése után, jajognak a *bűnös, nagy király öreg dudásai . . .*, a kórusban ott állnak a nők is, az anyák és a hetairák, és épp mikor a férfiak elátkozza a kéjt, az egyik nő hátrafordul és ránéz. Kire? A költői éne — természetesen. Ez a pillantás itt, ebben a környezetben valóban megrázóan ellenállhatatlan. Ha elhagynánk az előzményt, a világ legbanálisabb eseménye lenne. Orbán Ottó így foglalja össze a vers lényegét: „(Oidipusz) díszleti minőségben a halálával szolgáltat háttérnek annak a szörnyűséges drámanak, hogy egy végzetes kasszirnök elcsábít egy ártatlan, minden bizonynyal pesti fiatalembert.” Tanulmánya talán a legtárgyilagossabb és legtalálékosabb elemzése Füst költészetének, de erősen polemikus célzatú. A széplelkű áradásokkal szemben be akarja bizonyítani, hogy a Füst Milán-versek igenis elemezhetőek, fogalmilag kifejezhetőek, körüljárhatóak. Csak a polemikus hév okozhatott ekkor félreértést. Ha a költő Thébát, Arméniát vagy Dániát állítja elének színes mozgalmas képekben, el kell hinnünk neki, hogy ott játszódik a vers.

Mint ahogy hajlandók vagyunk elhinni neki, hogy ő egy hellénista arab költő vagy Szántóné Kaszab Ilona. Ez utóbbi hölgy postán küldött Füst Milánnak egy kötetnyi verset, amelyeknek „gyengéd nőiessége” annyira megalotta Füst Milánt, hogy megkérte a hölgyet: hadd dolgozza át verseit. Itt is arról van szó, hogy Füst Milánnak nem elég az a pesti fiatalember, aki volt, az a magányos költő, aki volt, az az öreg egyetemi tanár, aki lett, nem elég

neki, hogy ő Füst Milán, magyar állampolgár, pesti lakos, értelmiségi, férfi, élt 1888-tól. Ki akarja próbálni azt is, milyen lett volna, ha nőnek születik.

„Egy pillanatra mi vagyunk az Őslényeg” — így mondta ezt Nietzsche a maga emphatikus stílusában. Füst Milán nemcsak író, hanem színész is, bármely pillanatban hajlandó felöltöni egy új álarcot, és minden szerepét tragikus komolysággal játssza — így mondják ironikusan Füst ellenségei (pl. Déry Tibor). A kettő voltaképpen azonos: a személyiség kitágítása térben és időben. Napjainkban, amikor az egyes ember egyre kiszolgáltatottabbnak, egyre szűkebbnek érzi saját énjét és annak lehetőségeit, különös érzékenységgel kell hogy reagáljunk a Füst Milán-i képzelet határtalanságára.

Somkúti Gabriella

BÁRÓCZI SÁNDOR LEVELE SZÉCHÉNYI FERENCHEZ

Széchenyi Ferenc magyar könyvtára katalógusát 1799–1800-ban tette közzé, amelyet később még újabb pótkötetek követtek.¹ Amikor könyvtáralapító szándékát I. Ferenc leirata 1802-ben jóváhagyta, Széchenyi szétküldte a katalógusokat mindazoknak a tudósoknak, íróknak, hivatali személyeknek és irodalompártoló arisztokratáknak, akikről feltételezte, hogy a magyar tudomány és irodalom ügye nem közömbös számukra.² Válaszként a köszönő, hálálkodó és magasztaló levelek egész tömege érkezett vissza. E levelek között számos irodalom- és tudománytörténeti érdekességű akad. Az alábbiakban Báróczi Sándor 1802-ben kelt köszönő levelét ismertetjük.³

A levélíró, akit Kazinczy Ferenc mesterének és elődének vallott, akiben ma is szépprózánk első tudatos stilsztáját tiszteljük, akkor már régen felhagyott az irodalommal. Az alkémia titkos tudományának művelése, a teozófia tanulmányozása vált élete nagy szenvedélyévé. Széchenyihez írt korábbi levelei is e téma körül forognak.⁴ Ezúttal azonban újra a nemzetét műveivel szolgáltni akaró, de a cenzúrától hallgatásra ítélt író panasza csendül fel a sorokból.

„Kegyelmes Uram!

Extzellentiád Magyar könyvtárjának három részből álló laistromát, melynek birtokába engemet is érdemesíteni méltóztatott, vettem illendő tisztelettel, és, amennyire futo szemekkel beléje tekintettem, bár mely szép emlékeztető régiségeket itéllyek is benne feltanátatni, betesebbé teszi, mindazonáltal, ezt a nagy gyűjteményt Extzellentiádnak azon Hazája hasznát siettető tzellya, mely által annak gyümöltésből, ajtaja mindenek előtt nyitva lévén, sok érdemes Hazájafiait részleltetni, és Országunknak belsőbb esmerettségében utasítani szándékozik.

Egyedül tsak azt fájjalom, Kegyelmes Uram, hogy a Könyvvizsgáló-Szék kérelhelhetlen keménysége meg foszt attól az édes gyönyörűségemtől, hogy azon oszlopnak, melyet Excelleltiád a háládatos Maradék szívében emel magának, én is egy pár kővel nem segélythem alkotását.

Már egy néhány esztendeje, hogy: A Mostani Adeptust, vagyis a Szabadkőmivesek valóságos titkát,⁵ — és Amáliát,⁶ vagyis az igaz nemes szívnek némely jeleit — amazt Frantziából, ezt pedig Németből Magyarra fordítottam: de minthogy a mostani gyanus Száznak igenis mesz-

¹ Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchenyi. Pars I—II. Sopron 1799. Index. Pest 1800. — Supplementum I. és Index. Pozsony 1803. — Supplementum II. Sopron 1807. Index. Pest 1807.

² Ezzel kapcsolatban I. BERLÁSZ Jenő: Hogyan propagálta Széchenyi Ferenc az Országos Könyvtárt? Az értelmiség jelentőségének felismerése. Az Országos Széchenyi Könyvtár évkönyve 1968—1969. Bp. 1971. 55—84.

³ Báróczi Sándor levele Széchenyi Ferenchez. Bécs, 1802. nov. 30. OSzK Kézirattár, Levelestár. Másolata megtalálható a Magyar Országos Levéltárban, Széchenyi Ferenc könyvtári vonatkozású iratai között. A másolat helyesírásban az eredetitől némileg eltérő.

⁴ VALJAVEC Frigyes: Magyar írók levelei gróf Széchenyi Ferenchez. ITK 1934. 181—192.

⁵ A'mostani Adeptus vagy is a'szabad kőmivesek' valóságos titka. Ford. Báróczi Sándor. Béts 1810. Haykul. — A francia eredeti „L'adepte moderne, ou le vrai secret des Francmaçon” címmel Londonban jelent meg, valószínűleg 1750—52 között. 1770-ben német nyelven Kristian ULRICH adta ki „Der neue Goldmacher oder das wahre Geheimnis der Freymäurer” címmel. Az anonim mű szerzője ECKHARDT Sándor szerint Mme Leprince de Beaumont. Vö. ECKHARDT Sándor: Magyar rózsakeresztesek. Minerva, 1922. 208—233. és SZATHMÁRY László: Magyar alkémisták. Bp. 1928. A munka egy francia aranycsínáló rózsakeresztes kalandos életét meséli el. Titkokat ugyan nem tudott meg belőle a jámbor olvasó, de a rózsakeresztesek vallásos-misztikus-filantrop ideológiáját az érdektelen történeten keresztül is megkísérli a szerző népszerűsíteni. A magyar irodalomtörténet szempontjából elsősorban Báróczi 70 oldalas bevezetője érdemel figyelmet, mely nagy irodalmi apparátussal készült s az alkémia tudományát védi meg a kételkedőkkel szemben. Mivel Báróczi Sándor hátrahagyott kéziratai a nagyenyedi kollégiumban 1848-ban elégték, ez a bevezető Báróczi Sándor egyetlen fennmaradt alkémiai tárgyú műve.

⁶ Korn, Christoph Heinrich: Amália története. Ford. BÁRÓCZI Sándor. Béts. 1810. Haykul. — A szentimentális regény eredeti címe „Amalie, oder einige Züge der wahren Grossmuth”.

sze kiterjeszkedő gondossága az elsőt a mojkoknak eledelére ítélte; a másodikat pedig ama nélkül, bizonyos oktol viseltetvén, ki adni nem akarom, tsak alig ha az örökös éjtzakának mély setétsége nem fogja mind a kettőt meg emészteni. De akár mi légyen is valaha ezeknek sorsok; egyedül tsak azt említtem, hogy kívánnám Excellentiádnak rollam lett meg emlékezését ugyan azon elmésséggel meg köszönhetni, mint a mely háládatossággal azt fogadom; aminthogy minden tehetségemetis arra fordítottam, miként Extzellentiádat arrol csalhatatlanul meg győzzem, hogy senki sintsen, ki hevesebb indulattal légyen

Kegyelmes Uram
Extzellentiádnak
Béts, 30dik 9br 802.”

alázatos szolgálja
mint Báróczy Sándor,
Oberst Lieut.

Az említett két mű fordítását még 1790 táján készítette Báróczy. Az „Amália történetei” bevezetőjében is említi, hogy a fordítások több mint húsz esztendeje hevernek készen s a megjelenetés a „tövises környülállásoktól függött”. Ugyanitt panaszkol, hogy „...a’ Könyvvisgáló hivatal (Censura) minden hízelkedő reménységemet füstbe hozta, minthogy a’ zöld fű alatt hideg kigyót gyanítván lappangani, a’ felyebb említett Mostani Adeptus, vagy is a’ Szabad-kőművesek valóságos titkából, a’ gondolt pozdorja helyet a’ szinkendert akarta ki gerebelni, és ez által a’ könyvet éppen velejétől fosztotta volna meg. Ezen okból egészen eltökéltem volt magamban, mind a’ két fordítástomat inkább örökösen eltemetni, vagy legalább kedvezőbb időkre (ha ugyan tsak reménylhető lenne) halasztani kibotsáttásokat, mintsem hogy megállított rendyeken, vagy is sorjokon kívül lássanak napvilágot.”

E szigorúság később engedett valamelyest — ennek lett kifejezője utóbb az 1810-es új könyvvisgálói rendelet — s így történt, hogy Báróczy Sándor élete utolsó évében sajtó alá rendezhette a Mostani Adeptust és Amáliát. A megjelenést azonban már nem érthette meg: 1809. dec. 24-a elhunyt. E két művének már alig volt olvasóközönsége, mire napvilágot láttak, eljárt fölöttük az idő. Még Kazinczy sem vette fel összes műveinek 1813—14-es kiadásába.⁷

Figyelemre méltó a Széchényihez írt levélben Báróczyinak az a megállapítása, hogy bár becsesek a Széchényi könyvtárában összegyűjtött régiségek, még becsesebbé teszi azt Széchényi elhatározása, hogy e gyűjteményt mindenki számára hozzáférhetővé teszi, s ezzel az ország, a haza mélyebb ismeretét elősegíti. Valóban ez a körülmény az, ami szinte valamennyi kortársi véleményben vissza-visszatér s a nyilvános könyvtár alapítását korszakos tettnek minősíti. Báróczyinak tehát kétszeresen fáj, hogy ebben a reprezentatív gyűjteményben nem lehetnek ott hallgatásra ítélt művei. (Egyéb művei természetesen megvoltak Széchényi gyűjteményében a katalógus első kötetének tanúsága szerint.)

Pásztor Emil

ARANY JÁNOS EGY MAGYAR MŰVÉSZ KÜLFÖLDI ÚTJÁRÓL

Arany művei kritikai kiadásának XI. kötete a jegyzetekben jelzi, hogy folyóirataiban kb. még egy kötetnyi névtelenül megjelent írása, fordítása, cikk-kivonata lappang a költőnek. A XII. kötet segítségével, amely Aranynak szerkesztő korában írott glosszáit, szerkesztői üzeneteit, szerkesztői megjegyzéseit és előfizetési felhívásait tartalmazza, egy ilyen lappangó cikkre sikerült rábukkannunk. A XII. kötet sajtó alá rendezője (aki egyébként a XI. kötetet is gondozta), a kisebb jelentőségűnek ítélt glosszákat nem vette föl a főszevegbe, csupán regesztákban (rövid tartalmi kivonatokban) sorolja fel őket. Az 527. oldalon a 632. szám alatt a következő néhány sor hűződik meg:

„A portugall király — Kovács Mihály festő külföldi sikeréről, s e festő magyar öltözte által kiváltott tetszésről, a PN nyomán.”

Érdemes elolvasnunk Aranynak ezt a glosszáját az eredetiben is: hetilapjának, a Koszorúnak 1864. július 24-i számában, a VEGYES című rovatban. Minthogy a Koszorú egész szerkesztősége magából Arany Jánosból állt, kétségkívül tőle származik az alábbi érdekes közlemény, mely a Pestí Napló híradásán alapul. Idézem a Koszorú kis cikkét (szó és betű szerint):

„A portugall király — írja a »P.N.« — magyar nyelven üdvözlő fogadása alkalmával Kovács Mihály festész hazánkfíát. A király, kihez művész hazánkfia ajánló-levelet nyert, maga is művészettel foglalkozik, s épen akkor, midőn Kovács nála udvarolt [= tisztelgő látogatást tett], egy izléssel és művészi ügyességgel készült öntött macska védelésével foglalkozott. Kitüntető szivességgel fogadta Kovács Mihályt, s miután vele hosszas ideig nyájasan és szép magyar-

⁷ Vö. HORVÁTH János: Báróczy Sándor. Bp. 1901. 92—113.; 193—221. és BEÓTHY Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. 1—2. Bp. 1886—1887. — Báróczyinak minden munkáji. Ujra kiadta KAZINCZY Ferenc. 1—8. köt. Pest, Trattner, 1813—1814.

sággal társalgott, egyik segédtsíztjét utasítá, vezesse el őt a királyi kert egyik pontjára, melyről gyönyörű kilátás nyílik, s általában ismertesse meg művésziünkkel a palota nevezetességeit. Kovács ügyét a spanyolok általában felkarolták, még meg se érkezett Lissabonból, Madridban már levél várta, mely megrendeléssel bizta meg. Magával vitt és Sevillában készített műveit mind elkapkodták. Magyar ruhája, melyet folytonosan visel, átalános tetszésben részesül. »Minő boldogok önök magyarok, minő szép nemzeti viseletök van! mondá saját francia nadrágjára tekintve egy spanyol színész, kivel a hajón találkoztok; bár nálunk is bejőne nemzeti ruháink viselése.« Hátha még Pestre jőne az az ur s meglátná [,] mily nagy a kegyelet itt nálunk nemzeti viseletünk iránt, akkor lehetnénk csak büszkéek!»

Az Arany János híradásának alapjául szolgáló híryanagot a *Pesti Napló* 1864. július 19-i számában találtam meg. Jellemző Arany szerkesztői reagálásának frissességére, hogy a napilapban való megjelenés után öt nappal már az ő „szépirodalmi s általános műveltség terjesztő hetilap”-jában is ott volt ez a tudósítás Kovács Mihály érdekes nyugat-európai élményeiről — megtoldva egy nem kevésbé érdekes Arany János-i megjegyzéssel.

Arany mint szerkesztő a közlemény nagy részét szó szerint vette át a *Pesti Napló*ból, itt-ott azonban igazított a szavakon. A *Pesti Napló*-beli *portugalliai király* helyett ő — három szótaggal tömörebben — ezt írja: *portugall király*. Kovács Mihálynak a királynál való *elfogadása* helyett az ő mondatában ezt a rövidebb, magyarosabb formát találjuk: *fogadása*. A *Pesti Napló jeles festész hazánkfűt* említi, Arany azonban nyilván nem szerette a hírlapoknak azt a szokását, hogy meggyőződés nélkül is úton-útfélen osztogatták a *jeles* jelzőt: ő egyszerűen *festész hazánkfűt* ír, rábízva az értékelést az olvasókra, akik talán ismerik Kovács Mihály egyik-másik képét.

A *Pesti Napló* közleménye igen felületes az idézőjelek használatában, ezért ott nem mindjárt világos az olvasó számára, hogy a „bár nálunk is bejőne nemzeti ruháink viselése” megjegyzést a spanyol színész mondja, nem pedig a *Pesti Napló* szerkesztősége. Arany nem hagyta kétségben a Koszorú olvasóit: ő a megfelelő helyeken gondosan kitette az idézőjeleket, s így azonnal egyértelmű lett, hogy az idézett megjegyzés a spanyol színésztől származik, akivel Kovács Mihály a hajón találkozott.

A *Pesti Hírlap* cikkének az előbbi megjegyzést követő, utolsó mondata nagyon zavaros, majdnem érthetetlen: „Íme, míg külföldön bámulják szép viseletünket és így nyilatkoznak Párisban, s közelebről egy előkelő angol család is; — addig mi a szomszédéra kacsintgatunk, addig nálunk ellobogóban van a szalmatűz!” Nem értjük, kik nyilatkoznak így *Párisban*, és miféle *angol család* osztja ugyanezt a véleményt. Arany ebből a mondatból nem is vesz át egyetlen szót sem, hanem odateszi helyébe a saját ironikus megjegyzését: „Hátha még Pestre jőne az az úr [ti. a cikkben említett spanyol színész], s meglátná, mily nagy a kegyelet itt nálunk nemzeti viseletünk iránt, akkor lehetnénk csak büszkéek!”

Kovács Mihály különben a magyar történelmi festészet egyik úttörője volt. 1818-ban született az akkor Heves vármegyéhez tartozó Tisza-Abádon, a mai Abádszalókon, parasztcsalád gyermekeként. Művészi titulumait Pesten, Bécsben és Rómában végezte. Sokat járt külföldön: Velencében, Firenzében, Innsbruckban, Drezdában, Párisban, Manchesterben is megfordult. 1848-ban hazatért Magyarországra, de később is sok időt töltött külföldön.

Az 1860-as évek elején elhatározta, hogy Spanyolországba utazik. Olaszul már jól beszélt és írt, így a spanyol nyelvet is könnyen megtanulta. 1863-ban indult útnak. Marseille-ben hajóra szállt, végighaladt Spanyolország földközi-tengeri partjain, így jutott el a Gibraltári-szoroson keresztül az Atlanti-óceánig s onnan a Guadalquivir folyamon (vagy amint ő nevezte: Spanyolország Tiszáján) felhajózva Sevillába. Itt hat hónapot töltött — főleg Murillo képeinek tanulmányozásával és másolásával. 1864-ben Portugália akkori királyánál, Don Fernandónál tett látogatást, annak a Lisszabon melletti Sintrában levő kastélyában.

Főnmaradt önéletrajzi jegyzeteiben leírja Kovács Mihály, hogy a portugál király magyarul társalgott vele, s élénken kérdezősködött Magyarország felől. Don Fernando a magyar nyelvben Jósika Miklós regényeinek olvasásával gyakorolta magát, mert beszélni nem volt alkalma. Biztatta vendégét, hogy nézzen körül a kastély kertjéből, „A keresztől — írja Kovács — olyan kilátás nyílt, amelyet még sohasem láttam. Szabad szemmel 116 falat számoltam meg, Spanyolország Estremadura provinciaja keletnek, délre az Atlanti-óceán, mely fölött sűrű felhők esvén, oly sötét árnyékot vetettek a tengerre, mint az éj, mintha ott lett volna vége a világnak, mert az ég és föld közt semmi elválasztó határ nem volt kivethető, míg a keleti részt a nap megvilágította, az ég könnyű felhőkkel tarkázza, remek festői kilátást teremtett.” (Szegedy-Maszák Hugó: Kovács Mihály. Művészet, 1910, 255.)

Portugáliából Kovács egy kis kerülővel tért vissza Spanyolországba, közben ugyanis Észak-Afrikába (Marokkóba) is áthajózott. A madridi Prado képtárban megismerkedett egy fiatal, észak-spanyolországi születésű festőművésznővel, Petra de Castro y Blancóval. 1867-ben összeházasodtak és Pestre költöztek.

Kovács Mihály 1892-ben halt meg Budapesten. Művészi hagyatékának nagy részét — 128 képét — özvegye az egri Liceum képtárának adományozta: ezek ma az egri Dobó István Vár-

múzeum képtárában láthatók. (Kovács Mihály sok időt töltött és sokat dolgozott Egerben. Itt készült *Árpád pajzsra emeltetése* című, legjelentősebb alkotása is, mely kilenc évtizeddel a megfestése után a második világháború áldozata lett.) Ismertebb festményei az egri képtárban: *Olasz vízimalom* (1844), *A művész felesége* (1864), *Őnarckép* (1870), *Az egyházi átok kihirdetése Dózsa Györgyre és híveire* (1875–76).

Számos művét őrzik a Magyar Nemzeti Galériában, például *Tinódi Lantos Sebestyén Török Bálint udvarában* című festményét.

A második világháború idején elpusztult *Árpád pajzsra emeltetése*-t ismerte minden biztonnyal Arany János is, hiszen Kovács Mihálynak erről a képeről a pesti műcsarnok-egyesület 1854-ben könyomatú mûlap-másolatokat készíttetett. Persze eredetiben is láthatta ezt Arany később — a Szépművészeti Múzeumban.

Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő

VAJDA JÁNOS LEVELE P. SZATHMÁRY KÁROLYHOZ

P. Szathmáry Károly (1831–1891), termékeny regény- és novelláíró, 1858-ban elfoglalja Máramaroszigeten a református líceum egyik tanári állását. Számtant és történelmet tanít. Fizetése évi hatszáz forint. 1862-ben felcseréli posztját a nagyenyedi főiskola rendes tanárságával.¹

Az előbbi helyről küldi írásait Vajda János *Nővilág* c. folyóiratába. Az a novella, melynek honoráriumáról itt szó van, *A kötlevél* címet viseli s két folytatásban jelent meg (*Nővilág*. III. 1859. 19–23, 35–40).

Később is megtartja kapcsolatát Vajdával, s a költő által 1863-tól szerkesztett Magyar Sajtó belső munkatársa lesz.²

Az alább következő Vajda-levél azért érdekes, mert eddig egyetlen levelét sem ismerték P. Szathmáry Károlyhoz.³

Szövege így hangzik:

„Kedves Barátom!

Itt küldök 15 új forintot.

Nagyobb honoráriumot nem adhatok, ítéld meg magad, midőn nekem a kiadó az új pénz szerint is csak annyit fizet, mennyit régebbe, tehát havonként vesztek mintegy nyolcz forintot. Különben beszéled csak valamivel több félívnél. Emellett a lapot is megrendeltem számodra. Tehát ne dörgedelmeskedjél.

Öllelek. Isten áldjon meg!

Pest. febr. 17. 1859.

Kívül:

híved
Vajda János.”

„Tekintetes P. Szathmáry Károly úrnak
Máramaroszigeten”

A levél 21 × 13 centiméter nagyságú, egy lapból áll, barnás színű tintával.

Az eredeti példány Dr. Cenner Mihály (Budapest) tulajdonában van. Engedélyével közöljük.

Varga József

NÉGY ADY-LEVÉL JÁSZI OSZKÁRHOZ

Az Ady-életmű nagyon nagy értékkel gyarapodott, amikor az OSzK-ban FOND 114/D/ alatt leltározták Ady négy ismeretlen levelét Jászi Oszkárhoz. (Kunffy Lajos festő leszármazottai adták el az OSzK-nak.)

Olyan nagy érték ez a négy Ady-levél, mintha *A halottak élén* 1914 őszéről négy Ady-verssel lenne gazdagabb.

¹ KOVÁCH Béla: P. Szathmáry Károly élete és művei. Kolozsvár 1911. 65–70; HORVÁTH Endre: P. Szathmáry Károly. Pápa 1928. 5.

² KOMLÓS Aladár: Vajda János. Bp. 1854. 112

³ BOROS Dezső: Vajda János levelezése. Studia Litteraria. V. Debrecen 1967. 53–67.

De legalábbis mintha a prózája, ez a tömör, gondolatokban, villanásokban oly gazdag Ady-publicisztika gyarapodott volna négy remekművel. Ady világháború alatti publicisztikája.

E sorok írója 1961-ben polémiában védte meg Jászi Oszkár alakját és életművét a szűk szempontú értékeléstől. (A polemikus írásokat I.: Varga József: Adytól máig. „Visszaperelt nemzedék” ciklusában: Vita Jászi Oszkárrol címmel. Bp. 1970. 90—116.)

E sorok írójának akkor is az volt az álláspontja, hogy Jászi Oszkárt csak Ady Endre eszméinek magasából lehet a kor szellemi életében megérteni és elhelyezni. Ezért hivatkozott Ady méltató szavaira, amelyeket *A nemzeti államok kialakulása...* megjelenésekor írt 1912-ben a Nyugatban: „S ha van valamit érő, továbbszálló, továbbtküzdő, szép és jó az én kicsiny munkámban s életemben, csak abban és ott, ahol és amiben a Jászi-utakkal összetalálkozhatott.” (I.m. 98.)

E sorok íróját is — mégis! — meglepte ez a négy Ady-levél.

Bár tudta, hogy Adynak, a közéleti embernek, a politikai gondolkodónak életében a legfontosabb találkozás volt a Jászi Oszkárval való barátsága.

A meglepetés onnan adódik, hogy Ady nem volt igazi levélíró alkat. Nem is ambicionálta ezt. Leveleinek óriási többsége „ügyintéző”-írás. Még a Lédához írottak jó része is — magánéleti ügyintézés. Egyedül *A magunk szerelme* körüli vita során telik meg izgalmas gondolatokkal Hatvany Lajossal való levelezése.

Ez a négy Jászihoz írott Ady-levél viszont sejtetni engedi, hogy ilyen lehetett a többi is. A Jászi Oszkárhoz írottak sora. Innen e sorok írójának a meglepetése. Hogy Ady levélírónak is szuverén szellem volt. Ha méltó partnerre talált. A legfontosabb levelező-partnere is Jászi Oszkár volt.

A levelek értéséhez elég annyit tudni, hogy Máli = Lesznai Anna, Jászi Oszkár felesége; Iván = Lesznai Anna fivére; Ady házassági ügye közismert az Ady-irodalomban. A „kőszívű” apa nem akart hozzájárulni, ezért kellett az árvaszék engedélyét kérni. Csinszka ugyanis félárva volt. Édesanyja, Boncza Miklós első unokahúga, gyermekágyban halt meg.

A levelek gondolatainak elemzése viszont túlfeszítené e publikáció kereteit.

1.

Szeretett jó Oszkárom,

most ismét itt vagyok a kis lányomnál, akinél mégis találok egy kis, enyhítő narkózist. Még ő a jó sorsom, mert nélküle nem bírnák ki az idegeim mindennek az összeomlását. Nincs hitem, semmiféle fordulattól, dőléstől nem várok semmi jót. Ami következik; abba nekünk erkölcstelenül át kellene lopnunk magunkat s ezt nem tudjuk. Természetesen (sic!), hogy házasságom ezer bajú ügyét is megakasztották az Idő szörnyűségei. Csak valami módon fölszaladhatnék hozzátok egy napra legalább. Nem lehet ma még ilyen utat se megkísértenem, mint Pest. Nagyon nagyon megpróbáltunk s csak az a kiváncsiságom eleven még, meddig, hogyan bírjuk ki. Málíkáknak add át szerető kézcsókomat, téged, drága Oszkárom, nagyon ölel és szeret

Endréd
(csütörtök)

A boríték címzése: Nagyságos / Jászi Oszkárnak / Budapest / Pasaréti-út 79.

A posta keletbélyegzője: Csucsá 914 aug 20 -N 6

Egyezik Ady dátumozásával: ez is csütörtök.

2.

Kedves, jó Oszkárom,

Pest, vigasztaláságai, ráadásul egy kis hülés nyavalyássá tettek. Most kezdek jobban lenni s annyi erőre kapni (egy nyomorult fogam ugyan nagyon fáj), hogy nézdegéljek és gondolkozzak. Piszkos erőpróba adatott nekünk valóban (véletlenül pld. a keddi B. H. kezembe jutott): fegyvertelenül állni, túrni a komitácisiknál aljasabb ellenfél piszokságait. A porosz, junker, pímasz és korlátolt nagysándorkodás, a habsburgizmus, a magyar és lengyel úri betyárizmus háborúja ez, habár hasonló hibák túl is vannak, a másik oldalon. Szinte rettegve vallom be neked, hogy kezdek elszertetni a tömegektől, holott azok éppen olyan koldusan és harciasan kaphatók volnának egy békére, mint a gyilkolásra. Még ma is Flaubertnek van igaza s talán éppen ma van. Három nap óta Érmindszenten vagyok, öregeimet biztatom, hogy az orosz nem öl le bennünket. Ha jobb hírek jönnek, megint visszamegyek kis menyasszonyomhoz, aki olyan várva és nagyon szeret titeket. Az árvaszék valószínűleg hamarosan végez, ha Boncza „apánk” nem

Taggyűlés

Társi Országok

Budapest

Paraceti - ut 79.

Szeretett jó Országom,
most ismét in. vagyok
a kis lányommal, aki-
nél mégis találod egy
kis, enyhítő orvost. Még
ő a jó orvosom, mert
nélküle nem bírnék &
az idegeim mindenek
az orvoslását. Nincs
hittem, semmiféle for-
dulatról, dőléstől nem
vácok semmi jót. Amint
következik; abba ne-

Én is érthetően mint Petk. Nagyon
is kellene lapunknak nagyon megpróbál-
nunk megmutatni az új szem-
szöveget. Termézetesen, a kiváncsiságot ele-
gőn megmagyarázom, hogy nem meg-
nyitjuk a "nagy ügyet" és meg-
látjuk az új "bizonyítékokat" és
sikerül az új "bizonyítékokat" ad-
ni. Alapvetően a "bizonyítékokat"
mivel a "bizonyítékokat" ad-
ni lehet. Nem lehet
és meg kellene látni, hogy
a megfigyelésen,

FOND 114/10

Endre

(amitől)

okvetetlenkedik. S akkor megint valószínűleg a Hívősvölgyben — közel hozzátok — veszünk egyelőre lakást. Mi hír Ivánról? Málka kezét szeretettel csókolom, Ölellek, csókollak, édes Oszkárom — Ady Endréd

Cím: Érmindszent
(Szilágy -vm.)

A boríték hiányzik.

A keltezés valószínűsíthető dátuma: 1914. október. 8.

Október 4-én írja Ady Lajosnak: „Bizony, édesék nagyon nyugtalanok s nekem mutatnom kell a bátrát s nem idegeset... Képzelted, milyen rémhírek vannak itt: Szigetet felégették, Szatmár alatt a muszkák stb. Csucsá miatt is aggódom...” —; tehát ugyanarról számol be Érmindszentről az öccsének is, mint Jászinak. S miután Jászinak azt írja, hogy: „Három nap óta Érmindszenten vagyok,” — a levél valószínű dátuma napnyira stimmel: október 4 — vasárnap — október 8. csütörtök.

3.

Szeretett, jó Oszkárom,

furcsa, hogy élek, de élek s nagyon megtart az, hogy te is szenvedsz, élsz és megmaradsz. Várom minden órában a kolozsvári árvaszék döntő végzését s akkor mindjárt szaladnánk Pestre. Valami —, teljességgel nem eligazítása életemnek, — de valami — s azután, tudja isten. Úgy gondolom — és ez nem demokrata gondolat — a gondolatokban elmaradt vezetők tudatos és tömeges tudattalan bosszúja ez a háború iramban fejlődő típusunk ellen, a jobb ember (ez nem a Nitzschée [sic!]) ellen. Ahogy a monarchia nem tudott fölkészülni a cárizmus, úgy nem tudtunk mi fölkészülni a nyomorult heloták és helota-vezetők ellen. Nem félek, hogy megváltozik a világ s kivész a fajtánk, a miénk, keveseké, de önzően félek, hogy nem fogjuk éppen *mi* kibírni a megpróbáltatások tetejét. Legyetek tovább is jó hozzám mert egy pár, egy nagyon néhány ember figyelme tart meg még és már engem csak. Én magam s a magam-választotta módok — kevesek. Málkát nagyon és a régi, hű szeretettel üdvözlöm. Téged bizva ölellek, szeretlek

[1914.] nov. 4. Adyd.

A boríték hiányzik.

4.

Drága jó Oszkárom,

nagyon-nagyon félek, hogy nem fogom sokáig bírni a sokasodó kibírnivalókat. Váratlan, kedves élet-szövegetben bújhattam el — hittem —, de bizony ez csak akarat volt s nem a valóságnál több — hit. Az irtózat kifogyhatatlan találékonyságú, az ember undokabb s reménytelenül szánandóbb, mint valaha valaki elképzelte. Lehetséges-e, hogy reánk még szüksége támadjon az életnek? Nem tudok már eléggé elbújni még percekre sem a magam egyéni — egykor oly fontos — dolgai közé sem. Házasságunkhoz várjuk minden nap az engedelmet, de félek, ez már nem hoz nekem sem szenzációt, sem biztató örömet. Jó, hogy nem vagyok Pesten, alkalmak és módok között most okvetlenül igazi morfinista lenne belőlem. Örültem, betegen kísért az *átalvás* képtelen rögeszméje, aludni, *majd* fölébredni vagy soha. Egyszerűen gyalázatos igazságtalanságnak tartom ilyen eseményű kor számára magamfélék születését. Írj, drága Oszkárom, Csucsára vagy Érmindszentre. Mondd meg Málkának, hogy szeretem és üdvözlöm. Ölel, szeret s várja bátorításodat

Adyd.

P. S. Küldesd el a „H-Sz” két utolsó számát. Régen nem láttam már a folyóiratot.

A boríték címzése: Nagyságos / Jászi Oszkárnak / Budapest / II. Pasaréti-út 79.

A boríték hátlapján: Földadó: Ady Endre Csucsá (Kolozs-vm)

A posta keletbélyegzője: Csucsá 914 dec

PETŐFI ÉS KORA

Szerkesztette Lukácsy Sándor és Varga János. Bp. 1970. Akadémiai K. 705 1.

Tizenhárom széles ívű tanulmányt ölel magába ez a Petőfi évtizedét, az 1840-es évek fejlődését „mélyfúrások”-kal vizsgáló tanulmánykötet. A bemutatásra kerülő anyag gazdagságát csak fokozza, hogy az értekezések témaköre is igen sokrétű. Társadalomtörténeti, pontosabban történeti szociográfiai elemzések éppúgy helyet kaptak benne, mint a politikai történet, irodalomtörténet, sajtótörténet, művelődéstörténet stb. fontos, eddig homályban levő problémái. A szerkesztők és a szerzők fő célja az volt, hogy elsősorban a kort, amelyből Petőfi életműve felmagasodott, világítsák át tanulmányaikkal, azaz a talajt forgassák meg, melyből költőnk életművének gyökérezete éltető nedveit nyerte.

Törekvéseik a lényegyet illetően sikerrel jártak, a sokszáz lapos vállalkozás csupán egyetlen lényeges ponton kelt bennünk hiányérzetet. S ez Petőfi költészete. A kötetben ugyanis ezzel egyetlen tanulmány sem foglalkozik. Maguk a szerkesztők erről bevezetőjükben így szólnak: a tanulmánykötetnek „az életmű, Petőfi költészete jobbra határain kívül rekedt”. Így igaz ez, sajnos, s e fogytékosságot az elért — alább tárgyalásra kerülő — szép eredmények sem másítják meg, még kevésbé az az érv, amellyel azután mentgetni próbálják: „Petőfi politikus volt.” Ez az állítás ugyanis csupán egy is köztösző közbeiktatásával állja meg a helyét, s akkor sem szabad szem elől téveszteni, hogy *mindenekelőtt költő volt*: politikai tevékenysége semmiképpen sem választható el az utóbbtól. Ami pedig a szerkesztői „magamentsége” végső argumentumát illeti, amikor arra hivatkoznak, hogy Petőfi politikai szerepléséről eddig még egyetlen monográfiát sem írtak, ezt az állítást a tanulmánykötet megjelenése óta közreadott alkotások, elsősorban Fekete Sándor és Pándi Pál munkái, végképp meghaladták tették.

A kötet legizgalmasabb darabja olyan kérdést elemez, amelyik voltaképp a hazai társadalmi tudományok mindegyik ága számára tanulságos: Vörös Károly *Petőfi és a pesti kispolgár* című tanulmánya a költő közönsé-

gének, híveinek és népszerűsítőinek, költészete bázisának kiletét deríti fel. A közeget, amelyik Petőfi művét „életre hívta”, s amelyre ez a mű elsősorban hatott. Egykorú olvasóinak tábora természetesen rendkívül sokféle rétegből tevődött össze, de legfontosabb része vitathatatlanul az a társadalmi elem volt, amelyet általában „pesti nép”-nek szokás nevezni. E nép létét és tudatát vizsgálja meg közelebbről Vörös Károly — s tanulmánya oly következtetésekre is módot nyújt, amelyek Petőfi életművén is túlmutatnak.

Fejtegetéseinek alapvető felismerése: a XIX. század folyamán az irányadó nemesi polgárosodás mellett a rendiségen kívülálló, az iparos-kereskedő-honoratior rétegek, nemkülönben a jómódú paraszti tömegek polgári fejlődését, polgári tulajdonossá válását is számitásba kell vennünk. E felfelé törekvő rétegekben látja — teljes joggal — a születő kapitalizmus egyik fő tényezőjét, mint ahogy abban is igaza van, hogy e kispolgárosodási folyamat semmivel sem bomlasztotta kevésbé a feudalizmust, mint a birtokos nemesség akkor végbemenő polgárosodása. A rendiség kapcsait feszegetve e korszakban kiterjedt rétegek ébrednek rá önállóságuk, kezdeményező erejük és sajátzerőségük tudatára, s a társadalom arculatának e megváltozása természetesen mélyen kihat a felépítmény, a kultúra, az irodalom egész belső tagozódására is.

Elemzéseihöz hozzáténném, hogy e réteg ekkor már az irodalomnak nemcsak élvezése, de formálása szempontjából is számottevő: a húszas-harmincas évek reformellenzéki irodalmának oly fontos alkotói, mint Toldy Ferenc és Czuczor Gergely, utóbb Henszlmann Imre és Erdélyi János, Vajda Péter és Tánccsics Mihály is innen kerülnek ki, hogy a divatlapok szerzőgárdájáról, a Pílvax köréről stb. ne is beszéljünk. E rétegek szociális közérzetét különben épp az irodalom: nevezetesen *A falu jegyzője* két klasszikus regényalakjának, Violának, de különösen Tengelyi Jánosnak alkata, emberi habitusa tükrözi legkifejezöbben. S ehhez még csak annyit, hogy e rendiségen kívülállóknak Pesten tömörülő

része volt az, amelyik már 1819-ben vöröstre tapsolta a tenyerét Kisfaludy Károly színműveinek nézőterén; amelynek körében élve s általa is támogatva szerkesztette az említett író híres úttörő zsebkönyvét, az *Aurórát*; ösztönzéseik nélkül sem a *Tudományos Gyűjtemény*, sem a *Hasznos Mulatságok*, sem a *Rajzolatok*, sem a *Regélő* nem jött volna létre, mint ahogyan Vajda Péter, az első fővárosi újságíró is, lapjait, folyóiratait jórészt e réteg számára szerkesztette. Nemcsak Petőfi életművének gyors sikere mögött kell tehát — mint arra Vörös Károly találóan rámutat — a pesti kispolgárság inspirációit látnunk, de reformkori irodalmunknak egész rohamos fejlődéséve mögött is.

Az irodalomtörténeti tanulmányok a kötetben Fekete Sándor *Petőfi pályakezdése és a német drámai irodalom* című értekezésével kezdődnek — utóbb *Petőfi romantikájának forrásai* címmel megjelent kötete első részével. Mint ahogy a költő színészeivel kapcsolatosan általában, úgy ezúttal is egy sor ismeretlen vagy elfelejtett színpadi alkotásról mutatja ki, hogy fontos részüket volt Petőfi eszméinek és esztétikájának formálásában. Ki emlékszik ma már például Karl Holtei német író *Babérfa és koldusbot*, Ernst Raupach *Korszellem* vagy éppen Kotzebue *Kisvárosiak* című darabjaira, amelyek pedig Petőfi költészetfelfogásának alakító elemeit szolgáltatták? Fekete Sándor végső következtetései megalapozottak: a Petőfi-karakter morális formálói közt ott voltak e színpadról megismert hősök is, s a francia forradalom későbbi tanulmányozása ezen már nemigen változtatható. Előiskola volt ez későbbi forradalmi öntudatosodásához, költői-politikusi magára ébredéséhez.

Fejtegetéseit mindössze néhány szemponttal egészíteném ki. A sorsharag nyomása, amelyet Holtei és ifjú Petőfi egyaránt felpanaszoltak, alapmotívuma a kor egész német drámai irodalmának, s ennek kihatásaképpen kölcsöntől kezdve központi elv a reformkor irodalmában, irodalomkritikai eszméikedésében is. Sőt, szerintem Petőfi éppen azért érzett rá oly erőteljesen a Holtei-mű eszméiségének hozzá közel álló voltára, mert a „sors” kategóriájával különböző művekből már előtte alighanem megismerkedett. Ami viszont Raupach művét illeti: a „korszellem” terminus a kor egyik legkedveltebb jelszava volt, s nem is csupán a negyvenes években, de már sokkal régebben: E. M. Arndt *Geist der Zeit*-je (1806) óta a magyar irodalom is tele van e „Zeitgeist”-fogalom különféle — főleg liberális-romantikus tendenciájú) — magyarázataival. Raupach is tehát nem annyira elindított, mint inkább kiélezett-tudatosított egy Petőfiben nyilván már élő eszmei sugallatot — maga Fekete is hangsúlyozza, hogy csak *Trivialromantiker* volt! —, a kor átlagos

német eszmei anyagát popularizálta ő. S végül: bizonyosak lehetünk-e Fekete Sándor ama tételében, hogy „1834-től 1844-ig, több mint egy évtizeden át a legdöntőbb, s egyre fokozódó hatást a színpad világa gyakorolja a fiatal Petőfire”? Nem az irodalom, s nem is a politika, főképp pedig az élet, a társadalmi valóság, amelyet vándorlásai, hányattatásai során megismert?

A költő irodalmi vezérségével foglalkozik a következő két irodalomtörténeti tanulmány. Martinkó András *Petőfi útja a győri Hazánkhoz* címmel azt a kérdést elemzi, amelyet már sokan feltettek, de kielégítő választ rá nem adtak: mi készítette — sikerei csúcsán! — a régóta Pesten alkotó Petőfit egy vidéki laphoz csatlakozásra? Martinkó azt bizonyítja hatalmas filológiai apparátussal, hogy Petőfi Győr felé fordulása, a *Hazánkhoz* csatlakozása 1846 végén nem a laptól, s főleg nem annak szerkesztőjétől, Kovács Páltól indult ki, hanem évek óta tartó és fokozódó érdeklődés eredménye volt. A szempontokkal, amelyekkel ezt az érdeklődést igazolja, egyet kell értenünk: Győr szabad királyi város volt, erős polgársággal, a polgári progresszió erős támasza, a radikális fiatalok gyűjtőhelye, eleven művelődési, irodalmi mozgalmak székhelye stb., ahol sem a konzervatívizmusnak, sem a nemesi liberalizmusnak nem volt bázisa. Egyetlen vonatkozásban viszont vitatkoznom kell Martinkó Andrással: Petőfi aligha csak a romantika örökségként akarta főként az írókat megszervezni. (88.) Az író nálunk a reformkorban nemcsak váteszt, romantikus prófétát jelent, de mindenekelőtt viszonylag önálló és független egzisztenciát, szabad társadalmi karaktert, olyat, aki független a rendiség kötöttségeitől — aki épp a romantikus irodalmi eszmék és eszmények (eredetiség, teremtő ihlet, zseni-elv stb.) alapján eleve felül áll a kor szociális kötöttségein, így nyilvánvalóan könnyebben megnyerhető a társadalmat változtató radikális törekvéseknek.

Kevesebb jót mondhatunk a Petőfi irodalmi vezérségével foglalkozó másik tanulmányról. Míg Martinkó András mintaszerű alapos-sággal végezte munkáját, addig Imre Lajos *Petőfi második felső-magyarországi útja* címmel csupán a felszint karcolatja. Tizenhárom napnak, az 1847. június 1–14. közti időszaknak történetét megelevenítve inkább bizony csak leírja, mint elemzi, inkább rendszerezi, mint értékeli ezt az utazást. Az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című remekműről például csupán verszegény tartalmi kivonatokat ad, illetve a benne előforduló tárgyi vonatkozásokat filológiai magyarázatokkal látja el, a mű mélyrétegeibe viszont alig ereszkedik. S főképp az alkotás esztétikai értékelésének-elemzésének mellőzését kell hiányolnom. Némely részletét olvasva olyan érzésem támadt, mintha a szerző egy kritikai kiadás jegyzet-

anyagát olvasztotta volna össze közlő-narratív előadás formájában.

Emellett a részletkérdésekben egész sor tévedésre bukkanunk. Nem áll például az, hogy Petőfihez hasonló egzisztenciájú embernek e korban nem volt lehetősége külföldi utazásra. (145.) Éppen ez az a korszak, amikor már a plebejus származású írók is utaztak, pl. Vajda Péter, Erdélyi János, Táncsics stb. Imre Lajos szerint csak az utazott a reformkorban, akit „valami szent megszállottság” hajtott. (145.) S Petőfibről vajon ez hiányzott?! S ugyan miért lett volna tőle — mint a tanulmány szerzője állítja — „merőben idegen” a külföld? Elhamarkodott kijelentés továbbá „nyárspolgári város”-nak nevezni Göttingát. (152.) Vác — amelyet úti leveleiben Petőfi vele összehasonlít — csakugyan az volt, de Göttinga, a legkiválóbb európai kultúrcentrumok egyike? A világhírű Georgia Augusta-egyetemmel, a neohumanizmus központjával, a német reakció elleni nagyszerű harcával, a „göttingai hehek” nevezetes antimonarchikus küzdelmével? Ugyanúgy az sem érthető, milyen alapon minősíti a szerző az egész múlt századi Gömör megyei értelmiséget „sok tekintetben zseniális”-nak?! (155.)

Ami Petőfi és Tompa összezördülését illeti e felső-magyarországi úton, a Tizek Társasága vezérének nem csupán a „saját szempontjából” volt igaza Tompával szemben (165.), hanem elvek és morál, politikai gondolkodás és esztétikai törekvés — vagyis meggyőződésének szilárd logikája szempontjából is. Tompa Mihály egyszerűen nem ismerte fel, vagy nem akarta felismerni, hogy Petőfiék mit akarnak, hogy mi az *Életképek* ifjú társulásának lényege, s ezen nem változtat sajnálatos lelki bajainak megannyi fennálló ténye sem. Az utazás summázatának pedig vajmi kevés az a megállapítás, hogy Petőfi „... Irodalmi szervezkedéseinek, társulatokat toborzó, barátságokat építő tevékenységének politikai indítékai vannak.” (213.) Ez ugyanis róla szólva manapság középiskolai evidenciászám-ba megy.

Elmélyültség, kutatói odaadás és főleg tárgyismeret terén ugyancsak összehasonlíthatatlanul színvonalasabb a kötet utolsó irodalomtörténeti tárgyú írása: Kiss József *A Nemzeti Dal egykorú fordítói és fordításai* című tanulmánya. Némileg rokon Vörös Károlynak a pesti kispolgárság szerepét feltáró összefoglalásával — ha nem is témájában, de gondolati anyagában. A forradalom ébresztő énekének címben megjelölt fordítói, Petőfi költészetének első német nyelvű átültetői ugyanis rendre a pesti kispolgárság egyik jelentős csoportjából, a zsidó újságíró értelmiségből kerültek ki, amelyet osztályhelyzete, társadalmi létének bizonytalansága s így a demokratikus-radikális eszmék iránti szükségszerű

rokonszenve közelített nagymértékben Petőfi és a márciusi ifjak köréhez.

Kiss József munkája — folytatva Petőfi német visszhangjára vonatkozó sok éves kutatásait — arról tájékoztat, hogy a *Nemzeti Dal*, negyvennyolc márciusának méltán híres szellemi fermentuma a magyar szöveg ki nyomtatása után már néhány órával német fordításban is a tömegek elé került, majd a következő napokban számos más német nyelvű változat is napvilágot látott. Mindez pedig a szóban forgó réteg tagjainak, Dux Adolfnak, Zerffi Gusztávnak, Friedländer Náthánnak stb. műve volt. Kiss József elemzéseiből kitűnik, hogy a nagy március azoknak is (például Zerffi Gusztávnak) felszínre hozta jobbik énjét, akik azelőtt opportunistá helyezkedésből éppenséggel főbb támadói közé tartoztak Petőfinek és a progresszív törekvéseknek. A kor teljes — és a maga egészében eddig szinte ismeretlen! — német nyelvű hazai sajtójának átbúvárlása nyomán a tanulmány szerzője nemcsak Dux és Zerffi pályaképét rajzolja meg körültekintően, de a zsidó értelmiség érdemi jelentkezését is a hazai nemzeti műveltség formálói között.

Ha egy tanulmánykötet a reformkor gondolkodását, szellemi mozgalmait kívánja megközelíteni, úgy a gondolat gyilkosa, a szellemi mozgalmak állandó gátja — a *cenzúra* semmiképp sem hiányozhat témái közül. Két sajtó- illetve cenzúratörténeti tanulmány is helyet kapott tehát a gyűjteményben, s mindkettő az 1840-es évek politikai eszmélkedésének rejtett fontos vonatkozásába világít be. Kossuth javaslata volt egykoron, hogy adják ki egyszer a *cenzúra törléseit* — a fenyegetettség, a szűklátókörűség és nevettségesség e sajátos keverékét. Kovács Magda tanulmánya *Fejezetek a cenzúra reformkori történetéből* címmel most — legalábbis részben — valóra váltotta a kossuthi óhaját: közreadta a fennmaradt kefeleenyomatok alapján a *Pesti Hírlap* cenzúratörleseit. E húzásokkal, törlésekkel válik igazán teljessé Kossuth nagyhatású lapja, hiszen a cenzor rendszerint az elvi tanulságokat sommázó passzusokat húzta ki, rendszerint a cikkek poénját ítélte elhagyandónak. Más nem lett a *Pesti Hírlap* iránya, tendenciája, de több és kerekesebb mindenesetre. Méltán szokás ezt az orgánomot a negyvennyolchoz vezetőd út mérföldkövének tekinteni. A most feltárt részletekkel együtt igazán az: a közölt szövegek az olvasók szellemét izzították, az eltöröltek viszont a szerkesztő és a szerzők lelkében végezték el ugyanazt.

Nem kevésbé meggondolkodtatóak azok a tények, amelyeket Kovács Magda Táncsicsnak a cenzúrával való szakadatlan összeütközéséről feltár. Mostanában ugyanis megélték a Petőfi eszmei forrásairól, az *apostol* hőségének modelljéről folytatott viták. E tanul-

mány adalékai — főképpen az, hogy a Tán-
csics ellen folytatott hajza 1842-től kezdve
végtelenen kiéleződött — újra meggyőznek
arról, hogy Buonarroti, Babeuf és mások
esetleges sugallatai mellett a Petőfi környe-
zetében élő és ható példakép, Tán-
csics Mihály ösztönzéseire (hogy a reformkor más nagyjait
ne is említsük!) legalább annyira érdemes oda-
figyelnünk.

Olyan művel foglalkozik a másik sajtó-
történeti dolgozat is, amelyet sokáig Tán-
csics munkájának tartottak. Az *Anti-ürbérváltság
megjelenésének története* címmel Hermann Éva,
a Lipcsében élő kutató drezdai levéltárakban
végzett nyomozásai alapján világítja meg a
híres röpirat előállítását — folytatva 1965-
ben, Lipcsében megjelent *Die Buchstadt
Leipzig und ihre Rolle bei der Vorbereitung
der bürgerlichen Revolution von 1848 in Un-
garn* című, nagyszabású monográfiáját. Tan-
ulmányának legértékesebb része az, amely-
ben Otto Wigandnak, a kiváló kiadónak
a társadalmi haladás érdekében végzett tevé-
kenységét tárgyalja — már csak azért is,
mivel ennek átfogó értékelésével még a német
történetírás is adós. Kár viszont, hogy nem
tér ki a röpirat szerzőségével kapcsolatos
kérdésekre, s nem vizsgálja meg a nem alap-
talan feltételezéseket, melyek szerint a rö-
pirat Tán-
csics kezétől származik. Némely pon-
tokon zavart érzek az elvi minősítésekben is.
Így abban, hogy Hermann Éva szerint ná-
lunk csak a radikálisok akartak gyökeres
polgári átalakulást, a liberálisok nem. Ez nem
áll: Kossuth, Eötvös, Szalay stb. liberálisok
voltak 1848 előtt, s ugyancsak előharcosai
e gyökeres polgári átalakulásnak. A szóban
forgó röpirat ezzel szemben nem volt pusztán
radikális — mint ő nevezi (291) —, hanem
forradalmi szellemű produktum: aki Magyar-
országon 1846-ban az összes jobbágyszolgál-
tatást minden kárpótlás nélkül, egycsapásra
el akarta törölni, az bizony forradalmár volt
a javából . . .

A legtöbb újat (és a legegyszerűsebben
színvonalasat!) a történészek nyújtják a
kötetben, jóllehet az ő írásaik nem mindig
kapcsolódnak Petőfi alakjához vagy életmű-
véhez. Mint például Trócsányi Zsoltnak A
„vad gróf” portréjához című tanulmánya, ahol
a téma, a „vad gróf”, azaz Teleki Sándor
erdélyi országgyűlési szereplése csupán annyiban
érinti költőnket, hogy Teleki ekkor már
baráti köréhez tartozott. E barátság viszont
teljesen kivülesik Trócsányi munkájának
tematikáján. Nem hibáztatásként állapítom
meg ezt, csupán tényként, hiszen a tanul-
mány egész felépítésén érződik, hogy Erdély
történetének egyik legjobb szakértője írta:
apparátusa, forráskezelése oly agyályosan
precíz, hogy a hiányos országgyűlési naplók
ellenére is apró részletekbe menően rekons-
truálni tudja az 1846/47. évi erdélyi ország-

gyűlés harcainak alakulását, s benne Teleki
Sándornak kiemelkedő szerepét. Ez utóbbi
nemcsak azért hasznos, mert lemosza a „vad
gróf”-ról a fékezhetetlen tréfacsínáló egyol-
dalú megítélését, hanem azért is, mivel e
szerep és pálya a magyar és román progresz-
zió nélkülözhetetlen összefogását példázza
— összefogást, amelyet 1848—49-ben mind-
két fél nacionalizmusa oly károsan zavart
meg.

Ha Trócsányi írása témájával üt el a
gyűjtemény karakterétől, Spira György vál-
lalkozását a feldolgozás módja különbözteti
meg. A *nagy nap* címmel egyetlen sorsdöntő
huszonnégy óra, március tizenötödike pesti
történetét rajzolja meg — a jelenleg fellelhető
forrásoknak nem annyira feltárása, mint
inkább rostáló kritikai összefoglalása alapján.
Műve műfaját tekintve voltaképp történeti,
esszé: a szerző objektív „tárgyilagos” előadás,
értekező fejtegetés helyett inkább ábrázol és
megjelenít — az egykorú emlékezésekből,
memoárokból és különféle irattanyagokból
nem csupán merítve, de azoknak anyagát az
írói átélés és formálás szűrőin mintegy alkotó
módon újjá is teremtve. A „nagy nap”-ról
eddig rendelkezésre álló kútfőkhöz képest
esszéjében viszonylag kevés az új elem, illetve
ismeretlen történeti mozzanat, ám annál
értékesebb az egymásnak sokszor ellentmon-
dó feljegyzéseknek szelekciója, az egykorú
valóság szigorú hűségű, ugyanakkor az ironia,
a pátosz és főleg a narratív-fabulázó történet-
szöveg eszközeit élvezetes módon alkalmazó
életre keltése.

Spira György tanulmányát önállósága
ellenére is szinte folytatja, országos horizon-
túvá szélesíti Varga Jánosé, a jobbágykérdés
egyik legjelesebb hazai szakértőjéé, aki annak
a versnek sorsát és hatását elemzi itt, amelyik
március tizenötödike eredményeitől elvlaszt-
hatatlan. Petőfi *Dicsőséges nagyurak* című
szatirikus költeményének értelmezése több
szempontból is megszívlelendő tanulságok-
kal kecsegtet. Először is — magától értetődő-
en — azért, mivel azt a nagyerejű eszmei
energiaforrást állítja középpontba, amelyet
a vers az úri rend reakciós mesterkedései
ellenében jelentett. Másodszor azért, mert a
verssel kapcsolatos szorongás, a híresztelések
keltette pánik s általában a parasztság irá-
nyában megnyilvánuló félelem széles körű
bemutatásával érzékletesen tanúsítja, hogy
az érdekegyesítés politikája és ideológiája a
liberális nemesség számára túlnyomórészt
saját érdekeinek egyesítését jelentette. Hogy
a történelem fordulópontjain a nemzeti
eszme, a nemzeti egység céljai és indítékai
mindig másodlagossá váltak az alapvető
osztályérdek diktálta elhatározások mögött.

Leginkább azonban azért revelálóak Varga
János fejtegetései, mivel belőlük világosan
kirajzolódik Petőfi politikusi arca, karaktere.

Az, hogy távolról sem volt afféle szektás összeesküvő, tömegektől elszakadt, az adott feltételekkel és lehetőségekkel nem számoló konspirátor, mint ahogy azt az újabb Petőfi-irodalom egy része próbálja beállítani, hanem önnön törekvéseit mindig a realitások alapján kívánta érvényesíteni. Akinek képmását Varga János itt megrajzolja, az barátainak tanácsára előbb elégeti a *Dicsőséges nagyurak* című verset, majd amikor már terjesztik, a Rendre Ügyelő Választmány felelősségre vonásakor kijelenti, hogy példányait meg fogja semmisíteni: vagyis *forradalmár létere sem* ellensége az evolucionista megoldásoknak, nem kívülről s főleg nem *felülről* kívánja a népet boldogítani. Cselekvéseiben épp a népforradalmi vezető moralitásának felemelő megnyilatkozását lehet értékelnünk: forradalmárét, akit tudja, hogy az embereket emberek és emberség nélkül felszabadítani nem lehet.

Mindezek ma már aranyigazságszámbe menő megállapítások, lehet mondani: közhelyek. Petőfinek és körének azonban a társadalmi tudat elmaradottságát a forradalom folyamatában napról napra számításba kellett vennie. A kötet befejező mindhárom tanulmánya szabadság és szükségszerűség e kollízióját elemzi más és más történeti anyagon — rávilágítva arra, hogy ha Petőfi s követői a rendiség örökségéről csak rövid időre is megfeledkeztek, úgy azonnal keserű tapasztalatok jutottak osztályrészükül.

Közvetlenül egy lapbetiltás történetét adja elő Urbán Aladár *A Marciusius Tizenötödike sajtópere* című munkája. Közvetetten viszont jóval többet: a sajtótörténeti alapozású értekezés az összefüggések feltárása során a negyvennyolcas politikai történetnek, közelebbről a Batthyány-kormány politikájának bemutatásává szélesedik. Középpontjában az a kérdés áll, hogy a kormány, minekutána 1848. május 19-én célzatosan kiszivárogtatta a király szökésének hírért, miért rendelt el már másnap a hirt azon melegeben közlő *Marciusius Tizenötödike* ellen vizsgálatot, miért tiltotta be a lap terjesztését? Urbán Aladár érvei meggyőzőek: nem csupán a baloldal, Petőfi körének sajtója ellen való fellépés volt-lehetett az indítók, hanem inkább az a lavírozó egyensúly-politika, amelyet Batthyányék, illetve a liberális nemesség más vezérképviselői is, a nagyobb önállóság s az udvar Budára hozatala érdekében ekkor folytattak. A nemesség ingadozó kételkedését sokatmondóan dokumentálják a tanulmányíró által a fővárosi levéltár közigazgatási iratai közt felfedezett akták, amelyek bevilágítanak Nyáry Pál, Pest megyei első alispán különös szereplésébe. Eppen ezért nem ártott volna jobban elmélyedni Nyárynak jellemzésében: a Pest megyei alispán, utóbb a Honvédelmi Bizottmány

alelnöke, ha képességek, látókör stb. terém nem közelítette is meg a liberális nemesség másik vezető egyéniségét, Pulszky Ferencet, a politikai megnyilatkozások „rugalmassága” terém osztozott vele. Nyáry arnyaltabb portréja e nemesség 1848—49-es szereplésének jobb megértését segítené elő.

A rendiség következményeinek továbbélését érteti meg velünk Mezősi Károly tanulmánya, mely az oly sokat emlegetett szabadszállási kudarcot, Petőfi pályájának egyik fordulópontját deríti fel. Nagy érdeme a tanulmánynak, a nemrégien elhunyt kutató utolsó nagyobb munkájának, hogy közelről világítja át a Kiskunság társadalmi talaját, s felfedezi, hogy az ominózus választáson rendre azok játszanak irányító szerepet, akik azelőtt a költő apjának vagyoni bukásával végződő perben a leghatékonyabban közreműködtek. Mezősi Károlynak sikerült megtalálnia a választási jegyzőkönyvet, amelyek a visszaélésekre vonatkozólag perdöntő dokumentum: kezdve onnan, hogy benne Petőfi neve elő sem fordul (mintha nem is indult volna jelöltként!), egészen addig, hogy a teljesen törvénytelen kitalásban maga a közigazgatási felsőbb hatalom, a kiskun kerület kapitánya is tevőleges szerepet vállalt.

Az odaadón végzett filológiai felderítő munka azonban nem társul mindig a tanulmányban kellő elvi biztonsággal: Mezősi Károly ideológiai megítélései időnként bizonytalanok. Így nem tartom valószínűnek, hogy Petőfit pusztán a maga népzévi elhivatottságába vetett hite készítette arra, hogy követjelöltként fellépjen (535.) — sokkal inkább időszerű politikai törekvések, társadalomformáló aktivitásvágy vezette. S az sem meggyőző, hogy az országyűlésen a magyar republika megvalósítása érdekében akart volna eredményesebben küzdeni (535). Petőfi nem kergetett soha légvárat; republikánus volt, de tudta, hogy annak megvalósítása 48 tavaszán — nyarán még nem időszerű (1. 1848. május 27-én kelt hirlapi cikkét!). A Batthyány-kormányt konzervatívnak nevezni (536.) éppúgy erős túlzás, mint a centralista *Pesti Hirlapot* (uo.) — legfeljebb Petőfi világnézetéhez képest voltak azok. Vasvári 48-as cikkeiben sehol sincs oly megállapítás, amelyet a tanulmány szerzője egyetértőleg belőlük kiolvas (555.): az ifjú forradalmár sohasem vélte azt, hogy a nép nem számottevő tényező. Csupán arról írt, hogy a nemzet még nem tart ott, ahol a forradalmi ifjúság — s ez nagy különbség!

Művelődés- és ideológiatörténetünknek egyik legelhanyagoltabb pontja a *márciusi ifjak* munkásságának kutatása. 1849, de különösen 1867 után az általuk képviselt forradalmiságnak agyonhallgatás volt az osztályrésze. Ezért hézagpótló, hogy ismereteinket róluk a tanulmánykötet az egyik legérdeme-

sebbnek, Lukács Sándornak, Győr nemzetgyűlési követének, a szabadságharc hadfelszerelési kormánybiztosának, népszerű nevén „Győr Robespierre”-jének kimerítő portréjával gazdagítja. Szerzője, Balázs Péter szinte a semmiből alkotta meg értekezését, elsőként rekonstruálva szakirodalmunkban a harminckét éves korában emigrációs hányattatások áldozatává lett márciusi ifjú pályaképét. Nyilván a felfedezés láza okozta annak egyes túlzásait. Lukács Sándor hőse volt 1848–49-nek, de győri szereplésének Petőfi pesti és országos jelentőségével való összevetése csak aránytételként eredményezhet (652). Hasonlóképpen azt az a megítélése, hogy Lukácsot szocialista eszmék vezérelték, amikor kormánybiztosként korlátozta az iparosok jövedelmét (674.). A márciusi ifjak gazdasági téren még nemigen haladták meg a liberalizmus ideáit — a társadalom és a politika terén voltak ők forradalmárok.

Remélhetőleg kitűnt e tanulmányok ismeretése során, hogy a *Petőfi és kora* jóval

több a benne foglalt értekezések összégénél: költőnk és kora vonatkozásában nemcsak nagyméretű ismeretlen anyagot tár fel, de még nagyobbat mozgat meg, méghozzá akként, hogy általa igen sokszor emlékeztet a korszak fehér foltjaira, a tennivalókra. Szerzőinek névsora viszont másra is figyelmeztet. Arra, hogy aggodalmat keltően csökken azoknak a száma, akikkel a Petőfi- és a reformkor-kutatás során a jövőben számolhatunk. A tizenhárom tanulmány szerzője közül a megjelenés óta kettő már nem él, s a többiek között is alig találunk fiatal kutatót. A reformkor- és Petőfi-kutatásnak maholnap erősen megfogyatkozik az utánpótlása. Dienes András és Mezősi Károly kutatási szenvedélye csakugyan pótolhatatlan, de nem kevésbé pótolhatatlan kár lenne az is, ha e szenvedély példája fiatal irodalomtörténészeinkben nem keltene fel hamarosan a folytatás, a meghaladás, a továbbbonyolódás vállalkozó elszántságát.

Fenyő István

CSANDA SÁNDOR: BALASSI BÁLINT KÖLTÉSZETE ÉS A KÖZÉP-EURÓPAI SZLÁV RENESZÁNSZ STÍLUS

Bratislava 1973. Madách K. 350 1.

A Balassi költészete iránti egyre intenzívebb érdeklődés egyik új, érdekes produktuma Csanda Sándor jeles szlovákiai irodalomtörténész kötete. Eckhardt Sándor eléggé nem méltányolható teljesítménye a Balassi-életmű feltárásában és interpretálásában jobbra életrajz-centrikus volt, bár számos irodalom-központú tanulmányt is írt a költőről. Az utóbbi évtizedekben a kutatás érdeklődése a költői életmű jellege felé fordult. Ebben az áramlatban képvisel érdekes színt a Csanda Sándor Balassi-könyve. Az újabb kutatások eredményeit és probléma-feltevéseit (természetesen Eckhardt idevonatkozó tanulmányainak megállapításait is) próbálja Csanda polemikusan továbbvinni, Balassi költészetének jellegét összemerve a közép-európai szláv reneszánsz líra jellegzetességeivel.

Csanda kötete főként Balassi költészetének a cseh és szlovák, valamint a lengyel reneszánsz költészettel való összevetésével ad új megfigyeléseket. Az összehasonlítás segítségével Balassi költészetének néhány eredeti sajátosságára sikerül fényt derítenie. Balassi költészete, általános jellegét tekintve, elvontabb karakterű, mint pl. Kochanowski költészete. Balassi nem ír közvetlenül soha kora társadalmi, történeti kérdéseiről, Kochanowski azonban programszerűen. Ugyanakkor Balassi csak magyarul írja verseit, míg

Kochanowski latinul is. Kochanowski közvetlenebbül és szembetűnőbben kapcsolódik az antik költészethez és mitológiához, Balassi viszont csak mérsékeltebben. Kochanowski hangvételben közvetlenebb, Balassi patetikusabb. Annak ellenére, hogy Balassi lírájának képrendszerében domináló a szerelemmel, udvarlással kapcsolatos képek szerepe, de csak az ő szerelmi költészetére jellemző a vítézi életből merített költői képek alkalmazása. Mint Csanda vizsgálataiból kiderül: ez sem a XVI. századból fennmaradt cseh és szlovák szerelmi énekekben, sem a lengyel reneszánsz költészetben nem figyelhető meg.

Az eltérések, különbségek mellett Csanda természetesen bemutatja a Balassi és Kochanowski, valamint a cseh és szlovák reneszánsz szerelmi költészetben megfigyelhető rokon mozzanatokot is.

A könyvének gerincét kitevő elemzés Balassi költészetéről már jóval problematikusabb, fejtegetései sokszor vitára, ellenvetésre készítettek. Főként módszertani szempontból. Terjedelmes fejezetekben foglalkozik Balassi versformáival, versszerkezeteivel, szóképével, költői frazeológiájával. Balassi költői eszközeit számos vonatkozásban bőséges (és nemegyszer terjengős) példatárral illusztrálja, de úgy, hogy az egymásután következő példák tömege és a fejtegetések közötti összhangot vagy egyensúlyt megteremtén. Kü-

lönösen a *Versmondattani és nyelvhasználati sajtások*, valamint a *Szóképei, költői frazeológija* c. fejezetben tűnik öncélúnak az idézetek sokasága. Olykor nem érezzük, nem tudjuk, hogy a felsorakoztatott példák tulajdonképpen mit kívánnak bizonyítani. Az idézett példák, képek, hasonlatok stb. természetesen önmagukban is illusztrálják Balassi költői eszközeinek változatosságát, de sokszor hiányolnunk kell a velük kapcsolatos irodalomtörténeti jellemzést, általánosítást, a költői karakter jellegére való utalást. Balassi költői eszközeit általában csak leírja, számba veszi, terjedelmes példatárral illusztrálja, de jellemzésükre, a költői karakter megközelítésére csak elvétve tesz kísérletet.

Szembetűnő e jellemzések ritkasága, mert Csanda Sándor könyve egyébként az újabb hazai kutatások eredményeivel nem egy vonatkozásban polemizál, többször élesen, olykor elutasító modorban. A vitatott tételek, jellemzések, megállapítások ellentétben — a jellemzések hiányában — többnyire nem adhat a vitatottakkal egyenértékűen kifejtett ellenérveket, homályban hagyva a kifogásot többször is afelől, hogy egy-egy kérdéssel kapcsolatban mit és főként, hogy miért kifogásol. Az újabb kutatások több poétikai vonatkozású megfigyelésének, eredményének érvényét kategorikusan megkérdőjelezi Csanda, de a polémiát nem poétikai érvekkel fejtvi.

Különösen szembetűnő módszerének ez a jellege Balassi verskompozícióinak megítélésében. Balassi verskompozícióinak egyik fontos változatára Varjas Béla hívta fel a figyelmet, bizonyítva, hogy az ún. hárompillérű kompozíció típus költészetében mily fontos szerepet játszott. Varjas ugyanakkor hangsúlyozta, hogy más kompozícióváltozatokban is írt Balassi verseket, bár ezeket még nem tudjuk meghatározni. Csanda csupán a *Katonaénekekben* érzékeli e kompozíció típus jelenlétét, máshol nem. Vitatható valóban, hogy a Varjas által hárompillérűeknek tekintett Balassi-vers mindegyike maradéktalan képviselője-e ennek a kompozícióváltozatnak, de tagadhatatlan, hogy a hárompillérű versszerkezet számos Balassi-éneket meghatározó, jellegzetes és fontos kompozícióváltozat lírájában. Megfontolandó ellenérvet ezzel kapcsolatban Csanda nem ad. Mert mit kezdhetünk az olyan — Csanda ajánlotta — szerkezeti-műfaji meghatározásokkal, mint „hasonlatokat kifejtő versek”, „könyörgő, alkudozó versek”, „szerelmi monológ”, „szerelmi konfliktust kifejező dalok”, „haladványos” verskompozíció? Ezek a meghatározások egy-egy vers tematikáját idézhetik, de poétikai jellemzésre, a művészi kompozíció jelzésére alkalmatlanok. A „Segíll meg engemet . . .” kezdetű vers elemzése után írja Csanda: „A költőnek más verseit vizsgálva sem találunk látványos szerkezeteket, de már első

verseinek felépítésén is kétségkívül felismerhető a retorikai műveltség, az érett koriakon pedig a nagyfokú csiszoltság és tömörítés.” (125.) *A retorikai műveltség, csiszoltság és tömörítés* fogalmai azonban nem képesek Balassi versszerkezeteinek jellemzésére.

Csanda szerint Balassi: „A legtöbb esetben logikai sorrendben kapcsolja egymáshoz a zárt strófákat, amelyek mindegyike befejezett gondolatot tartalmaz, leggyakrabban egyetlen mondatból áll. Ezt a módszert *haladványosnak* nevezhetnénk, mert előrehalad a mondanivaló kifejtésében.” (126.) Minden vers a maga módján *előrehalad a mondanivaló kifejtésében*, s ha már a verskompozíciót vizsgáljuk, akkor ennek módjai, törvényszerűségei a legfontosabbak. Ezért nem tudunk mit kezdeni az olyan kijelentéssel sem, amely szerint „Haladványosnak tekinthető a költő legtöbb költeménye, mert a strófák egymásutánja a mondanivaló részletesebb kifejtését adja.” (127.) Ha arra gondol Csanda, hogy Balassi epiko-lírikus énekeiben a logikai szféra még verset meghatározó tényező, akkor igaz van.

A jellemzés elmaradását hiányoljuk Balassi természet-szemléletének említéseikor is. Több alkalommal is méltatja a Balassi-versekben jelentkező reneszánsz természet-szemléletet, megemlítve, hogy a vitézi életet idéző énekek „egyikéből sem hiányzik a reneszánsz természet-szemlélet”. (89.) Azzal viszont adós marad, hogy jellemezni a reneszánsz természet-szemlélet jellegét. Az ódai szárnyalású természetmagasztalás ui. még nem reneszánsz jellegzetesség önmagában, a középkor is igen kedvelte. Balassi is.

Vitatható, pontosabban egy már régen meghaladott álláspontot fogalmazzunk újra Csandra, amikor a következőket írja Balassi költői tudatosságáról: „A költészettel kapcsolatos nyilatkozataiból azt is látjuk, hogy első sorban ösztönös költő volt, versíráskor a szerelmet, a nő meghódítását tartotta szem előtt, de igyekezett minél „ékesb igéket” használni.” (259.) Már Eckhardt első nagy Balassi-tanulmányától nyilvánvaló, hogy Balassi az európai reneszánsz költészet egyik leg tudatosabban alkotó egyénisége annak ellenére, hogy teljes életét nem szentelhette az irodalom művelésének. Európai és magyar hagyományok klasszikus költői szintézisét másként nem is teremthette volna meg. Tudatosságát, költői műveltségét már Rimay is jól jellemezte 1610-ben: „. . . az ő magyar nádsipja és pásztorsipja a zengés csodálatos édességével és a hangok kifejező harmóniájával a többi, aki csak van, valamennyit messze túlhaladva, sőt az irigységüktől kísértetve, a tekintély és dicsőség magas helyét foglalják el.” (Eckhardt Sándor fordítása.)

Nem lehet kikövetkeztetni Balassinak Krakkóból öccséhez írt leveléből (1590), hogy

„A költőt valószínűleg vádolták azzal, hogy vitézkedés helyett »versfaragással« foglalkozik. . .” (89.) Az értők nem vádolták ezzel. A levél csupán azt fogalmazza meg világosan, hogy Balassi nem hivatá szerűen (= foglalkozásszerűen) írta verseit, mint Ronsard vagy Kochanowski.

Csanda szerint: „A költő udvarlás közben nem tett különbséget különböző társadalmi rangú nők között, s az utcalányoknak is az olasz reneszánsz főúri lírára emlékeztető szóképeivel bókolt.” (75.) Gerézdi Rabán bizonyította *A magyar világi líra kezdetei*-ben, hogy igenis határozott, meghatározott különbséget tett Balassi verseiben a főrangú vagy nemes hölgyeknek szóló és a *Bécsi Zsuzsannáról* s *Anna-Máriáról* szerzette típusú énekei között. A nemes hölgyeknek udvari-udvarló verseket írt, míg az utóbbiaknak törvénytiszteletű ún. latrikánus énekeket. A társadalmi helyzet különbségeit a szerelmi ének jellege is kifejezte. A latrikánus énekek is természetesen a reneszánsz líra szóképeivel (közhelyekkel) élnek, de karakterük merőben más, mint a nemes hölgyeknek szánt verseké.

Egy részletkérdés: Csanda Sándor a „Segéll meg engemet...” kezdetű Balassi-vers ismétlésrendszerével kapcsolatban pontatlanul hivatkozik egyik dolgozatomra. Csanda szerint: „A költemény szerkezeti sajátossága, hogy az első strófa csaknem szó szerint megismétlődik a vers végén, s ez a jelenség K. T. véleménye szerint szintén az énekversből a szövegverssé való fejlődés útját jelzi.” (59.) Nem a pusztán ismétlés jelzi ezt a fejlődést, hanem az énekversre jellemző sztereotípiák megszüntetése, mint irtam: Balassi „az énekvershez szokott olvasók sztereotípiát váró igényére ügyelt, de úgy hozott létre ismétlésrendszert e vers szövegében, hogy lényegében megszüntette a sztereotípiát. . . Az énekverset idéző ismétlés változatossága már a szövegvers jegyében fogant.” (ItK 1970. 670.)

Az *Eurialus és Lucretia* c. széphistória kapcsán Csanda megemlíti, hogy a *gombos kert* valóságos kert volt, de tévesen utal a korábbi szakirodalomra: „A »gombos kertbe néző kapun át« nyomult be a várba az őrség, amely Balassit és híveit kiakolbólitotta. Ez az adat a széphistóriával foglalkozók figyelmét elkerülte, pedig fontos bizonyíték arra, hogy »az úr gombos kertje« nem templom, hanem

valóságos kert volt Sárospatakon.” (190.) De ez nyilvánvaló volt eddig is! Az is, hogy virágos-rózsakert volt, égetett mázas cserépgömbökkel (gombokkal) díszített karókkal. Helyét is pontosan ismerjük, hiszen az újabb ásatások a gombos kertben épített nyári lak romjait, alapjait is feltárták. Ugyanakkor több motívumegyezésre, azonosságra mutat rá Csandra az *Eurialus és Lucretia*, valamint Balassi költszete között, nyomósítva a régi s megújuló feltételezést, amely szerint a Pataki Névtelen valószínűleg (bár még nem bizonyítottan) Balassi.

Könyvének utolsó fejezetében Balassi költszetének utóéletét vizsgálja a Ján Mišianik által felfedezett Fanchali Jób-kódexben. A kódexben található szlovák szerelmi énekek szerzőjét Mišianik annak idején feltételezteszerűen Balassiban látta. A hazai irodalomtörténetírás képtelennek tartotta ezt a feltételezést, mert Balassitól nem maradt fenn egyetlen szlovák nyelvű sor sem, bár valószínű, hogy tudhatott szlovákuul. Költői hivatását viszont a *magyar nyelvű* költszet európai színvonalra való emelésében látta, s ezt tudatosan hirdette. Csanda stílusvizsgálati meggyőzően jellemzik a szlovák nyelvű énekek jellegzetességeit, bizonyítva azok kevéssé eredeti jellegét. Ezek a vizsgálatok is kizárják Balassi szerzőségének a lehetőségét. Félreértés vagy elírás azonban kijelenteni a XVI. századi magyarországi társadalmi, osztályviszonyokról, hogy „ekkor mai értelemben vett magyar nemzetiségű nemesség sem volt”. (315.)

Csanda Sándor könyve végül is sokoldalúan közelít Balassi költszetének formai kérdésköréhez, a közép-európai szláv reneszánsz költszet jellegzetességeit felsorakoztatva pedig költői karakterének néhány eredeti vonására is felhívja a figyelmet. Ugyanakkor a könyv nem érlelődött egységes gondolatrendszer felmutató értekezéssé, az idézetek, példák eluralkodnak a jellemzések, érvelések, a Csanda által kezdeményezett polémiák szabatosabb és mérlegelőbb kifejtése lehetőségeinek rovására. Nagyon hiányzik a kötet végéről egy valóban összegező, Balassi költszetét a felvonultatott példákkal céltudatosabban szembeállító és jellemző fejezet.

Komlószi Tibor

BENKŐ SAMU: SORSFORMÁLÓ ÉRTELEM

Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest 1971. Kritérium K. 344 1.

Benkő Samunak, az erdélyi múlt kulturális és irodalmi életét feltáró munkásságát elismeréssel figyeli a hazai tudományos érdeklődés. Ezúttal felettébb indokolt, hogy gaz-

dag tartalmú tanulmányköteténél megálljunk rövid időre és rámutassunk azokra az itt érintett nagyobb részét művelődéstörténeti témakörökre, amelyek irodalomtudományunk

szempontjából napjainkban mind érdekesebbé válnak és amelyek Benkő dolgozataiból szép s újszerű megvilágítást kapnak.

Mindinkább előtérbe kerül ugyanis Európa-szerte a művelődéstörténet megújult igényű és típusú művelése azzal a céllal, hogy lényeges építő elemeket, hathatós megvilágító tényezőket nyújtsanak a szűkebben értelmezett irodalom jobb ismeretéhez (mentalitás-történet; életvitel, magatartásformák stb. vizsgálata). Benkő szemmel láthatóan nem követi ugyan a tárgy mind gyakrabban emlegetett újító irányzatait vagy törekvéseit, mégis eredményében határozottan mai igényeket elégít ki magas színvonalon. Úgy tűnik, hogy a szerző fő törekvése ahhoz a művelődéstörténeti megközelítési módhoz áll közel, amelyek az egyes társadalmi csoportok egyikének helyzetét komplex vizsgálatnak veti alá. A kötet tizenkét tanulmányának közös mondanivalója a XVIII. és a XIX század eleji erdélyi értelmiség szerepével függ össze, mégpedig úgy, hogy megmutassa: hogyan alakult ez az értelmiség a polgárosodás útján a közélet számos vetületében, s főleg a tudomány (történeti és természettudomány), az irodalom, a művészetek, az oktatás és nevelés tekintetében. Ezek a dolgozatok mintegy „részfeladatok” teljesítési egy tervezett monográfiához, amely az erdélyi polgári értelmiség kialakulását és funkcióját célozná széles alapokon feldolgozni.

A jelen kötetet így szükségképpen, „mozaikszerűen” összeálló tanulmányok teszik ki, amelyeknek jó néhány darabja közelebbről is a „monografikus” igény jegyében született. Így például „A tanító sorsa Erdélyben 1848 előtt”, „A görögkeleti iskolák és tanulók összeírásáról”, „A székely diákok harca a Habsburg-hatalommal a tanulás jogáért”, továbbá „A gazdasági eszmék néhány forrása Erdélyben a XVIII. században” címűek és még pár egyéb téma is — szorosabb-tágabb összefüggésben — áttekinthető, felmérő jellegével tűnik ki. Az elsőnek említett tanulmányból alapvető és nagybőségű ismeretanyagot kapunk az erdélyi elemi iskolák helyzetéről, kiépüléséről, működéséről, anyagi, szellemi feltételeiről stb. A szerző vizsgálatai nyomán különösen szembetűnő és szempontunkból jól lemérhető például, hogy kik s milyen alapképzettséget kaptak a század közepén, valamint, hogy ennek megfelelően a XVIII. század nagy eszmei és irodalmi tendenciái milyen fokon képzett egyedekre támaszkodhattak, s minő értésre találhattak. Igen fontos kérdések ezek, s különösen jól közelíti meg célját a szerző, midőn a témát a falusi iskolamesterek mindennapos körülményein, az oktatás folyamatának hétköznapjain keresztül, az „életvitel” bemutatása által hozza közel az olvasóhoz.

Kiemeljük eme átfogóbb tanulmányok

közül a gazdasági eszmék erdélyi forrásairól írott dolgozatát. A kor kutatója lépten-nyomon szembetalálja magát — erdélyi szövegek tanulmányozása közben — a gazdasági eszmékre vonatkozó utalásokkal. Mégis, ahogy Benkő hozzálat felvázolni eme gazdasági eszmeköröket a még nem differenciálódott „literatúra” alapján, az derül ki, hogy Erdély polgári gazdasági törekvései a XVIII. századra sokkal fejlettebbek, mintsem véltük ez ideig. Talán annak hiányát érezzük, hogy a XVII. századi, Bethlen Gábor-kori Erdély polgári fejlődésének gazdasági momentumait mint „előtörténetet” nem tudjuk ezúttal egy-egyben látni. A szerző jelen, helyes alapvetése minden szempontból kiindulópontot, továbbviteli lehetőséget rejt magában. Többek között sok hasznos adatot nyerhetünk még a közelebből „szépirodalmi” szövegekbe ágyazott gazdasági kitérőkből, mint ahogy ezt Bethlen Miklós gazdasági terveinek bemutatásából láthatjuk is. Hasonlóképpen a különböző közigazgatási jegyzőkönyvekből, politikai elaboratumokból, beadványokból, megyék és városok statútumaiból, központi állásfoglalásokból — miként ezt célozza is a dolgozat — teljes összegezés után reális alap nyílhat a kutatás különböző elméleti álláspontjainak tisztázásához. Nem utolsó sorban mindez az irodalomtörténeti, stílustörténeti stb. vizsgálatokhoz is nélkülözhetetlen tájékozódást tesz majd lehetővé.

A kötet tanulmányainak tetemes része egyéni „értelmiségi” pályákat, jellegzetesen egyéni sorsokat vizsgál, amelyeknek tanulmányai visszahatnak, illetőleg részét képezhetik egy tervezett nagyobb művelődéstörténeti részösszefoglalásnak. A céltudatosan ilyen értelemben készült, vagy különböző, alkalmi megemlékezést szolgáló írások egyképpen méltán kerültek a kötetbe. Tanulmányt olvashatunk Bod Péterről, Benkő Józseféről, Tessedik Sámuelről, Bólyai Farkasról, Kötelen Sámuelről, Döbrentei Gáborról és Bölöni Farkasról. Ad-e eme portrészornak a szerző megfelelő keretet, koncepciózus beépítést a kötetbe, vagy csak szabályosan ismétlődő, azonos felépítésű arcképek egymásutánja áll előttünk? Úgy látjuk, Benkő Samu arra törekszik, hogy ezek az önmagukban is megálló portrék valamiképpen az említett értelmiség-vizsgálat bizonyos szempontjának kiemelt részeit váljanak.

Ilyen értelemben megkülönböztet egy nagyobb egységet a kötetben, mely „Vidék és tudomány” cím alatt többek között a „Magyarigani Athenas” Bod Péterét és a „Középjájtótól Európáig” híresülő Benkő Józsefet emeli ki s mutatja be. Egy másik ilyen megoldása, amikor „Tanítók, tanárok, diákok” cím alatt Bólyairól mint tanárról szól, s Tessedik Sámuelről a mezőgazdasági iskola összefüggésében emlékezik stb. A további

portré-vázlatokat pedig „Az írás hatalma” c. összefoglaló megjelöléssel kapcsolja egybe az említett célból. Értjük a szerző szándékát, bár úgy véljük, hogy a lényegét mégiscsak az egyes portrék sajátos egyediségében éri el magas szinten, s legfőképpen az a kitűnően észrevett specialitás vezet el a művelődéstörténeti összefüggések mélyebb láttatásához, amelyik a legkevésbé tűri jelen formájában a közvetlen általánosítást.

Hangsúlyoznánk viszont, hogy a tudományok előrevitelének ügye, az anyanyelv kiművelése iránti szándék, a szenvedélytől fűtött művelődés-szervezés különböző megnyilvánulásai (mint például a muzeális gondolat, az enciklopedikus igény, iskolaszervezés, gyűjtemények stb.) szinte kivétel nélkül mindenütt jelen vannak; a szerző minden egyes tárgyában, minden történelmi alakjánál — s az adottságoknak megfelelően is — középponti helyet kapnak, s nem véletlenül ezek a tényezők szolgáltatják az igazi kohéziós erőt a tanulmányok közt. Ezt tapasztaljuk az egyik legkidolgozottabb tanulmányban, a romantika jegyében alkotó Bölöni Farkasról frottban is, de hasonlóképpen az első erdélyi magyar folyóirat (az Erdélyi Múzeum) szerkesztőjéről, Döbrentei Gáborról, s ugyancsak a „stiliszta” Kötles Sámuelről szóló értekezésben is. Nem különben mutatja be a szerző a nagyszentmiklósi mezőgazdasági szakiskola hagyományteremtő szervezőjét, Tessedik Sámuel, s a „mathézis szenvedelmében” Gauss-szal „társalgó”, majd kollégiumi nevelést reformáló s magyar műszaki értelmiséget teremtő Bólyai Farkast.

Rá kell mutatnunk elismerően Benkő Samunak arra a törekvésére, hogy legtöbbször gondosan igyekszik számba venni a nemzetközi távlatokat, közelebből mind a középkelet-európai, mind a polgári nyugat összefüggéseit s ide tudja behelyezni alakjait. Különösen eredményes ez a folyamat, amikor a hazai tudományosság kihatásaira, személyi kapcsolataira konkrétan mutat rá (pl. Gauss — Bólyai; Linné — Benkő, stb.). Ismételten tetten érhető a szerző elemzéseinek „szembesítő” jellege, amikor pl. árnyaltan utal arra a történelmi, társadalmi fejlődésből fakadó jelenségre, miszerint Erdély hol igen „közel” volt a polgárosult nyugathoz, Hollandiához, Angliához (XVII. század); hol meg rohamosan növekedvén a távolság, még Bécs is rettenetes messziségbe veszett (XVIII. század első fele); hol pedig a világság jegyében ismét tűnően lesznek a távolságok, s Erdély egyszerre Párizs szomszédságában érezheti magát (1750 után).

Eme európai összefüggést mélyíti el Benkő Samu, amikor a fősodrástól távolra eső kis erdélyi falvak tudományt és tudóst termő vidékét állítja méltó párhuzamba az európaival, azaz amikor Magyarigentől, Középjától,

Domaldtól stb. vezet el Boddal, Benkővel, Bólyaival az egyetemes tudományhoz. Az ilyen típusú dolgozatok közül közelebből is érintjük a Bod Péterről és a Benkő Józsefről szólót. Nehéz lenne eldönteni, hogy a hozzávetőlegesen 1750 és 1850 közötti témakörökről értekező szerzőhöz melyik tárgy áll közelebb: a gazdag tartalmú XVIII. század-e, avagy a reformkor még dúsabb repertoárja? Úgy tűnik, hogy a XIX. század bővebben és dokumentáltabban van jelen, ám az említett XVIII. századból bemutatott két íróról adott kép is sajátosan és érdemben kelti fel a korzakkal közelebből foglalkozó figyelmét.

A magyarigeni, tudományt művelő Bod Péterről kialakított képet abban viszi tovább a szerző, hogy vizsgálatai nyomán művelődés- és tudománytörténeti oldalról rögzítheti le azt az általunk is vallott irodalomtörténeti — értékelési alapelvet (ItK 1961. és 1970.), miszerint Bod szellemi világában még kibékíthetetlen harcban található egyrészlől az „ortodox kálmista teológus” s másrészlől a „racionalista művelődésterjesztő”. Ez utóbbiban teljes joggal az enciklopedikus igényt, a muzeális és lexikográfiai törekvést kell aláhúznunk, amely által az Apáczai-féle kezdemények most már konfrontálódnak a felvilágosodás gyakorlatával, bár igaz: ebbe még nem hatolnak mélyre. Eme Bod Péterrel itt fémjelzett törekvés természetesen bővíthető lenne, és további kisarkosodása lenne figyelembevehető például Hermányi Dienes József munkásságának bekapcsolásával, de ez már más témakört jelentene.

Végül a középjait természettudató és történetíró, Benkő József portréjánál állunk meg röviden. Kétségtelen, hogy nála az első helyre a felvilágosodás szellemében fogant természettudományos műveltséget kell állítani; miként kötetünk szerzője is teszi. Sőt általános mulasztást próbál pótolni, mert e fontos témában nagy lemaradás van. Több irányból, többször és többet kellene még tennünk a teológiai műveltség ellenében felépő természettudományos műveltség megismerése érdekében. Amikor például nemzetközi felvilágosodás-kongresszus figyelmé terelődik emelt hangsúllyal az európai Linné-tanítványokra (Lille, 1973.), akkor a magyar Linné-követő Benkő alig-alig áll még hazai körökben is ismereteink élvonalában. — Ami pedig ennek a nagy méltánytalansággal szomorú sorsra jutott kiváló alkotónak történészi s más természetű munkásságát illeti, határozottan le kell szögeznünk a szerzőtől is megpendített nézettel jórészt egyetértésben, hogy Benkő folytatója és összekapcsolója tudott lenni egyrészlől a Bod Péterrel és Hermányi Dienes Józseftől indított történeti, művelődéstörténeti kezdeményezésnek, másrészlől a felvilágosodás hasonló irányú törekvéseinek. Nem úgy érve természetesen e témát, mintha

Benkő „átvéve” használta volna fel rokona, Hermányi irományait; de olyan értelemben igen, hogy az általa és általuk kezdett hasonló szellemet vitte tovább.

Befejezésül, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ezúttal a tanulmánykötet sokágú tematikájából csak keveset emelhattunk ki, s új meglátásainak teljességét aligha érinthetjük. A felmerült kérdések azonban még a ma-

guk szűkreszabottságában is éreztetik, hogy e kötetrel olyan hiányolt és nagyon szükséges művelődés-, művészet-, irodalom- és tudománytörténeti törekvés szép s dicsérendő eredményével találkozunk, amelynek további kiteljesítése bátorításra és buzdításra felettébb méltó.

Gyenis Vilmos

K. NAGY MAGDA: BALÁZS BÉLA VILÁGA

Bp. 1973. Kossuth K. 404 l.

Az utóbbi évek-évtizedek kutatásait dicséretül, hogy mostanra sokat tudunk a századforduló táján útnak induló művésznevezékről. Sokat, de még mindig nem eleget. Jobban ismerjük az egyes alkotókat, mint a korszakot, amelynek részesei voltak mindahányan. Többet tudunk egy-egy életmű gyökérzetéről, mint a talajról, amely befogadta és táplálta. Egyre plasztikusabban rajzolódik ki a legnagyobbak arcéle, ám a velük és általuk zajló irodalomtörténeti folyamatok körvonalai még gyakorta elmosódnak. Márpedig az egész az irodalomtörténetírásban sem azonos a részek összegeivel. A maga nemében páratlan szintézis, az Akadémiai Irodalomtörténet is jócskán megsínyli, hogy az 5. és a 6. kötet inkább nagyszabású portrészorozat, mintsem a folyamatokat megnyugtatóan és mesterkéletlenül tisztázó összegezés. (Vö.: Bodnár György: A XX. századi magyar irodalomtörténeti rendszerezésének problémái. *Literatura*, 1974/1. 15.) Ez a disszonancia pedig óhatatlanul visszahat a századunk irodalmával és íróival foglalkozó résztanulmányokra és monográfiákra. Az egyes alkotók és oeuvrejük analízise — a ritka kivételeknek adassék tisztelet! — többnyire azt mutatja fel a művészből és művéből, ami „öntörvényű” benne ami sajátos, ami elválasztja a többiektől, s elhanyagolja, bizonytalanul vagy általánoságokba veszően tárgyalja azt, ami közös, ami önmagán túlmutató érvényű, ami egy folyamat részesevé avatja. Kivált olyan írók esetében zavarhat ez a felemás megoldás, akiknek irodalomtörténeti helyét még nem mérték be pontosan, akiknek a jelentősége nem tisztázódott mostanáig, s akiknek egy-egy művét vagy pályaszakaszát jobban ismerjük, mint működésük egészét. Mégoly kitérő kritikuselődök és résztanulmányok sem szavatolhatják ilyenkor egy összefoglaló vállalkozás sikerét. Attól függ minden, vajon sikerül-e objektívan kijelölni a fejlődés ívét, felbecsülni az életmű belső és külső arányait, értékeit és ellentmondásait, s kitapintani azokat a tendenciákat, amelyek az egyediben az általános jelenlétét igazolják.

Akadnak ilyen felfedezésre, méltóbb, alaposabb elemzésre váró alkotók a hajdani „holnaposok” között is. Balázshoz, Babitshoz, Juhász Gyulához képest aligha tudunk eleget Dutkáról, Emödről és Miklós Jutkáról. S kultúra- és irodalomtörténetírásunk adósságai közé tartozik még Balázs Béla is. Sajnos, K. Nagy Magda monográfiája sem változtatta a helyzetét!

Mondjuk ki tiszteint és kereken: ez a pályakép — legalábbis a szerző annak száná! — elhibázott alkotás. Nem tartjuk véletlennek, hogy az eddigi méltatások (a Népszabadságban, az Élet és Irodalomban, a Kritikában) — bár néhány óvatos fenntartásnak is hangot adtak — elsősorban a filológiai teljesítményt emelték ki finom diplomáciával. A filológusi produkció jelentősége szerintünk is tagadhatatlan, ámde mit érünk vele, ha a feltárt anyagból végül is nem bontakozik ki hitelesen, meggyőzően az, amit a könyv címe ígért: Balázs Béla világa. A kis tényekből nem áll össze egy lélek — egy nagy és jelképes értelmű utat megtett lélek! — története, s a részletek közt botorkálva minduntalan elvész szemünk elől a lényeg. K. Nagy Magda koncepcióját, szemléletét, módszereit, könyvének arányait véljük felelősnek ezért. S noha az említett tényezők egymást át- meg átjárva, kölcsönhatásban funkcionálnak a monográfia ívein, a polémiában mégis célszerű lesz külön-külön szót ejteni róluk.

Mindenekelőtt a műfajról. K. Nagy Magda egy „alkotói pálya rajzának”, „pályaképnek” nevezi művét (5.). Vagy az elnevezés helytelen vagy — s ez a valószínűbb — a kivitelezés nem felel meg a műfaj követelményeinek. Ez a könyv részben mást, részben kevesebbet nyújt annál, amit egy pályaképtől joggal elvárhatnánk. Részletesen tárgyal olyan eseményeket — pl. az 1905-ös orosz forradalom magyarországi visszhangja, a Holnap-antológia születése, a Népszava pálfordulása az első világháború kitörésekor stb. —, amelyek vagy közismertek (s a szerző sem mond újat róluk!), vagy kimutathatóan vajmi kevés a közülük Balázs Béla „világához”. Meg sem em-

lít, mellőz, érthetetlen szűkszavúsággal intéz el viszont olyan dolgokat, amelyek az alkotónak, emberi-művészi útjának bensőséges és hiteles ábrázolásához műlhatatlanul szükségesek. Jószerével elsikkad Balázs Béla élet-rajza, jelleméről, személyiségéről be kell ér-nünk néha-néha odavetett (s inkább apodik-tikus, mint elemző) kijelentésekkel, szép-írói működése pedig menthetetlenül a hát-térbe szorul (miközben túlteng a teoretikus alkotások analízise!). Véleményünk szer-int lehetetlen felvázolni egy lélek, egy világ-nézet fejlődését (a belső utat!) bizonyos élet-nyek mellőzésével, a személyiség alapos elemzése nélkül, s megfelelkezve arról, hogy Balázs életművének tanulságait — művés-zről lévén szó! — elsősorban a versek, drámák, regények zárják magukba. Természetesen nem valamiféle tüzetes-alaposkodó, poziti-vista biográfiát, pszichoanalízissel felé-ő személyiségboncolást s részletkebe vesző mű-lemzéseket hiányolunk. Am egy olyan monog-ráfia, amely Balázs Béla szüleinek regényesen előadott életrajzával indul, amely kötelessé-gének érzi megemlíteni, hogy az író édesanyja „Löcsén francia dalokat dúdolóva sétáltatja gyermekeit” (26.), hogy a galileista Polányi-fivérék anyja „oros származású” (54.), s hogy Czigány Dezső „boldog házasságban élt” a feleségével (169.), jóval intímebb kö-zelségbe kerülhetne választott hőisével. Köz-ismert például, milyen nagy szerep jutott Balázs magánéletében és szépirodalmi alkotá-saiban a szerelemnek, a férfi-nő kapcsolat-nak. K. Nagy Magda csak futólágy s igen felszí-nesen érinti ezt a szférát. Bár idezi ironkat az első feleségről (6 „az egyetlen asszony, kihez közöm lehet”, 154.), épp azt hallgatja el, hogy ki volt Hajós Edit, mit jelentett-adott Balázs Bélának, s hogyan és hová tűnt el az életéből. Elsikkad a második — a Hamvassy Annával kötött — házasság története is, ezért hat aztán különösnek, hogy e kapcsolat kései, emberi-költői kivirágzását K. Nagy váratlan-ul részletesen tárgyalja (361—364.). De ke-veselljük és elégtelennek érezzük a Balázs és a Nyugat felemás viszonyáról adott magya-rázatot (130—131., és másutt), túl vázlatos-nak és elmosódónak tartjuk az író 1918—19-es „lélekcserélő” szereplésének rajzát, s hasz-talanul szeretnők, hogy a könyv szerzője feloldja az emigrációs évtizedek egyik különös ellentmondását: miért nem lett — vagy lehe-tett — egészen 1931-ig a KMP tagja Balázs Béla (noha elveiben és gyakorlatában már rég a kommunisták közé tartozott!), s miért éppen a barát, Lukács György vétőzta meg felvételi kérelmeit. Ugyancsak szűkszavúan és sommásan nyilatkozik a monográfia a Szovjetunióban élő Balázs helyzetéről, maga-tartásáról a személyi kultusz és a koncepció-s perek idején, s vajmi gyéren indokolja a vilá-gíró filmesztéta itthoni könyörtelen hát-

térbe szorítását. — Nem elemzi kielégítően a szerző Balázs emberi és művészi alkotának sajátosságait és disszonanciáit (nem mondja ki például, hogy szépiróként is sokkal inkább öröklődő, teoretikus-spekulatív, semmint erup-tív, könnyedén feltáruílköző személyiség!), s a lírai ihlet elapadásairól sincs érdemleges mon-danivalója (mert az aligha tudományos érvé-nyű magyarázat, hogy — a számkivetettség idején — „Költészetében sem talentuma hagyta cserben, hanem jószerencséje”, 310.). Hiába keressük e könyvben az alkotó gyakori műfajváltásának okait, nem leljük a művek és a műfajok fontossági sorrendjét és érték-hierarchiáját. Ha pedig műelemzésbe bocsát-kozik a monográfus, többnyire csalódást okoz. Analíziseiben ugyanis nincs rendszer, mélység és következetesség; ezek a munka leggyengébb részletei. Merőben véletlennek tetszik, hogy mikor és melyik verset idezi — kommentálja K. Nagy Magda. Elemzései néha csak homályosak, többnyire egyszerűen semmitmondóak. Rejtély, hogy miért kap *A kékszakállú herceg vára* nyolc oldalnyi fig-yelmet (e monográfiában bizvást nélkülöz-hető megjegyzések — hány variációja van az inspiráló balladának stb. — kísérteben), ha például az *Isten tenyerén* és a *Lehetetlen embe-rek* című regényre csak néhány sor juthat, más művekre (a *Logody utcára*, a *Mozart* stb.) meg még ennyi sem. Amikor pedig a szerző — Révai József és Kroó György helyes fölismerését „továbbfejlesztve” — így fogal-maz: „... »realis« szimbólum *A kékszakállú herceg vára*-nak hét bezárt s felnyíló ajtaja: az imperializmus, amely éppen ekkor kezdte megmutatni igazi lényegét” (152.) — már a könyv koncepcióját is hibásnak érezzük.

K. Nagy Magda alapeszméje nyilvánvaló-an az, hogy egyívűnek, jóformán töretlennek mutassa be Balázs Béla fejlődését. Az emberi-alkotói pálya kezdő- és végpontját jól és pontosan jelöli ki, ámde az a legfőbb törek-vése, hogy módosítsa, meghaladja a korábbi értelmezéseket. S mivel az 1919 utáni pálya-szakasz kínálja erre a legkevesebb lehetőséget, a vizsgálódás — érthetően — a forradalmak előtti periódusra összpontosul. Azok az élmé-nyek, megnyilatkozások, motívumok kerül-nek K. Nagy Magda elemzésének fókuszába, amelyek a majdani, a közösségi forradalmár Balázs Bélát előlegezik, s azok szorulnak a perifériára, amelyek tagadnák ezt a gravitá-ciót. Ebben a felfogásban Balázs főként „azért érdemel rendkívüli figyelmet, ... mert fejlő-dése ... az ellentmondásokon keresztül is a legkövetkezetesebb” (5.), mert „művészé s forradalmárrá szinte egyidejűleg vált” (6.), s bár „költői és drámaírói munkásságát eleinte metafizikus élmények színezték” (uo.), mű-vészetének „döntő iránya” már az induláskor is „a realitáshoz való ragaszkodás” (133.). Ez az értelmezés lényegesen eltér az eddigi inter-

pretációktól, s szöszólójaként K. Nagy Magda nemcsak a szakirodalommal, pl. a máig legérvényesebb Balázs-pályaképpel, a Szabolcsi Miklóssal (vö.: A magyar irodalom története VI. Bp. 1966. 245–262.) kerül opozícióba, hanem a tényekkel s magával a vizsgált alkotóval is. Balázs Béla és az életműve ellenáll az efféle értelmezéseknek. Bármennyire szeretné is a monográfus egy végből szabottnak látni és láttatni az író fejlődését 1908-tól 1918-ig (164. stb.), a pályakezdésből nem következik egyértelműen és szükségszerűen a későbbi forradalmi cselekvés és ars poetica!

A vitatott koncepció természetesen meghatározza a könyv szemléletét és módszereit, átsugárzik még a legapróbb részletekbe, megállapításokba is. Jóllehet K. Nagy Magda tagadja egy helyütt a „visszafelé stilizálás” szándékát (96.), munkájában konzekvensen ezt a nézőpontot és módszert érvényesíti. Azokra a tendenciákra ügyel elsősorban, amiaz erővonalakat „vastagítja”, amelyek elgondolását igazolják, s elhanyagolja, „vékonyítja”, múltónak vagy mellékesnek említi azokat, amelyek ellene tanúskodnának. Már abban is megnyilatkozik a stilizáló szándék, hogy határozott fenntartással, erőteljesen bíráló megjegyzéssel alig-alig találkozhatni a monográfiában. S ha mégis, tüstént akad mentség, magyarázat. Bár érthetőnek és kikerülhetetlennek véljük a szerző vonzalmát s apróbb elfogultságait, a túlbecsülés és a teljes azonosulás gesztusait sokallanánk. Feltűnik például, mennyire eszményíti, túlbecsüli K. Nagy Magda Balázs szüleit, mily könnyen minősíti polgári radikalizmusnak az édesapa jószándékú, filantróp — ám a hivatalos ideológiával is érintkező! — liberalizmusát (25.), s mily gyorsan lát összefüggést Bauer Simon meg a „magukat socialistáknak valló értelmiségiek” (16.) patriotizmusa között. De túl elnézően és szűkszavúan tárgyalja a kötet Balázs Béla emberi gyengéit is (93., 356., 376. stb.), s noha tudósít a nem is ritka művészi fiaskókról, az indoklással többnyire adós marad. Nem mondja ki, hogy a szépíró életműve igen egyenetlen, hogy Balázs — művészalkatának diszsonanciái miatt! — csak kevés igazán harmonikus, nagy formátumú alkotást hagyott hátra, s még a menthetetlenül gyöngé, sematikus — agitatív líra védelmét is kötelességének érzi (351–352., 355., 365.). Nagyon hiányoljuk a kritikai diszanciát!

Ám K. Nagy Magdával akkor értünk egyet a legkevésbé, amikor elvitatná az elvitatatlant: Balázs pályakezdésének, jóformán egész első alkotói évtizedének szecessziószotérikus lényegét. Vajon lehet-e objektív, az igazságot megközelítő könyvet írni a *Halál-esztétika szerzőjéről*, ha irracionalista filozófiáját, metafizikai törekvéseit csupán „kény-

szerűségként” (365.), nem mindent meghatározó, hanem csak „színező” elemként (6., 104.) vagyunk hajlandók elkönyvelni, ha nem kötik szorososan a századforduló privatizáló, dekadens áramlataihoz, ha nem akarjuk tudomásul venni, hogy működésének első korszaka — életérzésben, magatartásban, stílusban egyaránt! — valóságos szecessziós példatár? (Maga a szecesszió terminus alig-alig, tán ha kétszer-háromszor bukkan elő a monográfiában. Távol áll tőlünk, hogy varázserőt tulajdonítsunk egyes műszavak használatának, ámde Balázs Bélát épp e fogalom segítségével lehetne plasztikusan jellemezni, elveit, működését egy nagy vonású európai folyamat részeként szemlélni, valamint művészetének általános érvényű és sajátosan egyedi vonásait markánsan kirajzolni.) K. Nagy Magda mindenáron eldisputálná, relativizálná az első periódus szecessziós-dekadens jellegét. Az a benyomásunk, hogy Balázs 1945-ös, kitűnő önjellemzéséből — „én szegény polgári fordított forradalmár” — csak a forradalmár szót tartja igazán fontosnak, az építetionokat pedig jószerevével mellékesnek. Ezért stilizálja inkább a valósághoz, a „kinti világhoz” kötődővé a forrongás, az útkeresés stádiumát, ezért figyel folyvást „Kompország” társadalmi és politikai életének hívására s hatásaira, ezért tartja számon Balázs filozófiájában a materializmus legapróbb moccanásait is, miközben elmosódik, viszonylag jelentéktelennek látszik mindaz, ami a „benti világ”, a lélek primátusát, az exodus eltökélt szándékát, a misztikus, irracionalista, metafizikus gondolatrendszer fölényét igazolja. S érzésünk szerint ezért vész el K. Nagy Magda a részletekben, könyvének első három fejezetében ezért oly nehéz a tájékozódás. Elaprózódik, törmelékessé válik a gondolatmenet, önkényesnek, véletlenszerűnek tetszenek a váltások, mert hiányzik a megnyugtató, hiteles rendező elv, a zavartalan kilátást biztosító magaslati nézőpont. Tisztázódás helyett összezűszűlödik Balázs és a szecesszió viszonya.

Márpedig írónk — egészen 1918-ig — programosan bezárkózó, a lélek magányába falazódó művész. Adyhoz, Bartókhoz és más kortársaihoz hasonlóan a hagyomány kereteit feszíti szét indulásakor, hogy aztán hosszú időkre belegyökereddzék a szecesszióba, a „fordított forradalmárság” állapotába. A tüntető exodus hőseként önnön lelkebe emigrál, de a tényleges kivándorlás gondolatával is kacérkodik. K. Nagy is említi: a világháború utolsó éveiben Balázs Heidelberg mellé akart költözni, hogy barátja — Lukács György — és szerettei társaságában kertészkedjék (1), s közben csak az irodalomnak és a filozófágnak hódoljon . . . Kár, hogy erről az elképzelésről nem vonta le a monográfus a megfelelő konzekvenciát! A szecessziós életérzés-

be és magatartásba rejtőző Balázs a Művészeszmény megszállottja, a magyar Ugart és a világot a művészet, az eszme erejével véli megválthatónak. Am a művészet-vallásba fogódzó alkotó istenkereső utakra is indul, vonzzák a tételes vallások is. K. Nagy Magda nem tulajdonít különösebb jelentőséget Balázs katolizálásának, bagatellizálja 1911–1912-es „vallásalapító” szándékait; azt pedig, hogy az író még a teozófiával is barátkozott, sőt ilyen jellegű „szeánszokra” járt, alig egy-két szóval említi. Mi sem bizonyítja jobban Balázs rendkívüli vonzalmát a miszticizmus-hoz, mint hogy még 1920 Szilveszterén is úgy véli: „minden azon múlik, hogy a kommunizmust vallássá spiritualizáljuk” (!). Ez a megjegyzés visszavilágít a pályakezds és első évtizedére, s fényében nyilvánvaló lesz, mily egyetemes volt az alkotóban az idealista gondolatrendszer kohéziója.

S a szubjektív idealista filozófiák, az istenkereső vágyak mily természetesen kulcsolódnak a sötét színezetű, szecessziós életérzésekkel! Kévs századeleji alkotónk műveiben lehetne nagyobb bizonyossággal kimutatni s hasonló töménységben vizsgálni a Magány—Szerelem—Halál—Lét—Művészet jellegzetesen szecessziós élményeit. Versben, drámában, mesében, tanulmányban csak ezek a témák variálódnak, csak róluk vall sejtelmesen, panaszokdva a fiatal Balázs. K. Nagy Magda is fölismeri e témák fontosságát és gyakoriságát, ő is használja a Magány, Szerelem stb. fogalmakat, anélkül, hogy körülhatárolná velük a szecessziós világképet, s anélkül, hogy elismerné: bennük testesül meg az első alkotói periódus lényege. Számára még a *Halálesztétika* is inkább az „elszánt változtatni akarás”, „egy haladást szolgáló nemzedék legbiztatóbb jele” (121.), semmint a transzcendens elköteleződés, a szecessziós életérzés dokumentuma.

De vitánk volna a monográfussal Balázs Béla népiességének értelmezésében is. Szerinte két irányban tájékozódott a századforduló nyomasztó levegőjében fuldokló író: „... a nép felé, annak művészetébe fogódzva, s befelé, a valóságtól elfordulva, az álomvilágban.” (47.) Csakhogy e két út voltaképpen egy! A lélek titkait fürkésző Balázs a legmodernebb és a legősibb szintézisét szeretné megteremteni, „finom remegéseit” ősi egyszerűségű szavakba öntené. Ebben az összefüggésben az álomvilág, a lélek a tartalom, a népies kifejezőmód pedig csak forma. Ne becslüljük túl a fiatal Balázs népies törekvéseit! Nem több ez egyelőre díszítő elemnél, szecessziós ornamentikánál. Király István szavával: „arisztokratikus jellegű, művészi-eszkedő népiesség s archaizálás... nem demokratikus: pompázni s nem mélyülni kívánt új színeivel a nyelv.” (Vö.: Ady Endre. I. Bp. 1970. 294.)

A „visszafelé stilizálás” szemléletével és módszereivel a könyv más részleteiben is találkozunk. K. Nagy feltűnően gyakran helyettesíti az elmélyült boncolást a kapitalizmus, az imperializmus ellentmondásairól szóló (s általánosságokba vesző) eszme-futtatásokkal, az elhíhetőnél nagyobb fogékony-sággal és tudatossággal ruhazza fel a hatéves Balázs Bélát (18.), már a forrongás stádiumában közelíteni akarja a munkásmozgalomhoz (84., 100., 107.) és a politikához, s a kelleténél korábban deklarálja kommunistának (248.). Nem tartjuk eléggé árnyaltnak az író emigrációs évtizedeinek elemzését, sem a világnézeti fejlődés, sem a teoretikusi tevékenység vonatkozásában, többet (s főként mélyebbet!) szerettünk volna meg tudni Balázs és az avantgarde, Balázs és a proletkultosság, valamint a dogmatikus szemlélet és gyakorlat viszonyáról. Szerintünk megnyugtató bizonyítékok híján jelenti ki a szerző, hogy ironk „lírai világképe, egész jelzésrendszere kezdetről fogva mély rokonságot mutat a film művészi megjelenítő módszereivel” (314.), s — bár ebben nem vagyunk kompetensek — az ismertető-kivonatoló eljárás helyett más, analitikusabb megközelítést vártunk volna a filmesztétikai munkák vizsgálatakor.

Ez utóbbi ellenvetés — noha látszólag szűken módszertani jellegű! — a tanulmány-nak egy sajátos következtetésére hívja fel a figyelmet. 1918-ig — ha ellentmondásosan is! — valóban egy lélek útját vázolja K. Nagy Magda, s eközben (mindegy, hogy milyen színvonalon) elemzéseket ad Balázs műveiről. A forradalmak utáni időszakot tárgyalva változik a helyzet. A belső fejlődés rajzát egyre inkább felváltja az alkotó műveinek és működésének kivonatolása, márpedig ismeretésekből és citátumokból vajmi nehezen áll eggyé Balázs világképe, művészetfilozófiája! A monográfia IV. fejezete erősen kinyilatkozottató jellegű, zsúfoltságában pedig lajst-romszerű. Ez a módszerváltás a könyv belső arányaiból (illetve aránytalanságaiból!) is következik. K. Nagy Magda a munka kétharmadát Balázs ifjúságának és első pályaszakaszának szentelte, így itt nyilvánvalóan több a lehetőség az elmélyedésre. (S ennek a periódusnak a vizsgálatát maga Balázs is segítette, az *Almodó ifjúsággal*.) Ámde az első fejezetek részletező alaposagát az utolsó sinyli meg! Balázs életének és működésének második korszaka (30 esztendő!) mindössze 130 oldalnyi figyelmet kaphat. Ez pedig — a IV. kapitulum tanúsítja — kevésnek bizonyul e roppant gazdag és bonyolult szakasz megnyugtató feltáráshoz.

Nem tesszük szívesen, s mégis ki kell térnünk a kötet stílusára. K. Nagy nem is ritkán (pl. Balázs gyermekéveiről szólva) szépen, ihletetten fogalmaz, máskor viszont el-ejti ezt az igényt. Mondatfűzése, nyelvhasz-

nálata időnként körülményes és nehézkes, majd meg túl száraz és hivataloskodó. Találkozhatunk stílusában képzavarral („ferde szemmel... elnézte”, 13.; „nem merevedtek bele az individualizmus sóbálványába”, 150.; stb.) s különféle nyelvhelyességi hibákkal (germanizmussal: „arra engednek következtetni”, 253.; helytelen egyeztetéssel: 135., 233—234., 254., 327. stb.; különösen kirívó a „keresztül” névtű és a megengedő értelmű „ha... is” kötőszó következetesen hibás használata). Nagyobb műgonddal bizonyára

magasabb színvonalú és egységesebb lehetett volna a nyelvi megformálás!

Az eddigiek után nekünk sem maradna más, mint a filológiai teljesítmény dicsérete. K. Nagy Magda csakugyan hatalmas anyagot gyűjtött egybe, s kivált az író kéziratok naplójának tanulságait mozgósította eredményesen. Kár, hogy monográfiája mégis arra figyelmeztet inkább, mennyi feltárássra és tisztázásra váró részlet akad még Balázs Béla életművében.

Lőrinczy Huba

GYERTYÁN ERVIN: PÁRBESZÉD SOKSZEMKÖZT

Bp. 1973. Szépirodalmi K. 474 1.

„Életelezés, tárgyi-kritikai tanulmányok, élménybeszámoló útirajz — három műfaj, három tematika” — írja a szerző az Előszóban. Mindjárt kérdez is: „Van-e valami közös magja, szemléleti-gondolati koherenciája, eszmei-tematikai egysege ezeknek az írásoknak? A szerző személyének azonosságán kívül van-e valamilyen más jogcíme is, hogy egymás mellé kerüljenek?” A gondolati megmerevedés és a prekoncepciók elleni küzdelem — úgy véli, ez az egyik törekvés, amely áthatja ezeket a különböző műfajú, különböző tárgykörökbe vágó írásokat. A másik, hogy az emberi jelenségeket a maguk emberi mivoltában nézze: „az eszmék 'tökéletessége' ne takarja el előlem az azokat megvalósító esendő és gyarló emberi tökéletlenségeket”.

Úgy látom, van még valami, ami egyesíti ezeket az írásokat, s ami más, mint a szerző személyének azonossága: a szenvedélyesen őszinte, vallomásos hang, amely kicsendül belőlük akkor is, amikor szó sincs személyességről, amikor tárgyi-as fejtegetések hosszú szakaszait olvassuk. Az a „szerzői én”, amely e narrátori hang lejtéseiben, emelkedéseiben, kérdések, ítélezések, számonkérések, megbocsátások és elismerések csendes, sohasem hivalkodó, sohasem retorikus vagy stílárius pátoszában elevenedik meg. Ez a hang teljesebb, gazdagabb, rokonszenvesebb egyéniséget sejtet, mint nem egy alanyi költő műveiben tárgyiasult „énje”. Szinte sajnálhatjuk, hogy ez a „párbeszéd” mégiscsak monológ. Az a mély érdeklődés, amellyel beszélgető partnerei felé fordul, az a fáradhatatlan kérdés, amellyel a múltat — József Attila életét, Lukács György szellemi életpályáját —, Lukács György és mások eszmerendszerét, önmaga eszméit, élményeit faggatja, ostromolja, minduntalan válaszra vár. S mintha hallanánk is az életrajzi tényekből, a művekből, az élményekből fakadó válaszokat; nemcsak a szerző válaszeit:

előadásmódjának legfőbb erénye, hogy a maga szigorú, szinte kérlelhetetlen álláspontjában az „altera pars” benne foglaltatik.

A kérdések nem kérdőmondatokként hangzanak el. A kifejtésben ölt alakot a kétely — a kételynek az a fajtája, amely legmélyebb érdeklődéssel, magával az elmélyüléssel egyértelmű. Akkor is, amikor nem nyugszik bele, hogy József Attila valóságos emberi alakját eszménnyé, szoborrá merevítsék, s akkor is, amikor az nyugtalanítja, hogy a Lukács György által olyan sokatmondóan jellemzett „vallásos szükséglet” az ő alakját és művét próbálja kanonizálni.

Az első József Attila-tanulmány a költő sorsát, magánéletének sorozatos kudarcait, betegségét, öngyilkosságának okait és körülményeit vizsgálja. Kimondja, hogy sorsa nem egyszerűen csak „tipikus proletársors”, hanem „ugyanilyen mértékben tipikus értelmiségi, tipikus forradalmár- és tipikus költősors is” (15.). Feltevése, hogy halálában szerepet játszhatott a véletlen is, kiegészülve a másikkal, amelyet tények sorozata bizonyít: „mostoha pályájának nincs olyan korszaka, amelyben ne kísérelte volna meg, hogy eldobja életét” (36.). A *Vád és valóság* című tanulmány a József Attila-dráma szereplőinek, környezete némelyek által bűnbakká tett tagjainak szolgálat igazságát — Makai Ödönnek, József Jolánának, Szántó Juditnak, Gyömrői Editnek, Flóranak és másoknak, még az őcsödi nevelőszülőknél is, szemben a romantikus legendák „sematikus, giccses, olcsó poénokra kihegyezett szemléletével” (64.). A harmadik tanulmány a költő kritikái fogadtatásának negatívumait azzal magyarázza, hogy „a kor három legnagyobb hatalmú és legbefolyásosabb irodalmi csoportjával, irányzatával kerül szembe” — a Nyugat l'art pour l'art irányzatával, a népiesek fajleméletes vonalával és a proletkult „zsdanovizmusha nővő esztétikai koncepciójával” (72—73.). Rámutat

arra is, hogy a költő, aki szinte egymaga áll igazi modernségével, népiségével, pártos költészetével és eszmeiségével e csoportosulásokkal szemben, „az elvi megfontolás mellett helyet ad a személyes sérelemnek, és egyes túlzó megnyilvánulásaiban pedig már inkább árt — nemcsak a költőnek —, de az ügynek is, amelyet védeni próbál” (73–74.). Így érthetjük a Babitscsal támadt ellentétét is. A részletesen felidézett kortársi kritikák önmagukban is tanulságosak. A mában működő kritikussal is sejthetjük, nagyobb a felelősség, amellyel a történelemnek tartozik, s igazibb, mint a mindennapoknak szóló. Persze „navigare necesse est”, s ez a tetemrehívás végül is nem személyeknek szól; talán inkább magának a történelemnek. Ha mégis szerepet játszik benne az emberi esendőség, úgy a költő is: öntudatából eredő önérzete, végül már beteges érzékenysége — ahogyan Gyertyán mindezt pontosan és hűen érzékelteti. S hogy mindez netán „deheroizálás”? József Attila nagysága mit sem veszít azáltal, hogy emberi gyöngeségei sem maradnak kívül a számvetésen. A távolságok mintha megnőnének mindennapi énje és költészetének csúcspontjai között, de velük együtt növekszik nagyságának képzelete, hiszen ugyanaz az én e távolságok foglalata.

A „Módszer vagy preconcepció?” című rész súlypontját az a három tanulmány alkotja, amely Lukács György szellemi életrajzáról, esztétikájának sarkalatos problémáiról és a *Világirodalom* című tanulmánygyűjteményről szól. Az itt felvetődő kérdések köréhez kapcsolódnak azok a könyvkritikák is, amelyek Hermann István, Egri Péter, Almási Miklós, Heller Ágnes és T. W. Adorno műveivel foglalkoznak. S ha ezek a bírálókat a koncepciókban felsejlő preconcepciókkal viaskodnak, a *Szocialista realizmus* című antológia, Aczél György és Miklós Pál kötetei kapcsán inkább a „módszer” kérdése kerül előtérbe. Az 1971-es budapesti sci-fi konferenciára készült előadás a fantasztikus fikció tipológiájának problémáját villantja fel — a sci-fi műfajának keretein túllépő igényekkel.

A *Párbeszéd Assisiban* című rész egyetlen, ugyanilyen című írást tartalmaz. Egy katolikus világi szervezet vitautáulészakáról szól, s a szerző sokirányú töprengései tárgyilag, hangulatilag mintegy lírai epilógusként zárják le ezt a műfajilag valóban igen változatos kötetet.

Sajnálhatjuk, hogy a Lukács-életművel (s esetleg a hozzá szorosan kapcsolódó művekkel) foglalkozó írások nem külön kötetben jelentek meg. Így mintha kissé rejtőzködnék a kötetben ez a témakör, holott központi helye van esztétikai, filozófiai gondolkodásunkban. Gyertyán Ervin sok lényeges összefüggést megvilágító eszmeifuttatásainak, nemegyszer a dolog velejébe vágó kérdés-

feltevéseinek jelentőségét természetesen nem halványítja el a témakört némiképp rejtgetető publikálási forma.

Gyertyán Ervin nagyon helyesen jár el, amikor határozottan elválasztja ezt a kérdés-komplexumot az ún. zsdanovizmustól. Az ezzel a szóval jelölt véletlen vulgarizálás természetéhez még a legnehezebb ideológiai, politikai atmoszférákban született Lukács-tanulmányoknak sincs közük. Ha voltak is netán olyan kísérletek, hogy a zsdanovista jellegű leegyszerűsítéseket és ferdfítéseket Lukács György szakmai tekintélye mögé bújtatva védelmezzék, elvileg — s ami az eszméket illeti, ténylegesen — Lukács marxista műveinek fő tendenciájával kerültek szembe. Az elméletben és a kritikában természetesen nemcsak zsdanovista típusú ferdfítések és leegyszerűsítések lehetségesek. A gondolkodás restsége, amelyet a dialektika frazeológiája kendőzhet ideig-óráig, az izlés szükségessége, amelyel kendőzetenlül is lehet hivalkodni, a vulgarizálás előkelő, „színvonalas” formáit is kitermeli. Gyertyán Ervin ismeri ezeket a veszélyeket. Tudja azt is, hogy a velük folytatott elméleti vitának egyik nehézségét az a látszat okozza, hogy ezen a szinten csak valamiféle konkretizálásról van szó, s az elmélet magasabb szintjein ezek a formák elnyerik a maguk igazolását. Tudja, hogy a legmagasabb szinten, a lukácsi szinten sem igazolódnak, de az ott jelentkező egyoldalúság, az egyoldalúságnak akár csak a látszata is, fogódzót nyújthat az efféle tendenciáknak. Lukács esztétikájának sem a felszíni jelenségei kötik le a figyelmét. Az axiomatikus alapokig hatol, a rendszer, az elméleti struktúra lényeges problémái érdeklik. Kétfelgyei sem csak részletkérdésekre irányulnak. Eppen ezért irigylésre méltó az a jó érzék — s ez nála semmiképp nem a kritikus szokványos, magát jól „körülbástyázó” gondossága —, amellyel ezt a nehéz, a körülmények által sokszorosan megnehezített feladatot megoldja. A feladat nehézsége nemcsak a lukácsi mű extenzív és intenzív gazdagságából, nagyságából, filozófiai összefüggéseinek már-már kibogozhatatlan bonyodalmaiból, tendenciáinak a szellemi életpályával összefüggő finom, de olykor igen lényeges változásaiából adódik. (Mindebből persze az következik, hogy a szakmainak számító közvélemény körében több különböző Lukács-kép él, s az életmű terjedelme, sokszínűsége, gazdagsága lehetővé teszi, hogy eklektikusan használják fel — ez alól még a fő mű, *Az esztétikum sajátossága* sem kivétel; s ilyenkor mindegy, hogy Lukács ügyével rokonszenvező vagy tőle távolodó-e a felhasználás módja — a részlegesség némiképp hamisítás.) Nehézséget okoz az is, hogy Lukács esztétikája nem kevés joggal tekinthető a marxista esztétika legkövetkezetesebben megalapozott, legkörül-

tekintőbben megszerkesztett, logikusan a marxizmus egész eszmerendszerébe ágyazott, konkrét, valóban létező formájának — a marxista esztétikának. S így már-már ez az esztétika. S hogy a gondolkodás és az izlés inerciaja azzal a kényelmes tudattal egészülhet ki, hogy ime Lukács révén végre elérjük ezt a mindig is áhított teljességet, külsőleges nehézség ugyan, de elevenebben tud hatni, mint a belső — Az esztétikum sajátosságának valóban lenyűgöző, a sérthetetlen varázsát sejtető nagyszerűsége.

Lukács művészetkonceptiójával többen vitakoztak már. Szóva tettük stílustipológiai elfogultságait. Az esztétikum sajátossága azonban a szubjektívitás objektív társadalmi, történelmi megalapozottságára, a „megfelelő szubjektumra” hivatkozva feloldja a fantasztikus és groteszk ábrázolás szűkösen realiztikus formuláit. A „hasonlóság és nem hasonlóság” olyan dialektikáját állítja fel, amely nemcsak a „fotokópikus” megjelenítés tagadása, hanem minden olyan formai, technikai kötöttsége is, amelyhez nemcsak a „zsdanovizmus” ragaszkodott, hanem Lukács is. Nemegyszer még ebben a művészetben is megtalálhatók az ilyen reminiscenciák. Amikor például elítéli — általános elvi alapokra hivatkozva — a montázs technikát, holott mint formát ezt is igazolhatná a „megfelelő szubjektum”. (Ugyanakkor az atonális hangrend ellen már nincs elvi kifogása, sőt ez mintegy a zene történeti fejlődésének egyik nagy példája.) — Szóva tettük azt is, mennyire csak a megismerés kérdése összpontosult korábbi esztétikai vizsgálódása, mennyire csak ennek a kérdésnek rendeli alá a művészet érzéki hatását, alkotás jellegét. Korábbi műveiben a művészet mint valóság csak impliciten létezett, már-már szinte a testetlen, anyagtalan visszatükrözés formájában.

A sokat emlegetett „ismeretelmélet-központúsággal” Az esztétikum sajátosságában Lukács maga is vitába száll. A probléma azonban nem az ilyen megközelítés egyoldalúságában rejlik — ebből a valóban alapvető aspektusból is meg lehet ragadni az esztétikum egész világát. En inkább abban látom a hibát, hogy még esztétikai fő művészetben is lényegében azonosnak tekinti az esztétikai szubjektum — objektum relációt az ismeretelmélet alapvető szubjektum — objektum szituációjával, holott a kettő nem ugyanaz. Ebből a tévedésből furcsa terminológiai „közvettség” származik: a „szubjektum” és az „objektum” fogalmak (csakúgy mint a „szubjektívitás” és az „objektívitás” fogalmak) kettős jelentéssel szerepelnek, s noha a tendencia világos, ha e kettőséget felismerjük, egyébként az esztétikai alaphelyzet mégoly pontos leírását is zavarja az állandó lebegés a két különböző fogalmi szint között. Gyertyán Ervin nem ebből az okfejtésből kiindulva, de e kettőséget

negatív következményeit jól érzékelve állapítja meg, hogy „a lukácsi esztétika két legkevésbé meghatározottan és következetesen használt fogalma éppen maga a valóság — amelyből, mint vele tükrözésként szembenállóból, a műalkotás kifarad —, és a tükrözés, amely hol egyszerűen művészi feleletet jelent a valóság kérdéseire, kihívására, hol annak sajátos, jelenségtüntető realiztikus formáját” (275—276.). Nincs azonban egészen igaz, amikor az imént idézett mondat előtt azt szövegi le, hogy „A szubjektumnak és a szubjektívitásnak, mint az önmagát, „tétélező” ember sajátos, s az objektummal és az objektívítással (az alkotásban vagy a befogadásban) nemcsak képlekenyen összeolvadó, egybeeső, de azzal szemben is álló, azzal a maga ellentmondásaiban egységet alkotó megnyilatkozása — Lukács esztétikájából szinte teljesen eliminálódott” (275.). Az esztétikum sajátosságának legfőbb újdonsága, ereje éppen az esztétikai szubjektum és szubjektívitás meghatározó szerepének felfedezése és bizonyítása. A bizonyításhoz hozzátartozik az objektívítás (mind ontológiai, mind ismeretelméleti szempontból fel fogott objektívítás) közvetítésének, kinyilvánulásának leírása. Ilyen közvetítés az esztétikai szubjektum felől a nembeliség és partikularitás egysége, az így értelmezhető (Gyertyán ezt kéri számon a műtől) „társadalomszociológiai különösség” (278.). Igaz, ezek a „közvetítések” igen absztrakt, általános terminusokban vannak kifejtve. S még inkább igaz, hogy következtlenül, a jelenségyszerű, fizikai stb. szintű tárgyiasság „ábrázolásának” (megjelenítésének? visszatükrözésének?) állandóan hangoztatott, egyetemes érvenyként feltüntetett követelményével keveredve. Az „ábrázolás” azonban mindenfajta objektívítás visszatükrözését is jelenti Lukácsnál, a pszichikait sem kivéve. Csupán attól tartózkodik — a kettős mimézis cseteit kivételnek fogva fel —, hogy az esztétikai szubjektumot nevezze meg a visszatükrözés tárgyaként, holott minden általa nyomatékosan kijelölt út idevezet. Az ellentmondások még számottevőbbek, mint Gyertyán Ervin látja, aki pedig az ellentmondások következményeit esetről esetre bemutatja. Az objektum — szubjektum viszonyok egymásba mosásának legfeljebb azzal az igen súlyos következményével nem számol, hogy Az esztétikum sajátossága egyszer lemond a művészet megismerő funkciójáról, mászor pedig állítja, hogy van ilyen funkciója. Egyszer arról van szó, hogy a visszatükrözés bizonyára a tudományos visszatükrözésben nyeri el a neki legmegfelelőbb formát, mászor arról, hogy a művészet alkalmas egy bizonyos lényeg, az emberi lényeg megismerésére. Az az előfeltevés, hogy a művészet és a tudomány ugyanazt a valóságot tükrözi vissza (a tudomány

előnyére), csökkenti a művészet visszatükröző rangját. Viszont a maga külön tárgyával kapcsolatban — ami valóság, de talán mégsem egészen ugyanaz a valóság, vagy a valóságnak nem ugyanaz a része, aspektusa — a művészet nyer kiemelkedő szerepet. Ha csak nem feltételezzük, hogy ezt a tárgyat is, a visszatükrözésnek legmegfelelőbb formájában, csak a tudomány ismerheti meg. Mert akkor a művészet ugyan pórul jár az egyenjogúságért folytatott perben. S akkor bizony annak kell következnie, amire Gyertyán Ervin helyesen utal: „A művészet nemcsak a megismerés sajátos formája — az is —, hanem az érzéklés és a cselekvésé is” (267.). Persze a tudomány mint *gyakorlati*, valóságos „megismerés”, szintén az érzéklés és a cselekvés sajátos formája. Márpedig a megismeréshez mint olyanhoz képest a tudomány is, a művészet is gyakorlati tevékenység, illetve megismerés. Az *esztétikum sajátossága* le is szögezi, hogy a tudományos és a művészeti (esztétikai) visszatükrözésmódok a visszatükrözés alfajai, de a gyakorlatiaság ebből következő szempontját egyik vonatkozásban sem viszi keresztül következetesen, különösen nem egymáshoz való viszonyuk tisztázása végett. Megint csak következménye ennek a tisztázatlanságnak az a jelenség, amelyet Gyertyán joggal bírál: „Lukács koncepciójában — amely ma széles körűen elfogadott mint marxista esztétika — a művészet a megismerés sajátos formája, amelynek alapvető specifikuma — szemben a tudományos megismerés fogalmi jellegével — képszerűségében van. A művész a valóságot képszerűen ábrázolja azáltal, hogy a jelenségben és a jelenséggel kapcsolatban felmutatja a lényegét, a törvényszerűt is, vagyis a típust alkotja meg, tipikus jellemeket és tipikus helyzeteket teremt. Ez azonban a művészetnek csak egyik, bár alapvető oldala” (265.). Nem lehet azt állítani, hogy Lukács a művészetben csak „képet” lát, de vannak helyek, ahol csak ebből indul ki, míg más esetekben a „hasonlóság és nem hasonlóság” dialektikáját, a „megfelelő szubjektum” társadalmilag, történelmileg „objektív” szubjektivitását tartja meghatározónak. Mindenképpen zavart okoz azonban az a tény, hogy a visszatükrözés szerkezetét — a tudományosot és a művészetit egyaránt — a „képmás” (egyfelől a fogalom, elmélet stb., másfelől a reproduktív kép, egy valóságos helyzet művészi reprodukálása, „ábrázolása”, „mimézis”, „visszatükrözése”) szintjén rögzíti, illetve erre a szerkezeti összetevőre redukálja. Alighanem ez a „prekonceptió” az oka az ismeretelméleti és az esztétikai szubjektum — objektum viszonyok összekeverésének is. Ezért teljesen jogos Gyertyán Ervin megállapítása: „Hiszen amikor a művészetet a megismerés sajátos formájának nevezzük, és

sajátos voltát képmásszerűségében jelöljük meg, hallgatólagosan tudomásul vettük, hogy a művészet feltételezi az emberi érzékeknek azt az apparátusát, amelytől a tudomány elvonatkoztat” (266.). Helyesek további következtetései is, ti. hogy éppen ezért nem elég csak deklarálni a művészeti megismerés biológiai vonatkozásait, hanem ebben a teljes szerkezetben kell az ilyen összetevők minden irányú hatását felfogni. Azt azonban világosan kell látnunk, hogy a tudomány nem csak elvonatkoztat az emberi érzékek apparátusától — végső fokon minden elvonatkoztatásában „megszüntette megőrzve” feltételezi ennek az apparátusnak a sajátosságait, s negatívítása ebben a vonatkozásban a fogalmi szinten sem pusztán üres, általános tagadás. Csak egy mozgás nélküli, metafizikus megismerésforma jelentene ilyesmit. A legáltalánosabb, legelvonatottabb összefüggések tudománya is a valóság valamely szerkezeti aspektusát tükrözi viszsza, s feltételezi a mozgást a megismerésben; végső fokon az érzékek egymást kiegészítő működését, a gyakorlati megismerést, amellyel az egyes érzékszervek érzéki csaldásait kiküszöböljük, sőt még túl is haladunk a közvetlen érzékszervi adatok köre által megvont határokon, s utunk — pontosan meghatározható közvetítésekkel — az absztrakció mind magasabb szintjei felé vezet.

Ha valamit hiányolhatunk Gyertyán megközelítéséből, az többnyire abból fakad, hogy *Az esztétikum sajátossága* rendszerén belül nem mutatja ki az alapvető ellentmondásokat. Látja, hogy vannak ilyenek, hogy nem egy izben az axiomaticus alapokból kiinduló közvetítések között is hézagok és ellentmondások fedezhetők fel: „ezek az identifikációk és adekvációk önmagukban is problematikusak” (269–270.), jegyzi meg egy helyen, de kételyei inkább a leszögezett eredményekre és a kifejtett általánosításokra vonatkoznak. Ezeket az eredményeket és általánosításokat többnyire ugyancsak általánosságban kérdőjelezi meg, végül is a legjogosabb szempont, a művészet egész korpusza alapján, a valóságos, nemcsak szellemi síkon létező, hanem hús-vér voltukban is érzékelő, érző, ható, alkotó, egymást és önmagukat kívül-belül látó emberek bensősége alapján. Ezt hiányolja a lukácsi életműben és az esztétikai főműben egyaránt. Kevesebb súlyt helyez arra, hogy felfedezze és a maguk logikájának megfelelően kiemelje *Az esztétikum sajátosságának* azokat távolról a sem mellékes tendenciáit, amelyek már ezekbe az irányokba mutatnak. Szerintem ez is fontos feladat, hiszen a sorozatos és megalapozott kételyek nemcsak az adott koncepció iránti bizalmat rendítik meg, hanem már-már azt is, amely egy reális,

nyitott és egyszersmind koherens rendszert megillet. Egy ilyen koncepciónak az alapjai is le vannak fektetve *Az esztétikum sajátosságában*. Gyertyán Ervin az ellentmondások, a korábbi merev tételek (gyakran már fenn tartásos) megismétlése, a tőlük idegen koncepcióba való beillesztése miatt ezt a tendenciát kétségbe vonja. Például úgy látja, Marx általa (s Lukács által is) idézett szavaiban — „Csak az emberi lény tárgyi módon kifejlődött gazdagságával áll elő a szubjektív emberi érzékvilág gazdagsága, áll elő a zenei fül, a szép forma iránt fogékony szem, állnak elő az emberi élvezésre alkalmas érzékek” stb. — megjelölt tendencia „lényegében kívül esik Lukács érdeklődési körén. Szavakban ugyan beszél róla, elismeri létjogosultságát — s ez is pozitívuma olyan időben, amikor a szóban forgó gondolat autentikus marxizmusát is vitatták —, e marxi útmutatás teljes és konkrét kidolgozásáig azonban nem jutott el (még *Az esztétikum sajátosságában* sem), mivel a konkrét esztétikai problémák kidolgozásakor ezt a fontos komponenst többnyire mellőzi” (264.). Bizonyos fokig így van, de bizonyos fokig úgy is, hogy Lukács György ezt a tendenciát saját korábbi álláspontjaival folytatott harcban dolgozza ki, mégpedig leginkább azon a síkon, ahol a korábbi álláspontokkal méltán szembeesít: a kérdés legáltalánosabb ismertelméleti és ontológiai vetületében. Ez pedig egy nyílt marxista esztétikai rendszer axiomatikus megalapozása szempontjából lényeges feladat. A megoldás tökéletlensége, a régi és az új álláspontok keveredése, az ebből származó következtetések is a tendencia, a mozgás irányát sejtetik, s ha *Az esztétikum sajátosságát* lebontjuk a rendszer logikájára, s az így jelentkező legalapvetőbb belső ellentmondásokra, elég világosan körvonalazható a pozitív oldal, az előremutató tendencia.

S ha ezt figyelembe vesszük, nincs egészen igaza Gyertyán Ervinnek, aki egyébként mélyen, alaposan, nagy felkészültséggel, hozzáértéssel és odaadással küzd a pre-koncepciókkal, ha úgy véli, Lukács esztétikai rendszerének tökéletlensége csak azzal védhető és magyarázható, hogy talán „éppen századunk felgyorsult ritmusa teszi lehetetlenné, utalja a jövőbe, vagy veszi le a napirendről (egyelőre? véglegesen?) a koherens világnézeti összefoglalás lehetőségét” (194.). A XIX. századi filozófiai fegyverzet, amelyről a szöveggörnyezetben szó esik, továbbfejleszthető a Gyertyán által említett XX. századi tudományok és tudományos eredmények alapján. Lukács művé-

ből valóban nem evidens, hogy ennek a követelménynek eleget tett. Tartózkodása nemegyszer végtelen nemcsak a tudomány, hanem a művészet újabb történeti eredményeivel szemben is. Ezt azonban nem indokolhatjuk a század ellenállásával, mint Gyertyán Ervin próbálja: „Fogyatékos-ságaiban, egyoldalúságaiban érzésünk szerint e század ellenállása nyilvánul meg; képtelensége arra, hogy gondolatilag megragadja önmagát, hogy lényegében vagy megközelítően adekvát képet alkothasson önmagáról. Ezért is reked meg bölcselete a végső létkategóriák elvont általánosságában, közeledik — marxista ontológiája ellenére is — a hegeli 'formanyelvhez' (vagy a másik póluson ragad benn a fakticitások sivar pozitívizmusában, amely ellen Lukács következetesen harcolt egészen életén át)” (237.). Ez is „pre-koncepció”, s tökéletesen beleillik abba a sorba, amelyet Gyertyán Ervin Lukácsnál az életmű hegelianus színezetével hoz kapcsolatba. Elvégre a filozófus sem csak passzív tükre századának, a század öntudatát jellemző fogyatékoságoknak. Szintetizáló törekvése éppen arra a látszólag emberfeletti teljesítményre irányul, hogy meghaladja történelmi korlátait. Az ehhez szükséges absztrakció egyoldalúsága nem akármilyen, hanem következetesen meghatározott egyoldalúság: negatívitásával tükrözi a másik vagy a többi oldalt, s hívja ki maga ellen a hiányszülte kételyt és válszokat. S ha egy elméleti rendszeren belül jól meghatározható logikai rendszert alkotnak a rendszer laza illesztései, ellentmondásos kötése, elnagyoltak kifaragott esztékei, ha ez az akaratlan „következetesség” és az explicit hiányok együttesen egy szimmetrikus erőter hatásáról vallanak, ha olyan világosan láthatjuk a réseket és hiányokat egy magasabb nézőpontról, mint Gyertyán Ervin kérdései és kételyei mutatják (s másoké is, hiszen ez a párbeszéd ebben a vonatkozásban egyáltalán nem „magányos”), látnunk kell ennek az ellentmondásos rendszernek ihletett és ihlető oldalát is. Hiszen a kérdések és kételyek már-már szinte maguktól állnak össze egy olyan rendszerré, amely nem független a Lukács által részlegesen, ellentmondásosan kijelölt, de egyszersmind sokoldalúan és lényegi vonatkozásokban meghatározott alaptól. Sőt kifejezetten korrelatív vele, s ezért alighanem másról, többről is szó van, mint pre-koncepciók megkérdőjelezéséről. Itt-ott láthatóvá válnak egy újabb, korunk követelményeinek megfelelő koncepciói körvonalai.

Szili József

Magyar irodalomtörténetírás. 1973

(Bibliográfia)

Az 1973. évi bibliográfia összeállításánál az előző évi bevezetőjében ismertetett szempontokat követtük. Bibliográfiánk célja egy év irodalomtörténeti munkásságának, természetének összegyűjtése. Ezért csak első közléseket vettünk fel; kivételt csak néhány, 1945 előtt s ma már nehezen hozzáférhető folyóiratokban már megjelent írás újraközlése esetében tettünk. (A Látóhatár c. folyóirat másodközzését nem tüntettük fel, viszont olvasóink figyelmébe ajánljuk e folyóirat cikk-bibliográfiáját, amely a napilapokra is kiterjeszti figyelmét és így jól kiegészíti a mi összeállításunkat.)

A tanulmányköteteket, amelyeknek túlnyomó többsége korábban már publikált írásokat tartalmaz, s amelyek — néhány dícséretes kivételtől eltekintve — nem tüntetik fel az első megjelenés helyét és idejét, nem bontottuk fel, hanem csak mint kötetet, mint egy bibliográfiai tételt említjük meg. A magyar irodalomtörténet több korszakával foglalkozó tanulmányköteteket az 1. fejezetbe osztottuk be. Az év tudományos életének krónikáján belül külön csoportba soroltuk az év irodalomtörténetész-halottainak nekrológiáját, búcsúztatóit. A gyűjtést 1973. június 1-én zártuk le.

Bor Kálmán

A feldolgozott folyóiratok és rövidítésük

- ADPh = Arbeiten zur Deutschen Philologie — Német filológiai tanulmányok (Debrecen) 7 (1973)
AHist = Acta Historica 19 (1973) 1–4.
AHistLittHung = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Acta Universitatis Szegediensis) 13 (1973) + Suppl. 1, 2.
Alföld = Alföld 24 (1973) 1–12.
ALing = Acta Linguistica 22 (1972) 3–4, 23 (1973) 1–2.
ALitt = Acta Litteraria 15 (1973) 1–4.
AnUBSH = Annales Universitatis Budapestiensis. Sectio Historica 14 (1973)
AnUBSL = Annales Universitatis Budapestiensis. Sectio Linguistica 4 (1973)
AnUBSPH = Annales Universitatis Budapestiensis. Sectio Philologica Hungarica 2 (1973)
AnUBSPHM = Annales Universitatis Budapestiensis. Sectio Philologica Moderna 4 (1973)
Arion = Arion. Nemzetközi költői almanach 6 (1973)
AUnivSzegSEL = Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica 17–18 (1973–74)
BGTanárkFőiskTK-INY = Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 4. ser. Irodalom — nyelvészet 5 (1973)
BGTanárkFőiskTK-PP = Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 7. ser. Pedagógia — pszichológia 5 (1973)
BorsSz = Borsodi Szemle 18 (1973) 1–4.
Budapest = Budapest 11 (1973) 1–12.
EKÉ = Egyetemi Könyvtár Evkönyvei (Bp.) 6 (1972)
Életünk = Életünk 1973, 1–6.
Ethn = Ethnográfia 84 (1973) 1–3.
FK = Filológiai Közöny 18 (1972) 3–4, 19 (1973) 1–2.
Forrás = Forrás 1973, 1–6. + Petőfi-szám
Helikon = Helikon 19 (1973) 1–4.
HevSz = Hevesi Szemle 1 (1973) 1–4.
Hid = Hid (Újvidék) 37 (1973) 1–12.
HITK = Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék) 5 (1973) 14. és 15. sz.
HK = Hadtörténeti Közlemények 20 (1973) 1–4.
HSE = Hungarian Studies in English — Angol Filológiai Tanulmányok (Debrecen) 7 (1973)
HungPEN = Hungarian PEN 14 (1973)
IgSzó = Igaz Szó (Marosvásárhely) 21 (1973) 1–11. félv.
ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony) 16 (1973) 1–10.
It = Irodalomtörténet. Ú. F. 5 (1973) 1–4.
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények 77 (1973) 1–6.
IU = Irodalmi Újság (Páris) 23 (1972) 6–12., 24 (1973) 1–12.
Jászkunság = Jászkunság 19 (1973) 1–4.
Jelenkor = Jelenkor 16 (1973) 1–12.
KKT = Könyv és Könyvtár 9 (1973)
Kortárs = Kortárs 17 (1973) 1–12.
Korunk = Korunk (Kolozsvar) 1–12.
KorunkEK = Korunk Evkönyv 1 (1973)
Könyvtáros = Könyvtáros 23 (1973) 1–12.
Kritika = Kritika (1973) 1–12.
Látóhatár = Látóhatár 1972 dec. — 1973. dec.
LevK = Levéltári Közlemények 43 (1972)
LevSz = Levéltári Szemle 22 (1972) 3, 23 (1973) 1–3.
MKSz = Magyar Könyvszemle 89 (1973) 1–4.
MM = Magyar Műhely (Montrouge) 12 (1973) 42–44. sz.
MNY = Magyar Nyelv 69 (1973) 1–4.
MNyr = Magyar Nyelvőr 97 (1973) 1–4.
MTA I. OK = Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 28 (1973) 1–4.
MTA II. OK = Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 21 (1972) 3, 22 (1973) 1–2.
MTud = Magyar Tudomány 18 (1973) 1–12.
Művészet = Művészet 14 (1973) 1–12.
Nagyvilág = Nagyvilág 18 (1973) 1–12.
Napjaink = Napjaink 12 (1973) 1–12.
NEH = Nouvelles Études Hongroises 8 (1973)
Neohelicon = Neohelicon 1 (1973) 1–4.
NHQu = New Hungarian Quarterly 14 (1973) 49–52. sz.
NógMK = Nógrádmegyei Múzeumi Közlemények 18 (1972), 19 (1973)
NyI = Nyelv és Irodalom (TIT) 1972, 1–2.
NyirTanárkFőiskTK = Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 3 (1972), 4 (1972)

NyITudK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 17 (1973) 1-2.
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények 75 (1973) 1-2.
 Palócföld = Palócföld 7 (1973) 1-6.
 PártTK = Párttörténeti Közlemények 19 (1973) 1-4.
 PécsTanárkFőiskTK-LPH = Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 3. ser. Linguistica - Philologica 17 (1973)
 PIMEK = Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 10 (1973)
 RefSz = Református Szemle (Kolozsvár) 66 (1973) 1-3.
 SoprSz = Soproni Szemle 27 (1973) 1-4.
 Studium = Studium (Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis) 2 (1971)
 StudLitt = Studia Litteraria 11 (1973)
 StudSlav = Studia Slavica 19 (1973) 1-4.
 StudUnivBBShst = Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Kolozsvár) Series Historia 18 (1973) 1-2.
 StudUnivBBSPhil = Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Kolozsvár) Series Philologia 17 (1972) 2. 18 (1973) 1-2.
 Szabolcs-SzatmáriSz = Szabolcs-Szatmári Szemle 8 (1973) 1-4.

Századok = Századok 106 (1972) 4-6, 107 (1973) 1-4.
 SzegTanárkFőiskTKD = Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákköreinek Kiadványai 1973
 SzegTanárkFőiskTK = Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1973, I.
 TanÚjvidék = Tanulmányok. Újvidéki Bölcsész-tudományi Kar Magyar Tanszékének Kiadványa 5 (1972)
 TársSz = Társadalmi Szemle 28 (1973) 1-12.
 ThSz = Theológiai Szemle 15 (1972) 11-12, 16 (1973) 1-12.
 Tiszatáj = Tiszatáj 27 (1973) 1-12.
 ÚA = Új Auróra 1 (1973)
 ÚF = Új Forrás 1973, 1-3.
 ÚI = Új Írás 13 (1973) 1-12.
 Újb = Ungarn Jahrbuch (Mainz) 3 (1971-72), 4 (1972)
 ÚL = Új Látóhatár (München) 23 (1972) 5-6, 24 (1973) 1-4, 6.
 ÚS = Új Symposion (Újvidék) 1973, 93-104. sz.
 Üzenet = Üzenet (Szabadság) 3 (1973) 1-12.
 Valóság = Valóság 16 (1973) 1-12.
 VasiSz = Vasi Szemle 27 (1973) 1-4.
 Vigília = Vigília 38 (1973) 1-12.
 Világosság = Világosság 14 (1973) 1-12.

Analizált tanulmánykötetek

- [1] = Beney Zsuzsa: *Ikertanulmányok*. Bp. 1973, Szépirodalmi K. 234 l.
 [2] = *Életem, emlékeim, találkozásaim*. (Vál. és szerk. Dorogi Zsigmond.) Bp. 1973, MRT-Minerva. 274 l. (A Magyar Rádió azonos című műsorsorozatának anyagából.)
 [3] = Европейский романтизм - Az európai romantika. Red. I. Nyepokojeva I. Sötér. Москва 1973. Hayka. 506 p.
 [4] = Fenyő István: *Nemzet, nép - irodalom*. Tanulmányok a magyar reformkor irodalmáról. Bp. 1973, Magvető K. 405 l. (Elvek és utak.)
 [5] = Kardos László: *Író, írás, irodalom*. [Tan.]. [Függ.]: Levelek Kardos Lászlóhoz. Bp. 1973, Magvető K. 473 l.
 [6] = Komlós Aladár: *Költészet és bírálat*. [Tan.]. Bp. 1973, Gondolat K. 343 l.
 [7] = Lukáč, Emil Boleslav: *A nagy üzenetváltás*. (Ford. Mayer Judit.) Bratislava, 1973, Madách K. 250 l.
 [8] = *Meghallói a törvényeknek*. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. 3. k. Szerk. Szabolcsi Miklós és Ilés László. Bp. 1973, Akadémiai K. 711 l. (Irodalom - szocializmus.)
 [9] = *Tanulmányok a műelemzés köréből*. Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 238 l.
 [10] = *Venezia ed Ungheria nel Rinascimento*. Atti del Convegno di studi promosso e organizzato dalla Fondazione Giorgio Cini, dall'Accademia Ungherese delle Scienze, dall'Istituto per le Relazioni Culturali di Budapest. (Venezia, 11-14 giugno 1970). A cura di Vittore Branca. Firenze, 1973, L. Olschki. 498 p. (Civiltà Veneziana. Studi 28.)

I.

Általános rész

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET ÉS IRODALOMTÖRTÉNETIRÁS ÁLTALÁN

(Bényei József): *A Válasz repertórium*. 1934-38, 1946-49. Összeáll. B. J. Debrecen, 1973, Megyei Kvt. 11, 174 l.
 Beszélgetés a kritikáról. Jelenkor 828-41. Elhangzott a Magyar Rádióban 1973. március 1-2-én. Szerk. Albert Zsuzsa. (Résztevők: Béli Miklós, Czine Mihály, Dobozy Imre, Garai Gábor, Ilia Mihály, Koczás Sándor, Simon István, Szabó B. István, Szabolcsi Miklós.)
 (Botka Ferenc): *A magyar irodalom első kiadásai*. [Közrem.]: (Lakatos Éva.) Bp. 1973, Kossuth K. 100 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiái füzetei. D. sor. 1.)
 Csányi László: Irodalomtörténetírásunk helytörténeti feladatai. Könyvtáros 743-6.
 Dersi Tamás - Szántó Tibor: *A magyar sajtó képeskönyve*. Bp. 1973, Kossuth K. 301 l.
 Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973, Aurora Könyvek. 382 l. (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 1.)

Király István: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok. 1-3. r. Kortárs 1118-28, 1280-90, 1476-91. [Orszul: ALitt 159-171.]. [Hozzászólások: Vámos Tibor - MTud 822-4, Hegedüs Géza - MTud 825-9.]
 (Lakatos Éva): *Magyar irodalmi folyóiratok*. C - E. Bp. 1973, Petőfi Irodalmi Múzeum. 159 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiái füzetei. A. sor. 2.)
 (Lukács János): *A magyar irodalom története*. A-B. Bp. 1973, Kossuth K. 82 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum füzetei. C. sor. 1.)
 (Lukács János): *A magyar irodalom története*. B-E. Bp. 1973, Kossuth K. 165 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiái füzetei. C. sor. 2.)
 Mezei József: *A magyar regény*. [Tan.]. Bp. 1973, Magvető K. 904 l. (Elvek és utak.)
 Ötszáz éves a magyar könyv. Az Új Írás 1973. évi melléklete. ÚI 12. sz. 123-60. (Ötvennégy éves író válsága a szerkesztőség négy kérdésére.)
 Papp János: Doktori disszertációk a szegedi egyetemen magyar irodalomból. (1945-1972). A Hist-LittHung 173-4.

- (Reguli Ernő): *Tiszatáj, 1947–1972. 25 éves repertórium. Összeáll. R. E. Szeged, 1973, Csongrád m. Lapkiadó V. 314 l.*
- Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945. 1–2. k. Bp. 1973, Magvető K. 665, 499 l.*
- Simon István: *A magyar irodalom. [Tan., ant.] Bp. 1973, Gondolat K. 721 l.*
- Szabó László, Cs.: Egy nép s a költészete, 2. ÚL 23 (1972) 385–409. (Bevezető tan. a magyar költészet készülő, angol nyelvű antológiájához. (Az 1. r. ÚL 1972. 4. sz.)
- Szilas László: Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven. UJB 4 (1972) 172–89.
- Tarnóc Márton: 100 éves a Régi Magyar Költők Tára. MTA I. OK 479–97. [Németül: ALitt 208–26.]
- Tóth Dezső: Az irodalomkritika pártossága. Jelenkor 938–44.
- Vargha Balázs: „*Altok Dunánk szélén, a pesti pariton...*” *Irodalmi városképek. [Tan.] Bp. 1973, Szépirodalmi K. 328 l.*

Tanulmánykötetek

- Bányai János: *Könyv és kritika. Újvidék, 1973, Forum K. 233 l.* (Symposium könyvek 37.)
- Egri Viktor: *Csendes esték vallomása. [Tan., krit.] Bratislava – Bp. 1973, Madách K. – Szépirodalmi K. 347 l.* [A magyar irodalomról: 9–215.]
- Forgács László: *A mindenséggel mérd magad. Válogatott tanulmányok, 1954–1970. Bp. 1973, Magvető K. 445 l.* (Élvek és utak.)
- Keresztury Dezső: *A szépség haszna. Tanulmányok. Bp. 1973, Szépirodalmi K. 437 l.*
- Kardos Tibor: *Az emberség műhelye: [Tan.] Bp. 1973, Szépirodalmi K. 516 l.*
- Kuncz Ajadár: *Tanulmányok, kritikák. (Összeáll. és utószó: Pomogáts Béla.) Bukarest, 1973, Kriterion. 331 l.* (Romániai magyar írók.)

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET

- Arató Endre: Az összehasonlító irodalom- és történettudomány kérdései. FK 18 (1972) 367–75. [Oppenensi vélemény Sziklay László doktori vitáján.]
- Beke György: *Tolmács nélkül. Interjú 56 íróval a magyar–román irodalmi kapcsolatokról. Bukarest, 1972, Kriterion. 635 l.*
- Berczik Árpád: Meltz Hügö közép- és kelet-európai koncepciója. Helikon 126–36.
- Bisztray (György) George: „With the people, though a thousand dangers”: East-Central European populism. Mosaic (Winnipeg) 4. sz. 39–49.
- Chmel, Rudolf: *Literárne vzťahy slovensko-mad'arské. Dokumenty z 19. a zo začiatku 20. storočia. Martin, 1973, Osveta, 438 l.*
- Csanda Sándor: Emil Boleslav Lukáč és a magyar irodalom. ISz 539–46.
- Dávid András: A délszláv epikus énekhagyomány magyar hőseiről. Forrás 4–5. sz. 62–9.
- Fenyvesi István: Találkozások, misztifikációk, legendák. (A. Gorkij 1905–1919. évi magyarországi kapcsolataihoz.) SzegTánárkFőiskTK 123–40.
- Fried István: Die Frage des Überganges vom Klassizismus in die Romantik in der Dichtung von Mickiewicz, Mächa, Prešeren und Vörösmarty. StudSlav 27–38.
- Fried István: Stiftern Beziehungen zu Ungarn. ADPh 51–9.
- Gál István: Dokumentumok a magyar–orosz és a magyar–szovjet kulturális kapcsolatok köréből. Babits Mihály emlékböszöde Puskinról és rádióelőadása Dosztojevskijről. – Szovjet tudományos csereajánlat Magyarországnak 1927-ből. – A „Sarló és Kalapács” levele a „Nyugat”-hoz. Kortárs 1819–24.
- Gál István: Shelley tudomása a magyarságról. Forrás 2. sz. 84–6. [Godwin, W.: *St Leon, a tale of the sixteenth century.*]

- Galla Endre: A magyar proletáriródlalom kínai fogadgatása. [8]: 185–91.
- Horváth Károly: Романтические воззрения на природу. [3]: 204–52.
- Kovács István: „Hungaria, előre hát...” (Magyar vonatkozású versek a bécsi forradalomból.) Tiszatáj 3. sz. 10–5. [1848.]
- Köteles Pál: Követésgegn. Alföld 12. sz. 69–72. [Iosif Vulcan, a magyar irodalom román fordítója; emléktáblája leleplezése Létavértesen.]
- Lázár, André: Quelques aperçus sur les rapports entre l'avant-garde française et hongroise. HUNG-PEN 74–80.
- Lengyel Béla: Nietzsche és Gorkij a századforduló világirodalmi köztudatában. FK 18 (1972) 431–50.
- Lökös István: Miroszlav Krleža és a magyar forradalmi törekvések. [8]: 74–99.
- Mátrai László: The cultural legacy of the Austro-Hungarian Monarchy. NHQu 49. sz. 133–42.
- Neurokoeva, Irina: Общие черты европейского романтизма и своеобразие его национальных путей [3]: 7–50.
- Péter László: André és a jugoszláv–magyar barátság. HITK 14. sz. 109–14.
- Pražák, Richard: K některým otázkám geneze slovenského romantismu ze zrovnáčího typologického hlediska. Slovenská Literatura (Bratislava) 194–99.
- Pókos Edit: „Onnellisten saari” – symboli suomalaissessa ja unkarilaissessa kirjallisuudessa kahden maailmansodan välisenä aikana. Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja 26 (1972) 176–83.
- Radó György: Youri Skrobinetz, adapteur ukrainien de la littérature hongroise. HUNG-PEN 128–30.
- Rampák Zoltán: Pokus o Najdúcha. K 160. výročíu narodenia Jonása Záborského. Slovenské Divadlo (Bratislava) 1. sz. 84–103. [Sziglietti, Nagy Ignác, Eötvös József hatása.]
- Salyámosy Miklós: *Magyar irodalom Németországban, 1913–1933. Bp. 1973, Akadémiai K. 183 l.* (MFF 17.)
- Scher Vera: Иван Франко и украинско-венгерские литературные связи. StudSlav 259–68.
- Sivirsky Antal: *Magyarország a XIX. századi holland irodalom tükrében. Bp. 1973, Akadémiai K. 226 l.* (IF 84.)
- Ślaski, Jan: Perspektywy komparatystyczne w studiach nad piśmiennictwem Polski i Wegier doby renesansu. Przegląd Humanistyczny (Warszawa) 3. sz. 59–71.
- Šojat, Olga: Prekomurska pjesmarica 1. Uz izbor. Forum (Zagreb) 7–8. sz. 176–213. [Maribor, Egyet. Kvt., magyar történeti vonatkozású költemények.]
- Sötér István: Романтизм. Предисгория и периодизация. [3]: 51–89.
- Sziklay László: La conception romantique de l'histoire dans les littératures slaves et non-slaves de l'Europe Centrale et Orientale. StudSlav 279–87.
- Sziklay László: Tradícia „populárnej pozíci” v romantizme rjada literatury Central'noj Evropy. [3]: 279–308.
- Sziklay László: Eszmei, irodalmi és művészeti irányok. Helikon 493–8. [Felvilágosodás és klaszszicizmus. Hozzázsolások: 498–501.]
- Társadalom, nemzet és kultúra a kelet-közép-európai felvilágosodásban. Összefogl. Benda Kálmán. Helikon 477–81. [A II. Mátrafüredi szimpozium első napi vitájának ismertetése.]
- Tétényi Mária: Развитие и роль эпизода и детали в русской и венгерской литературах конца XVIII века. StudSlav 325–36.
- Vajda György: Bertolt Brecht fogadgatása Magyarországon. [8]: 466–98. (1922–1945.)

IRODALOMSZOCIOLOGIA – IRODALOMOKTATÁS

- Bodnár György: Gecs az irodalomban. MTA I. OK 37–40.

Czine Mihály: A könyv- és a tömegkommunikációs eszközök. MTA I. OK 8-13.
Halász László: A műbefogadói attitűd és személyiségváltozók összefüggései — kísérleti megközelítésben. MTA I. OK 41-60.
Köpeczi Béla: A könyvről és az olvasásról. MTA I. OK 4-7.
Margócsy József: Az irodalomközpontú magyartanításról. Nyírtanárkönyvtár 3 (1972) 49-59.
Weber Antal: A felvilágosodás irodalmának oktatása. It 420-32. [Hozzászólások: 433-40.]

IRODALMI NYELV, STÍLUS, FORDÍTÁS, MŰELEMZÉS

Balassa László: A stílári ambivalencia. MNY 158-67.
Bécsy Tamás: A drámaelemzésről. [9]: 107-92.
Harsányi Zoltán: Stíluselmzés a tanítás gyakorlatában. [9]: 193-236.
Herczegh Gyula: A szabad függő beszéd a századvég prózájában. MNY 407-17.
Horváth Iván: A verszerek modellezése. Generatív verstan kérdések 2. ItK 380-97. [Előzmény: ItK 1972: 290-306.]
Kardos László: Kis magyar verstan. [5]: 125-251.
Kardos László: A rím elméletéhez. [5]: 252-74. és 464-71. [Vita Komlós Aladárrel. Vö. Vereckétől Dévényig, 1972.]
Komlós Aladár: Irodalmi nevelés. [6]: 299-305. [Rádióelőadás, 1966.]
Komlós Aladár: A pongyolaság művészete. [6]: 282-7. [Első közlés: Bécsi Magyar Újság, 1922.]
Lotz János: Metrika. Helikon 137-58.
Nyíri János Kristóf: A „nyelvi fordulat” értelmezéséhez. Világosság 287-83.
Péczely László: Bevezetés a műelemzésbe. Bp. 1973, Gondolat K. 250 l.
Radó György: A műfordítás lélektana. FK 18 (1972) 459-67.
Szappanos Balázs: A lírai vers elemzésének módszerei a középiskolában. [9]: 7-105.
Végh J. Mihály: Rítmusjelenségek a magyar prózában. AUnivSzegSEL 175-94.

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI ÉLET ESEMÉNYEI

Hopp Lajos: Az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi Kutató Csoportjának munkájáról. Helikon 566-70.
K[laniczay] T[ibor]: A Renezánsz-kutató Csoport 1972. évi munkája. ItK 638-9. (Az MTA Irodalomtudományi Intézetében.)
A [MTA] Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának munkája 1971-ben és 1972-ben. Összeáll. Oszlászki Magda. MTA I. OK 385-98.

Tudományos tanácskozások

1972. március 28-31. Pécs

Janus Pannonius. Tudományos ülésszak

Margolin, J. C.: Le Colloque International J. P. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance (Genève) 139.

Ślaski, Jan: Sesja naukowa z okazji 500 rocznicy smierci J.-a P.-a. Przegląd Humanistyczny (Warszawa) 2. sz. 191-3.

1972. augusztus 2-5. Esztergom

Vitéz János emlékünnepe,

Kovács Sándor, V.: V. J. emlékünnepek Esztergomban. ItK 499.

1972. szeptember 10-13. Sárospatak

Nemzetközi Lenau Társaság ülése

P[avlova], N.: В честь Ленау, Петерфи, Гейне. Вопросы Литературы (Москва) № 1. 310-2.

1972. szeptember 27-30. Sümeg-Balatonfüred

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Vándorgyűlése Lőkös István: A sümeg-balatonfüredi vándorgyűlés. It 503-5.

1972. október 2-5. Mátrafüred

II. Kelet-Közép-Európai Felvilágosodás Szimpózium

Benda Kálmán: A kelet-közép-európai felvilágosodás kérdései. MTA II. OK 113-22.

Hopp Lajos: Lumières dans l'Est de l'Europe Centrale, II. Helikon 623-4.

Kovács Ilona: II. Kelet-Közép-Európai Felvilágosodás Szimpózium. ItK 499-500.

Köpeczi Béla: Néhány konklúzió — a konferenciáról. Helikon 502-5.

1972. október 22. Eger

Gárdonyi-emléküls

N[agy] M[iklós]: Egri tudományos ülés G. G. emlékére. It 505-6.

1972. október 31 — november 1. Budapest-Szentendre

Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok

Andjelić-Veselinović Magdalena: Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. HITK 14. sz. 129-30.

1972. december 13-14. Budapest

Jókai-emléküls

Nagy Miklós: Ankét A jövő század regénye 100. évfordulóján. It 507.

1972. december 14-15. Szolnok

Verseghy-emléknapok

Szurmay Ernő: V.-emléknapok Szolnokon. ItK 639-70.

T[arnai], A[ndor] .: V.-ülésszak Szolnokon. It 506-7.

1973. február 27-28. Budapest

MTA Irodalomtudományi Intézet Petőfi-ülésszaka

P. tudományos ülésszak az Intézetben. Összeáll. Szegedy-Maszák Mihály. ItK 124-6.

1973. március 16. Újvidék

Hungarológiai Intézet Petőfi-ülésszaka

Szeli István: P.-ülésszak. HITK 15. sz. 175-7.

1973. március 16-18. Kecskemét-Kiskunfélegyháza-Kiskörös-Szabadszállás

Magyar Irodalomtörténeti Társaság Petőfi-vándorgyűlése

[Anonim]: It 797-8.

1973. március 23. Budapest

A Rákóczi-szabadságharc és emigráció

Esze Judit: Vita a R.-szabadságharc és emigráció kutatásáról. ItK 640-2.

1973. május 3-5. Kőszeg-Sárvár

A nyomdászat kezdetei és a magyar irodalom

Bitskey István: 500 éves a magyarországi könyvnyomtatás. Helikon 648.

Gyenis Vilmos: Les nouveaux résultats dans l'étude de la période initiale de l'édition en Hongrie. ALitt 422-7.

K[omlószi] T[ibor]: A nyomdászat kezdetei és a magyar irodalom. ItK 642.

1973. május 21. Salgótarján

Madách-ülésszak

[Anonim]: It 798-9.

1973. október 19–21. Debrecen

Magyar Irodalomtörténeti Társaság Csokonai-vándorgyűlése

B[író] F[erenc]: Cs. születésének 200. évfordulójára. Helikon 624.

Az irodalomtudomány halottai

Dezsényi Béla 1907–1972.

Kókay György: D. B. It 502–3.

Mezey László: D. B. emlékezete. MKSz 1–3.

Gálamb Sándor 1886–1972

Solt Andor: G. S. ItK 636–7.

Győry János 1908–1970.

Süpek Ottó: Búcsú Gy. J.-tól. FK 87–9.

Juhász Ferencné 1928–1972.

Pomogáts Béla: J. F. It 796–7.

Kardos Tibor 1908–1973

Bán Imre: K. T. ItK 778–9.

Kolta Ferenc 1915–1973

Péczezy László: K. F. ItK 637–8.

Kunszery Gyula 1906–1973

Vargha Kálmán: K. Gy. ItK 498–9.

Lotz János 1913–1973

Sóter István: L. J. Helikon 207–8.

Nagy Gábor, O[ttokocsi] 1915–1973

Martinkó András: O. N. G. ItK 637.

Nagy László, B. 1927–1973

K[iss] F[erenc]: B. N. L. ItK 636.

Simon István: Búcsú B. N. L.-tól. Kortárs 1196–7.

Széles Klára: B. N. L. halálára. Forrás 4–5. sz. 170.

Szabolcsi Bence 1899–1973.

Fodor Géza: Sz. B. emlékére. It 509–19.

Csomasz Tóth Kálmán: Búcsú Sz. B.-tól. ThSZ

164–6.

Sóter István: Sz. B. ItK 496–7.

Zimándi P. István 1909–1973

Németh G. Béla: Z. P. I. ItK 779.

II.

Régi magyar irodalom

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Adriányi, Gabriel: Polnische Einflüsse auf Reformation und Gegenreformation in Ungarn. UJb 4 (1972) 61–71

Beliczay Angéla: Könyvnyomtatás és reformáció. Az ötszáz éves magyar könyvnyomtatás kezdete. ThSZ 227–35.

Bónis György: Gli scolari ungheresi di Padova alla corte degli Iagelloni. [10]: 227–44.

Borsa Gedeon: A budai Hess-nyomda új megvilágításban. MKSz 138–49.

Borsa Gedeon: A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege. MKSz 249–66. (Hervey Ferenc és Csapodi Csaba hozzászólása: 266–9.)

Botta István: A reformáció és a nyomdászat Magyarországon. MKSz 270–85. (Benda Kálmán és Székely György hozzászólása: 285–9.)

Bottyányi Éva, H.: Adalékok az Apor-kódex töredékeinek jelentéséhez. MNY 75–8.

Branca, Vittorio: Mercanti e liberal fra Italia ed Ungheria. [10]: 335–52.

Carle, Antonio: Una „vita di Attila” a Venezia nel XV secolo. [10]: 369–96.

Csapodi-Gárdonyi Klára: Rapporti fra la biblioteca di Mattia Corvino e Venezia. [10]: 215–25.

Csapodi Csaba: A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31-K 114). Bp. 1973. 133 l. (A MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 5.)

Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and stock*. Bp. 1973. Akadémiai K. 516 l. (Studia humanitatis 1.)

Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. Akadémiai K. 271 l. (Humanizmus és reformáció 2.)

Demény István Pál: Két egyezés a középkori krónikák és a népballadák szövegében. NyITudK 155–9.

Evans, Robert: Angol–magyar protestáns kapcsolatok. Történelmi áttekintés. UL 23 (1972) 519–32.

Fabinyi Tibor: Eretnek törvénnyel a reformáció ellen. 450 éves a magyar törvényhozás első reformáció-ellenes intézkedése. ThSZ 73–7. [Az 1523. évi 54. törvénycikk.]

Fabinyi Tibor: Reformációval az eretnektörvény ellen. A magyar törvényhozás 450 éves intézkedésének kudarca. ThSZ 144–6.

Firpo, Massimo: Pietro Bizzari e la storia della guerra d'Ungheria. [10]: 449–67.

Foffano, Tino: Rapporti fra Italia ed Ungheria in occasione delle legazioni del Cardinale Branda Castiglioni. [10]: 67–78.

Gerics József: Textbezüge zwischen den ungarischen Chroniken und der Sankt-Ladislaus-Legenden. AHist 273–303.

Hopp Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*. Bp. 1973. Akadémia K. 230 l. 4 t. (IF 80.)

Hopp Lajos: Renouveau des traditions hongro-polonais à l'époque de Ferenc II. Rákóczi. ALitt 435–47

Jakó Zsigmond: A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetel és első korszaka (1622–1658). KorunkEK 89–100.

Jankovics József: Ismeretlen panaszának a kurucokból. AHistLittHung 133–40. (*Feleltető esemény...*)

Kiss János: Beiträge zur Kulturellen Beziehungen zwischen Göttingen und Ungarn. AnUBSL 61–7.

Kardos Tibor: *Dramma satirico carnevalesco su Alvise Gritti, governatore dell'Ungheria, 1532*. [10]: 397–427.

Klanciczay Tibor: *Cotributi alle relazioni padovane degli umanisti d'Ungheria: Nicasio Ellebodio e la sua attività filologica*. [10]: 317–33.

Klanciczay Tibor: *A múlt nagy korszakai [Tanulmányok]*. Bp. 1973. Szépirodalmi K. 528 l. [Előzménye: *Reneszánsz és barokk*.]

Klanciczay Tibor: A régi magyarországi írók nemzetiségi hovatartozása. ItK 148–53. [Szerb-horvát nyelven: *Savremenik (Belgrád) 1. sz. 102–4.*]

Kulcsár Péter: *La fondation de Venise dans l'historiographie humaniste en Hongrie*. [10]: 353–67.

Kulcsár Péter: *Le fonti umanistiche italiane del Bonfini per la sua preistoria ungherese*. Rinascimento 10 (1970) [1972] 195–214.

Martellozzo, Forin Elda: *Note d'archivio sul soggiorno padovano di studenti ungheresi (1493–1563)*. [10]: 245–60.

Mátai, D. Mária: *Synchronie und Diachronie in einer Wortangruppe des Münchener Codexes*. AnUBSL 47–56.

Mezey László: Egy cikk jobb megértéséhez. (Válasz Peter Ratkošnak.) MKSz 59—61.

Mezey László: Die mittelalterliche Frauenbewegung und die Anfänge der ungarischen Literatur. AnUBSPH 25—39.

Nehring, Karl: Angaben zu einer unveröffentlichten Kopie eines Registers aus der Kanzlei von Mathias Corvinus. LevK 43 (1972) 1. sz. 85—96. [Brno, Egyet. Könyvtár; 123 levél, 1478—1482.]

Olasz Sándor: A kálvini művészetfelfogásról és magyarországi kisugárzásáról. AHistLittHung 43—52. [Hozzászólások: AHistLittHung 58—60.]

Pirnát Antal: L'Italia e gli antitrinitari transilvani [10]: 429—47

Pirnát Antal: Die lateinische Literatur des Humanismus in Ungarn. In: *Acta Conventus Neolatin Lovaniensis*. Red. J. IJsewijn — E. Kessler. München, 1973. Fink Verlag. 475—90. [Kny.]

Rado Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Revid., adlab. Ladislaus Mezey. Bp. 1973. Akadémiai K. 639 l.

Ratkoš, Peter: A Pray-kódex váci eredetének kérdéséhez. MKSz 55—8. [Vö.: Mezey László: A Pray-kódex keletkezése. MKSz 1971, 109—23.]

Renesszánsz ülésszak Szegeden. 4. téma: Szeged művelődése a reformáció korában. AHistLittHung 62. [Bálint Sándor előadásának és a hozzászólásoknak az ismertetése.]

Révész László: Die helvetische Reformation in Ungarn. Ujb 4 (1972) 72—100.

Scheiber Sándor: Az ördög házasságáról való fabula forrása. MKSz 85—6.

Ślaski, Jan: Italia, Ungheria e Polonia al tempo dell'umanesimo e del Rinascimento. (Proposte di ricerca). [10]: 53—66.

Šojat, Olga: Prokumurska pjesmarica 1. Uz izbor. Forum (Zagreb) 7—8. sz. 176—213. [Maribor, Egyet. Könyvtár; magyar történelmi vonatkozású verses szövegek.]

Tarnóc Márton: A magyar könyv a XVII. század elején. MKSz 315—27. [Benda Kálmán, Székely György, Gyenis Vilmos hozzászólása; 327—31.]

Tókes István: Hazai írásműgyarazatunk elmélete a reformáció korában 1520—1608. RefSz 3—22.

Vanyó Tihámér: A Vatikáni Levéltár és kutatása. LevK 1. sz. 157—62.

Varga Imre: Egy bujdosó énekünk történetéhez. AHistLittHung 123—31. (*Síriatok szemeim... alias A bujdosó Rákóczi éneke.*)

Varga Imre: Az ördög lányainak házasságáról szóló fabulához. MKSz 86—8. [Scheiber Sándor közleményéhez.]

Vöröss István: Servet éneke. NyITudK 1. sz. 149—53. [OSzK 1644. Oct. Hung. 2. 93. 99. f.]

EGYES SZERZŐK

Amadé László

Horváth János: A. L. (Közl. Korompay H. János.) It 670—740.

Tarnai Andor: Horváth János A.- jegyzetének közlése elé. It 667—9.

Apor Péter

Kósa Ferenc: A. P. nyelvének magánhangzó-sajátosságai. NyITudK 37—51.

Balassi Bálint

Bán Imre: Il petrarchismo di B. B. e le sue fonti veneziane e padovane. [10]: 261—74.

Csanda Sándor: *B. B. költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus*. Bratislava, 1973, Madách K. 350 l.

Csanda Sándor: B. vers-, strófa-, képszerkezete és ciklusai. ISz 323—34.

Gábry György: Adalékok B. B. énekelt verseinek dallamaihoz. FK 71—86.

Horváth Iván: B. poétikája. (Kérdések). AHistLittHung 33—41.

Renesszánsz ülésszak Szegeden. 1. téma: Balassi-problémák. Tóth István: B. B. akrosztikonjai. [Hozzászólásokkal.] AHistLittHung 53—8.

Tóth István: B. B. és az Argirusz-épehistória. 1—2. r. PécsTanárkFőiskTK-LPH 16 (1972) 51—74., 17 (1973) 81—107.

Békési Horváth János

Pethe Ferenc: B. H. I. magyar peregrinus. B. H. I. magyar peregrinus ismeretlen levele a Bázeli Egyetemi Könyvtárban. UL 226—31.

Bél Mátyás

Kovács Sándor, V.: Elvesztettnek hitt decasok B. M. Adparatusából. MKSz 150—7.

Bethlen Miklós

Jankovics József: B. M. bécsi leveleiből. ItK 439—444. [1699—1713.]

Jankovics József: A Hungarian traveller in late 17th century England. HSE 87—102. [1694.]

Bod Péter

Lengyel Imre: B. P. és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez. Ismeretlen levele Jakob Christoph Beckhez. ItK 588—92.

Torbágyi Tiborné: Szombath János *Magyar Athenas* toldaléka. EKÉ 6 (1972) 239—52. [Kézirat, Sárospataki Nagykönyvtár.]

Bornemisza Péter

Scheiber Sándor: B. két exemplumának közvetlen forrása. FK 183—4.

Borsos Tamás

Somi Éva: Az újsztoicizmus (Lipsius) hatásának nyomai B. T. naplóiban. AHistLittHung 91—7.

Comenius

Almásy György: A mindennapi életünk útvesztői és C. BGTanárkFőiskTK-PP 21—8.

Bakos Ferenc: Nyelvjárástörténeti adatok és tanulmányok az első magyar nyelvű [1699] Orbis Pictusban. MNY 418—28.

Bakos József: C. embleimája és jelmondata. HévSz 2. sz. 52—4.

Orosz Gábor: A nemzetközi megértés gondolata C. műveiben. BDTanárkFőiskTK-PP 37—43.

Simon Gyula: C. örökségéről. BGTanárkFőiskTK-PP 7—19.

Szabó József: C. és a magyarok. BGTanárkFőiskTK-PP 29—36.

Filiczki János

Benda Kálmán: F. J. levele 1605-ből. AHistLittHung 83—90.

Garázdá Péter

Horváth Judit: Adalékok G. P. életéhez Juhász László kutatásai alapján. FK 18 (1972) 386—8. [A hagyatékból: Bp. Egy. Könyvtár, kézirat. I. 2.]

Geleji Katona István

Tarnóc Márton: A késő reneszánsz retorikus próza történetéből. (G. K. I.). ItK 548—57.

Gellért püspök

Leclercq, Jean: San Gerardo di Csanád e il monachismo. [10]: 3—22.

Szefű László: La missione politica e ideologica di San Gerardo in Ungheria. [10]: 23—36.

Görcsöni Ambrus

Ritoók Zsigmondné: Egy XVI. századi énekszerzőnkéről: G. A.-ról. ItK 546—7.

Heltai Gáspár

Ilieș, Aurora: O veche traducere românească necunoscută a cronicii maghiara a lui G. H. Anuar Institutului de Istorie și Arheologie 15 (1972) 429—33. [Ismeretlen román fordítás, 17—18. sz., Jasi.]

Varjas Béla: H. G., a könyvkiadó. MKSz 290—314.

Zsoldos Jenő: Sajátos melléknévképzés H. G. bibliafordításában. NyK 217-9.

Honterus János

Nussbächer, Gernot: *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk in Bild.* Bukarest, 1973. Kriterion. 88 l. (Bildmonographien 1.)

Nussbächer, Gernot: Új adatok a H.-kutatóban. Korunk 1210-3.

Janus Pannonius

Boronkai Iván: A Vatikáni Könyvtár ismeretlen J. P.-kódexe. (Regin. Lat. 1931. Plutarchus, de commod. inimicitiarum.) MKSz 128-37.

Horváth János: J. P. műfajai és mintái. MTA I. OK 303-44. [Elhangzott Pécsen 1972.]

Kardos Tibor: J. P. és a középkor. FK 10-20. [Franciául: AnUBSPHM 101-23.]

Kardos Tibor: J. P. poet of the Hungarian Renaissance. NHQu 49. sz. 79-95.

Kardos Tibor: J. P. világnézete. 1-2. r. Világosság 140-9, 284-91.

Slaski, Jan: J. P. Przegląd Humanistyczny (Warszawa) 1. sz. 93-108, 2. sz. 131-51.

Slaski, Jan: J. P. et les Polonais. ALitt 430-5.

Székely György: A sevillai J. P.-kódexhez. Századok 710-2. [F. Colonról, a Bibliotheca Colombina alapítójáról.]

Kassai István

Korzenszky Miklós Richárd: K. I. 1629-i énekgyűjteménye. ItK 426-39.

Kézai Simon

Szűcs Jenő: Társadalomszemlélet, politikai teória és történetiszemlélet K. S. *Gesta Hungarorum*-ában. 1-2. r. Századok 569-644, 823-73.

Koháry István

Varga Imre: A magyar barokk költészet egy változata: K. I. bőrtön-költészet. ItK 501-13.

Vértessy Miklós: K. I. latin kronogramjai. FK 184-5.

Kovácsóczy Farkas

Köpeczi Béla: Gli inizi della letteratura politica ungherese e Venezia. [10]: 469-78.

Laskai Osvát

Borzák István: Die antiken Bezüge einiger Exempla von Pelbart Temesvári und O. L. ALitt 347-65.

Lósárdi Zsuzsanna

Tompa József: „Lantoshölgy a kurucvilágban.” L. Zs. - illúziók nélkül. It 573-90.

Mélius Juhász Péter

Kathona Géza: M. „Igaz Szent Írásból kiszedett ének” c. műve 2. kiadásának variáns ajánlólevele. MKSz 84-5.

Makkai László: M. J. P., Magyarország Kálvinja. ThSz 65-72.

Nyéki Vörös Máttyás

Bitskey István: A manierizmus barokkba hajlása Ny. V. M. költészetében. Studium 2 (1971) 105-10.

Kovács Sándor, V.: Ny. V. M. esztergomi kódexe. MKSz 61-2.

Otáh Miklós

Graciotti, Sante: L'Athila di M. O. fra la tradizione italiana e le filiazioni slave. [10]: 275-316.

Pápal-Páriz Ferenc

Éder Zoltán: A P.-P. Éder-féle bővítéseinek egyik forrása. MNY 275-86. [Benkő József kéziratos gyűjtése, a 18. sz. végéről.]

Szigeti Jenő: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön. (P.-P.-F. *Keskeny útjának* baptista kiadása. Ethn) 332-41.

Pázmány Péter

Bencze Lóránt: P. P. és *Kosztolányi Dezső* prózasti-

lusa. Bp. 1973, ELTE. 103 l. (Nyelvtudományi dolgozatok 10.)

Péchl Simon

Dán Róbert: P. S. világgképének elemei és forrásai. MTA II. OK 81-98.

Sylvester János

Dán Róbert: S. Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez. MKSz 355-9.

Mátrai László: Beszéd S. J. sárvári emléktáblájának felavatásakor. Életünk 342-3.

Szalkai Balázs

Tarnai Andor: A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai. ItK 135-47.

Szegedi Kis István

Bucsay Mihály: A legutódabb magyar reformátor. Sz. K. I. 1505-1572. ThSz 15 (1972) 375-7.

Bucsay Mihály: Das Speculum des I. Sz. und die Helfer seiner Ausgaben in Basel. Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde, Bd. 73. 71-97.

Reneszánsz ülésszak Szegeden. 3. téma: Sz. K. I. irodalmi munkássága. AHistLittHung 61. [Kathona Géza előadásának és a hozzászólásoknak ismertetése.]

Szenci Molnár Albert

Csomasz Tóth Kálmán: Hesseni Móric és a református egyházi zene. ThSz 15 (1972) 356-9.

Tolnai Gábor: L'Italia nei ricordi di un calvinista ungherese (A. M. S.) alla fine del Cinquecento. [10]: 489-98.

Szepl Csombor Márton

Szij Rezső: Sz. Cs. M. és Kopernikus. ISz 175-9.

Szilágyi Sámuel

Lengyel Imre: Beitrag zur Korrespondenz J. J. Breitingers mit den Hochschulprofessoren in Debrecen. ADPh 97-9.

Sztárai Mihály

Esze Tamás: Sz. Gyulán. KKT 89-180. [Függelék: Gyöngyössi Benjamin levelei a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségéhez, a *Lámpás* vita-irattal.]

Temesvári Pelbárt

Borzák István: Die antike Bezüge einiger Exempla von P. T. und Osvát Laskai. ALitt 347-65.

Thordai János

Merényi Varga László: T. J. Epiktétosz-fordításának stíluskérdéséhez. AHistLittHung 99-109.

Zentai Mária: Rimay-hatás T. J. zsoltáiraiban. AHistLittHung 111-22.

Tinódi Sebestyén

Katona Imre: A T.-ak Csapodon. SoprSz 259-61.

Tótfalusi Kis Miklós

Bakos József: Kép és szó: a címlapképek ábrázoló szerepe és közlő értéke. (M. K. M. emlékezetére.) HévSz 4. sz. 55-8.

Bogdán István: A betűk mestere: T. K. M. Vigilia 679-82.

Halman György: T. K. M. a betűművész és a tipográfus. Élete műve betűnek és nyomtatványainak tükrében. A bibliográfiát összeáll. Soltész Zoltánné. Bp. 1972, Magyar Helikon - Európa K. 317 l. 6 db melléklet.

Válaszuti György

Németh S. Katalin: A Pécsi Disputa szövegeiről. AHistLittHung 75-81.

Verancsics Antal

Tardy Lajos: V. A. sztambuli követjelentései Grúziáról. Századok 91-105.

Vitéz János

Boronkai Iván: V. J. ismeretlen levele Carnajal bíboroshoz, FK 18 (1972) 383–5. [Prága, káptalani könyvtár.]
 Kardos Tibor: V. J. és kora. FK 18 (1972) 376–82.
 Kovách Zoltán: V. J. emlékkiállítás Esztergomban. MKSz 222–5.

Zrínyi Miklós

Bors Irén: Egy ismeretlen Z.-levél. It 663–6. [Prímási levéltár, Esztergom.]

Horváth Mária: Über die Quelle des I. Z.-Extrakts. (Die Rolle der deutschen Lehnwörter im ungarischen in der Quellenforschung.) AnUBSL 37–46.

Szabó Lőrinc Z. M.-ról. Kortárs 1989–90. [Előadás, 1938.]

Tóth István: Ki volt a szigeti küzdelem első horvát nyelvű történetírója? HITK 14. sz. 93–6. [Alap-Alapic Gáspár.]

Tűskés Tibor: *Igy élt Z. M. (Életrajz.)* Bp. 1973, Móra K. 1971. (Igy élt...-sorozat.)

III.**Felvilágosodás és reformkor****ÁLTALÁNOS RÉSZ**

Barta János, ifj.: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században.* Bp. 1973, Akadémiai K. 128 l., 4 t. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új s. 67.)

Benda Kálmán: L'ère du Josephinisme en Hongrie. Annales Historiques de la Révolution Française 212. sz. 197–218.

Benkő Samu: A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi művelődésben. KorunkÉK 101–14.

Bernád Ágoston: Jegyzetek a felvilágosodásról. A mostoha XVIII. század. IgSzó I. 451–6.

Borsy Károly: *A pécsi nyomdászati kezdetei.* Pécs, 1973, TIT. 143 l.

Dömötör S.: Helytörténeti adalékok nyíri dárakról és poétáikról. Szabolcs-SzatmárSz 3. sz. 70–82. (Terhes Sámuel, Tóth László, a Bónis-család.)

Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei, 1792–1821.* Bukarest, 1972. Kritikon. 204 l.

Fenyő István: Ábránd a nemzet családéletéről. (Az irodalmi népiesség eszméinek fejlődésvázlata a reformkorban Petőfi föléptéig.) [4]: 116–78.

Fenyő István: Az eredetiség-program kialakulása és kritikai értelmezése 1817–1822 között. [4]: 41–115.

Fried István: Problémny výskumu mad'arského romantizmu. Slovenská Literatúra (Bratislava) 207–8.

Füves Ödön: Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország. Századok 106–13. [Visszhangja a kortárs magyar irodalomban.]

Holl Béla: *A kétszáz éves váci könyv. (1772–1972).* Bp. 1973, Helikon–Európa. 124 l., 1 t.

Julow Viktor: Csokonai és Petőfi között. (A debreceni késő-felvilágosodásról.) StudLitt 93–106.

Katona Anna: Nineteenth-century Hungarian travelogues on the post-civil war U. S. HSE 35–52.

Kecskeméti Károly: Les Jacobins hongrois (1794–1795). Annales Historiques de la Révolution Française 212. sz. 219–44.

Kiss József–Irányi István: Petőfi aszódi és selmeci iskolatársainak daloskönyve. ItK 99–108. [PIM, Cantica Carolo Neumann conscripta.]

Kocziány László: A magyar irodalom a romantika és népiesség korában. IgSzó I. 566–71.

Köpeczi Béla: A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában. ItK 154–70.

Lengyel Imre: A svájci felvilágosodás és debreceni kapcsolatai. KKT 211–57.

Lukácsy Sándor: L'historiographie de la Révolution française et les intellectuels hongrois (1810–1849). Annales Historiques de la Révolution Française 212. sz. 264–84.

Mezei József: Поэтика романтического романа и венгерский роман. ALitt 63–79.

Sahova, Kira: *Венгерская литература 20–40-х годов XIX века.* Некоторые идейно-худож-

ественные проблемы. Киев, 1973, Висна школа. 205 стр.

Sas Andor: *A koronázó város.* A bécsi kongresszustól a nagy márciusig. 1818–1848. Bratislava – Bp. 1973, Madách K. Gondolat K. 335 l.

Spirá György: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában.* Bp. 1973, Magvető K. 393 l., 4 t.

Szauder József: L. A. Muratori két erkölcsi műve a XVIII. századi magyar irodalomban. ItK 171–9. [Trattato della Carita Cristiana, 1713; Della regolata divozione de' cristiani, 1747.]

Szauder József: Les problèmes du classicisme et le classicisme dans la littérature hongroise des Lumières. Neohelicon 3–4. sz. 169–207.

EGYES SZERZŐK**Aranka György**

Ladányi Sándor: A Gy. levelei Ráday Gedeonhoz. (1789–1791). AHistLittHung 159–71.

Bessenyel György

Bíró Ferenc: A B.-kritikai kiadás megindulása és a felvilágosodás kutatása. Helikon 630–1.

Csokonai Vitéz Mihály

Csokonai Vitéz Mihály ismeretlen verse: Az én életem. Közreadja: Sz[ilágyi]. F[erenc]. Kortárs 1707–11.

Bárczy Klára: A népiesség Cs. és Burns műveiben. StudLitt 77–92.

Baróti Dezső: Cs. világirodalmi helyéről. Nagyvilág 1730–5.

Barta János: Cs.-ről – magunk között. Forrás 6. sz. 164–8.

Bata Imre: Cs. génusza előtt. Napjaink 11. sz. 1.

Bécsy Tamás: *A Kármány világ.* Jelenkor 1086–95.

Bertók László: *Igy élt Cs. V. M.* [Életrajz.] Bp. 1973, Móra K. 204 l. (Igy élt...)

Csetri Lajos: Egy Cs.-vers keletkezéstörténetéhez. (A reményhez.) AHistLittHung 21–32.

Csetri Lajos: Cs. V. M.: A reményhez. ItK 687–97.

Csetri Lajos: Cs.: Szerlemdal a csikóbőrös kulacshoz. Tiszatáj 11. sz. 46–53.

Fenyő István: Cs. megtéltetésének történetéhez. Napjaink 11. sz. 3.

Ferenczy Miklós: Cs. Komáromban. Cs. és Lilla emlékek Komárom megyében. Dunaalmás adattár.

Dunaalmás, 1973. HNF Komárom m. Biz. 98 l.

Fried István: Cs., a kelet-európai költő. ISz 776–81.

Görömbéi András: A borsd Cs. írájában. Alföld 11. sz. 125–35.

Görömbéi András: Cs. és a honfoglalási eposz. StudLitt 63–75.

Gyenis Vilmos: Néhány későbarokk és rokokó elem alakulása Cs. költészetében. ItK 698–706.

Julow Viktor: A barokk Cs. stílus-szintézisében. ItK 647–57.

Julov Viktor: Cs. klasszicizmusa és manierizmusa. Alföld 11. sz. 71–84.

Kiss Tamás: Cs. arcképe. Könyvtáros 610–2.

Kiss Tamás: Cs. két évszázada. A költő életműve és jelenlété. It 801–18.

Kultsár Barna Károly: Cs. látomása. Két Rudnay festmény múltja. Alföld 11. sz. 182–4.

Mocsár Gábor: Költőnk nyomát keresve. Alföld 11. sz. 136–45.

Mocsár Gábor: A váradi temetés. Közéltés egy soha meg nem íródó Cs.-drámához. Tiszatáj 11. sz. 53–66.

Nagy Czirok László: Cs.- és Petőfi-émlékek a Kiskunságban. Forrás 4–5. sz. 138–42.

Nagy Sándor: Földi János házassága. Egy tudományos misztifikáció természetrajza és Cs. állítólagos szerelme. Alföld 11. sz. 146–57.

Pálffy G. István: A Tempefői dramaturgiája. Stud-Litt 51–62.

Pándi Pál: „A tihanyi ekhóhoz” – Jegyzetek Cs. V. M. költeményéről. Kortárs 1465–75.

Páskándi Géza: Lirai „világszelidtés”. IgSzó 11. 697–707.

Péterffy Ida: Kováts Sámuel, Cs. jó barátja. Stud-Litt 137–55.

Rozgonyi Miklósné: Szólásszótár Cs. költői nyelvéből. 11. (1–2.) SzegTanárkFőiskTK 205–35. [1. rész: SzegTanárkFőiskTK 1972–I.]

Rózsa György: Iconographia Csokoniana. ItK 707–15.

Sonkoly István: Cs. versei a 20. századi kórus- és dalirodalmunkban. Életünk 546–8.

Sonkoly István: Cs.-versek zenés kéziratjai. BorsSz 4. sz. 86–8.

Sonkoly István: „A korán megtisztelt virtus” három egykorú dallamáról. Alföld 11. sz. 201–4.

Szauer József: A Békaegerhárc Cs.-ja. Tiszatáj 11. sz. 36–45.

Szauer József: „Rémítő s vidító kétségek”. (A lélek *hathatatlansága* I. részéről. Műhelytanulmány.) ItK 665–79.

Szauer József: A vidám természetű poéta és a *Csókók* című regény. Napjaink 11. sz. 2.

Szigethy Gábor: Cs. V. M., anno 1795. Úl 11. sz. 101–6.

Szigethy Gábor: Cs. V. M. halotti versei. A lélek *hathatatlanságáról*. Világosság 610–6.

Szilágyi Ferenc: Cs. ismeretlen csurgói verse és följegyzései. Jelenkor 1096–9. (Pál napjára.)

Szilágyi Ferenc: A „fentebb stíl” és a „köz-népi” stílus. Egy stílusvita és Cs. stílustörténeti jelentősége. MNy 429–42.

Szilágyi Ferenc: Ismeretlen és elfelejtett Cs.-szövegek és életrajzi vonatkozásai. ItK 716–32.

Szilágyi Ferenc: Cs. kapcsolatai a magyar jakobinus mozgalommal. (Részletek egy nagyobb tanulmányból.) It 819–47.

Szilágyi Ferenc: Cs. nagy utópiája. Kortárs 1724–31.

Szilágyi Ferenc: Cs. „poétai tempel”-je Debrecenben. (A költő elpusztult Darabos utcai falfestményei.) Alföld 11. sz. 191–6.

Taar Ferenc: Cs. a színpadon. Alföld 11. sz. 197–201.

Tóth Béla: Cs. a képzőművészetben. (Ábrázolások és illusztrációk.) Alföld 11. sz. 175–81.

Tözsér Árpád: Rousseau – „Cimbalomra”. ISZ 782–6.

Vajda György Mihály: A neoklasszicizmus és Cs. ItK 658–64.

Vallomások Cs.-ról. Jankovich Ferenc: Találkozás Cs.-val. – Székely Julis: „Hallgassátok a daloló falusi leányt”. Szerk. Szilágyi Ferenc. Jelenkor 1100–1.

Vallomások Cs.-ról. Összegyűjt. Bényei József. Alföld 11. sz. 5–70. [Mai magyar írók verses és prózai vallomásai.]

Zalabai Zsigmond: Egy régi költő modernsége. (Cs. V. M. Wedres költészetének tükrében.) ISZ 787–96.

Dukai Takács Judit

Péterffy Ida: D. T. J. és Horváth Ádám költői barát sága. VasiSz 468–76.

Eötvös József

Ábránd és valóság. Tanulmányok E. J.-ről. Szerk. Szalai Anna. Bp. 1973. Széplrodalmi K. 319 L, 1 t. – Sötér István: E. J. és a romantika. 5–20. – Fenyő István: E. J. és a Budapesti Szemle. 21–85. – Kovács Magda: „A cél Magyarország egysége.” (E. harca a központosítással a Pesti Hirnapban. 86–106. – Weber Antal: A 19. századi regénytípus magyar változata – E. J.: *A falu jegyzője*. 107–30. – Czizányi Lóránt: Egy magyar klasszikus és viktoriánus kritikusai: E. J.: *A falu jegyzője*. 130–52. – Rónay György: *Magyarország 1514-ben*. 153–78. – Nizsalovszky Endre: E. J. és a „jövő zenéje”. 179–212. – Antall József: Modell és valóság. – E. J. a kiegyezési politika sodrában. 213–44. – Bényei Miklós: E. J. és kora szocializmusa. 245–72. – Vas István: E. J. öregkora. 273–81. [Kézült 1941-ben.] – Kovács Kálmán: E. J. irodalmi nézetei. 282–303.

Fenyő István: E. J. és a Budapesti Szemle. [4]: 269–361.

Scheiber Sándor: E. J. levele Léway Józsefhez. ItK 454.

Hiador (Jámbor Pál)

Dér Zoltán: Hiador mindig Hiador volt. Kortárs 29–31.

Jósika Miklós

Szendrei Júlia, V.: Cultural tradiției și mesajul contemporan în romanul istoric *11. Rákóczi Ferenc* al lui J. M. StudUnivBBSphl 1. sz. 51–9.

Katona József

Görlich, Ernst Joseph: Grillparzer und K. Bánkban in ungarischer und österreichischer Sicht. UJB 3 (1971–72) 123–34.

Rohonyi Zoltán: A lírikus K. J. NyITudK 1. sz. 71–84.

Kazinczy Ferenc

Kókay György: K. F. ismeretlen tanügyi vonatkozású levelezése. ItK 444–54.

Kecskeméti Alexis János

Gombáné Lábos Olga: K. A. J. világi- és politikai felfogása. KKT 195–210.

Kisfaludy Károly

Indai György: K. K. könyvtára. Könyvtáros 361–2.

Vayerné Zibolen Ágnes: K. K. A művészeti romantika kezdetei Magyarországon. Bp. 1973. Akadémiai K. 721., 16 t. (Művészettörténeti füzetek 5.)

Kisfaludy Sándor

Kiss Károly Ernő: K. S. életútja és költői fejlődése. 2. Életünk 59–70. [Az 1. r.: Életünk 1972: 440–56.]

Kónyi János

Agárdi Péter: Adalék a Zrinyi- és Gyöngyösi-hagyomány párhuzamos történetéhez. AHistLittHung 141–58. [Magyar hadi román, 1779.]

Kótsi Patkós János

K. P. J. kiadatlan tanulmánya. (Közli:) Szabó Lajos. Korunk 1458–62. [A játékszin. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, 1821-ből.]

Költsey Ferenc

Bárdosi János: Chernel István vallomása K.-ról, a költő születésének 100. évfordulóján. Életünk 512–4. [Levél, 1890-ből.]

Csorba Sándor: Gondolatok a Himnusz megírásának másfél százados évfordulóján. Szabolcs-SzatmárISZ 2. sz. 47–54.

Fenyő István: K. irodalomkritikai gondolatának kialakulásához. ItK 180–9.

Fenyő István: K. kritikái és fogadtatásuk. It 338–55.

- Fenyő István: Petőfi és K. (Adalék az „apostol”-motívum kialakulásához.). PIMÉK 161–70. és [4]: 383–401.
- Takács Péter: K.: *Himnusz*. (Vázlat a vers elemzéséhez.) Szabolcs-SzatmáriSz 2. sz. 55–64.
- Mándi Márton István**
- Horkay László: A magyar nyelvű filozófiás kezdete. A református kollégiumok szerepe a filozófiás intézményes megindulásában. ThSz 224–6.
- Maróthy György**
- Tóth Béla: M. Gy. *Albuma*. StudLitt 107–26.
- Mészáros Ignác**
- May István: A magyar regény külföldi előzményei. FK 127–41. [*Kartigám, Montier asszonyinak levelei*].
- Palóczy Horváth Ádám**
- Biró Ferenc: P. H. Á., Csokonai és Newton. ItK 680–6.
- Péterffy Ida: Dukai Takács Judit és H. Á. költői barátsága. VasiSz 468–76.
- Petőfi Sándor**
- (Ács Károly:) A XIX. század költői. P. és kortársai a világköltészetben. (Vázlatos időrendi áttekintés.) (Ossz. sz. Á. K.) Híd 3–4. sz. Petőfi idusán—melléklet. 20–69.
- Angyal Endre: P. a délszlavoknál. Jelenkor 56–63.
- Arató Endre: Fábry Zoltán P.-ről. ISz 878–8.
- Arató Endre: P. és a kor nemzetiségi problémái. TMA I. OK 141–50.
- Arató Endre: P. és a nemzetiségi kérdés 1848–69-ben. It 173–85.
- Babicz, Sava: P. szerbhorvátul. Híd 3–4. sz. Petőfi idusán—melléklet. 17–9.
- Bajor Andor: A költő időszersége. IgSzó I. 29–30.
- Balogh Edgár: P. és Bálcescu találkozása. Forrás, Petőfi-szám, 82–4.
- Balogh Edgár: A P.-kultusz változatai. Kortárs 173–6.
- Balogh Edgár: A Szilveszter-kaland. Korunk 23–6.
- Balotá, Nicolae: *Homér és Osszián*. Jegyzet P. verséről. Kortárs 1316–8.
- Balotá, Nicolae: P., a harcok költője. Korunk 17–20.
- Barta János: Géniusok találkozása. (P. és Arany barátsága.) StudLitt 3–31.
- Barta János: P. és Arany. MTA I. OK 157–63.
- Barta János: A P.-élmény Arany J. irodalomszemléletében. ItK 514–28.
- Barta János: P. S.: Válasz, kedvesem levelére. Forrás, Petőfi-szám, 49–52.
- Bata Imre: A lírai személyiség epikus változásai. Bolond Istók és Szilveszter. Napjaink I. sz. 9.
- Bata Imre: P. természet-írája. Alföld I. sz. 42–8.
- Bécsy Tamás: A P.-oktatás néhány problémájáról. Jelenkor, 264–7.
- Benluc, Mihail: Hozzám úgy jár, mint jóbaráthoz. Kortárs 160–2.
- Benkó András: Hazai zeneszerzőktől megzenésített P.-versek. NyITudK 184–7.
- Bényei József: Vallomás a költőről. Alföld I. sz. 55–58.
- Bényei Miklós: „Hej, Debrecen, ha rád emlékezem”. P. S. Debrecenben. Alföld I. sz. 60–9.
- (Bényei Miklós): P. S. és Debrecen. Szerk. B. M. Debrecen, 1973. Megyei Kvt. 153 l. (P. napjai Debrecenben; P. emlékhelyek Debrecenben; Debreceniek P.-ről; P. Debrecenben írt művei.)
- Bisztray György: „With the people, through a thousand dangers”: East-Central European populism. Mosaic (Winnipeg) 4. sz. 39–49.
- Boda István: Az évforduló margójára. Alföld I. sz. 3–7.
- Bodolay Géza: Barátság: szabadság, szerelem. P. eperjesi utazása. PIMÉK 107–29.
- Bodolay Géza: P. *diaktársaságai*. Bp. 1973. Kozmosz K. 271 l.
- Bodolay Géza: III. I. в кругу друзей. Звезда (Москва) № 1. 178–85.
- Bori Imre: P. vershagyományáról. Tiszatáj I. sz. 47–56.
- Breuer János: P. et la musique. Bp. 1973. Országos Pedagógiai Kvt. 23 l. [Németül és angolul is.] (Chválovská, Věra — Winklerová, Helena): S. P. *Bibliografie*. Praha, 1973. Státní knihovna CSR — Národní knihovna. 30 l. [Cseh és szlovák fordítások bibl., róla szóló irodalom, 1948–1973.]
- Csanádi Imre: P. — időrendben. Kortárs 20–4.
- (Csanádi Imre): P. *koszorú*. Versek, vélekedések, vallomások P.-ről. (Vál. Cs. J.) Bp. 1973. Magvető K. 598 l.
- Csányi László: P. sárszentlőrinci koszorúi. Jelenkor 49–54.
- Csoóri Sándor: A népköltészet és P. Tiszatáj I. sz. 23–6.
- Csoóri Sándor: Les secrets dévoilés. Arion 57–9.
- Csorba Győző: Martyn Ferenc P. — képe. Jelenkor 401–5.
- Csorba Tibor: P. Lengyelországban. Forrás 6. sz. 140–2.
- Csukás István: P. a szlovákoké is. Kortárs 94–6.
- Czigány Lóránt: *János Vitéz: the people's epic*. Mosaic (Winnipeg) 4. sz. 69–87.
- Czinke Ferenc: Egy dombormű ürügyén. Palócföld I. sz. 25. [Bátki József P.-domborművének sorsáról.]
- Dalceev, Atanasz: P. sokhúrú írája. Kortárs 80–2.
- Dávid Gyula—Mikó Imre: P. *Erdélyben*. Bukarest, 1972. Kriterion. 324 l.
- Dávid Gyula—Mikó Imre: P. Erdélyben. Kortárs 169–72.
- Dékány Károly: P. németül, hollandul és angolul. Forrás 6. sz. 143–7.
- Dér Zoltán: Hiaidor mindig Hiaidor volt. Kortárs 29–31.
- Dobos László: A tisztelgés szüksége és joga. Kortárs 110–2.
- Dombbrády Lóránt: Beszámoló a P. S. születésének 150. és az 1848–49. évi forradalom 125. évforduló alkalmából rendezett emlékülésről. HK 357–69.
- Domokos Sámuel: P. a román irodalomban. Kortárs 154–8.
- Elek László: P. S. BÉ I. sz. 1–12.
- Az élő P. Megemlékezés P. S. születésének 150. évfordulójáról. Bp. 1973. Kossuth K. 47 l. — A P. Emlékbizottság felhívása, 5–12. — Dízünnpesség az Operaházban P. S. születésének 150. évfordulóján. Losonczy Pál megnyitói beszéde, 17–9. — Illévs Gyula megemlékezése, 21–9. [Angolul I. NHQu 50. sz. 83–9.] — Aczél György ünnepi beszéde, 31–47. [Angolul: NHQu 50. sz. 90–9.] [Az ünnepély beszédeit l. még: Látóhatár apr. 165–83.]
- Éltető József: Székelykeresztúr, 1973 január 21. IgSzó I. 10–2. [Markos András P.-szobrának avató ünnepségéről.]
- Evtimov, Evtim: P. S. és Bulgária. Forrás 3. sz. 38–40.
- Fábián Sándor: P. halál-megidézései. IgSzó I 34–6.
- Fangrat, Tadeusz: Az én P.-im. Kortárs 117–9.
- Faragó József: Egy folklorista találkozása P.-vel. Kortárs 51–5.
- Farkas Attila: P. szüleinél. Orlay Petrich Soma képe a Keresztény Múzeumban. Vigilia 17–21.
- (Fazekas István): *P.-emlékek Kiskunfélegyházán*. Szerk: F. J. Kiskunfélegyháza, 1973. Petőfi Emlékbizottság. 88 l.
- Fekete Sándor: Heine P.-ről. ItK 11–9.
- Fekete Sándor: A P.-életrajz kérdéseiről. Tiszatáj I. sz. 27–32.
- Fekete Sándor: P. S. *életrajza*. 1. k. A költő gyermek- és ifjúkora. Bp. 1973. Akadémiai K. 363 l.
- Fekete Sándor: Poésie et pouvoir en 1848. Note sur les relations entre Kossuth et P. Europe (Paris) 526. sz. 18–27.
- Fekete Sándor: A származás kérdései a P.-biográfiában. MTA I. OK 195–200.
- Fekete Sándor: A természet vadvirága? Kortárs 14–8. (Franciául: Arion 40–3.)
- Fekete Sándor: A vívódó P.-ről. Korunk 13–6.
- Fleischmann Margit: Ismeretlen P.-vers Avigdor Hameiri héber költő magyetekában? IU I–2. sz. 8. (*Még egy iccét*).
- Fodor András: P. szeme. Forrás Petőfi-szám, 56–7. (*A pusztá télen*). (Franciául: Arion 60–2.)

- Fried István: Janko Král' és P. S. ISz 261-4.
 Fried István: Egy P.-vers világa. Szabolcs-SzatmáriSz I. sz. 49-52. (Nagykarolyban.)
- (Gaál Dezsőné): P.-évforduló. *Ostffyasszonyfa, 1973. Május 6.* (Összeáll.: G. D.) VasiSz: Előadások: Simon István: P.-re emlékezve, 551-3. - Fekete Sándor: P. ifjúsága - mai szemmel, 554-8. - Kiss József: P. S., az emberi méltóság, 568-67. - Martinkó András: Az első igazi sebek - az első igazi költemények, 567-76.
- Gál István: Hatvány Lajos Igy élt P.-jének elkészülése. Forrás Petőfi-szám, 88-90.
- Gál István: P. és az amerikai függetlenségi nyilatkozat. Forrás 6. sz. 125-6.
- Gáldi László: P. nyelve a P.-szótárban. MTA I. OK 179-84.
- Gáldi László: P.-szótár készül. (Riporter): Vadas Zsuzsa. Forrás Petőfi-szám, 75-9.
- Garai Gábor: Költészet és forradalom. Életünk 443-4.
- Gáspári László: Egy P.-vers margójára. Szabolcs-SzatmáriSz I. sz. 53-7. (Hortobágyi kocsmaútról.)
- Gerold László: A teremtés felének rajongója és inasaként. TanÚjvidék 55-70. (Tigris és hiéna.)
- Gerskovics, Alekszandr: Befejezetlen tragédia. IgSzó II. 773-9. [Részlet Поэтический театр Петрефи. Москва, 1970. c. könyvből.]
- Gerskovics, Alekszandr: Petőfi és a hatvanas évek Oroszországa. Korunk 32-9. [Oroszul: Вопросы Литературы (Москва) № 1. 183-94.]
- Gerskovics, Alekszandr: A Tigris és hiéna. PIMÉK 141-8. [Részlet Поэтический театр Петрефи. Москва, 1970. c. könyvből.]
- Gyergyai Albert: P. S.: A négyórkös szekér. Forrás Petőfi-szám, 53-5.
- Hajdú Győző: Őrszemlünk. IgSzó I. 6-9. [Markos András P.-szobrának felavatásakor hangzott el.]
- Hatvani Dániel: A költő és a Kiskunság. Forrás Petőfi-szám, 44-8.
- Hegedűs András: P. „élő halhatatlansága”. 1-2. ISz 34-41, 238-44.
- Illés Lajos: P. bolgár fordítói. Kortárs 76-80.
- Illyés Gyula: Fa az égig, vagy a kertészek dolga. PIMÉK 5-7.
- Illyés Gyula: P. lángjánál. Tiszatáj 2. sz. 21-5.
- Illyés Gyula: P.-ről emlékezve. Jelenkor 3-6.
- Illyés Gyula: Pouvons-nous suivre le poète? Europe (Paris) 526. sz. 3-7.
- Illyés Gyula: S. P.: poète, imagination, nation. Mosaic (Winnipeg) 4. sz. 51-68.
- Irányi István: P. István. BÉ I. sz. 13-40.
- L'irréconciliable. P., poète et révolutionnaire. Études et choix de poèmes publiés pour la 150e anniversaire de la naissance du poète. Préf. Aurélien Sauvageot. Dir. de publ. S. Lukácsy. Bp. 1973, Corvina, 205 l.* - Fekete Sándor: L'irréconciliable, 17-30. - Lukácsy Sándor: Les traits essentiels de la vision révolutionnaire de P., 31-42. - Lukácsy Sándor: E. Cabet, l'une des importantes sources de la pensée révolutionnaire de P., 43-63. - Fekete Sándor: Les angoisses et obsessions de P., 64-86. - Szegedy-Maszák Mihály: Vision du monde et style dans la poésie de P., 87-104. - Szappanos Balázs: L'évolution des métaphores chez P., 105-18.
- (Fenyvessiné Góhér Anna - Tóth Pál, F.): *Itt születtem én ezen a tájon*. P. emlékkönyv. Vál. és szerk.: - Kecskeméti, 1973. Megvél. Kvt. - Katona József Társaság, 144 l. Mezősi Károly: P. anyja, 77-89. - Kiss József: P. és Bács-Kiskun megye, 119-35. - Mezősi Károly: A kiskunfélegyházai „Hattyú-ház”. 89. - Vasberényi Géza: P.-emlékek Dunavécseán. 91-3. - Mezősi Károly: A csarda romjai és a múlt, 99-106.
- Izsák László: P. első biográfusa és a temesvári Euphrosin. Korunk 141-5. [Feldinger, Gottfried, Euphrosine, 1851. jan. 1.]
- Jakobiuk, Jerzy: P. Lengyelországban. Kortárs 114-6.
- Kardos István: Gondolatok a „P.”-film forgatása előtt. NyI 1972, 2. sz. 27-35. [Kardos Ferenc - Kardos István: *Petőfi, 73.*]
- Kássa Péter: Az Apostol értelmezéséhez. It 186-200.
- Katona Imre: Fa leszek, ha fának vagy virága... (Egy P.-vers nemzetközi párhuzamai.) Üzenet 22-8. [Népköltészetiek.]
- Katona Imre: P. népe - a nép P.-je. (Újabb eredmények a kölcsönhatások kutatásában). Tiszatáj I. sz. 6-22.
- Király István: P. és Ady. Kortárs 9-12. és IgSzó I. 42-7.
- Király István: La continuité des idées révolutionnaires. Europe (Paris) 526. sz. 44-9.
- Kiss Dénes: „Kinn a ménes, kinn a pusztán...” (P. versfilmei). Üzenet 141-4.
- Kiss Dezső: P. S.-ről származó, rá vonatkozó vagy vele kapcsolatos iratok és kéziratok a magyar levéltárakban. LevSz 3. sz. 65-111.
- Kiss József: „Művész és költő!” - P. megválasza a pápai kollégiumtól. PIMÉK 85-106.
- Kiss József: P. verseinek egykorú fordításai. ItK 34-49.
- Kiss József: P. „Versek” (1844-1845) c. kötetének kiadástörténete. MKSz 4-18.
- Kiss József - Irányi István: P. azokodi és selmeci iskolatársának daloskönyve. ItK 99-108. [PIM, Cantica Carolo Neumann conscripta.]
- Kolta Ferenc: Kortársak P.-ről. Kiegészítő sajtóadatok Endrődi: Petőfi napjai és Hatvány: Igy élt P. c. műveihez. Jelenkor 79-84.
- Koncsol László: Egy élmény átváltásai. Kortárs 45-9.
- Korill Ferenc: A P. '73 és ifjúságunk. Palócföld 3. sz. 13-4. [Kardos Ferenc filmjéről.]
- Kovaček, Božidar: P. - Zmaj - Branko. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik (Novi Sad) 21 (1973) 143-4. [B. Radčević hatása Jovan Jovanović - Zmaj János vitéz-fordítására.]
- Kovaček, Božidar: Zmajev primerak Petefijevih dela. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik (Novi Sad) 21 (1973) 144-7. [Zmaj szelvényzetei az *Összes versek*, 1848. 2. kiad. 1. kötetében.]
- Kovács József László: P. nyomában 1844-ben. Kardos István szalkszentmártoni naplójegyzetei. Jelenkor 85-7.
- Kovács Magda: Emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. ItK 126-7.
- Kovács Magda: P. afférja a debreceni cenzorral. Alföld 1. sz. 76-8.
- Kovács Magda: P.-vel kapcsolatos bejegyzések a Pesti Kör és az Ellenzéki Kör irataiban. MKSz 53-5.
- Kovalovszky Miklós: P. költői önarcképe. MNyr 1-7. (Dalaim.)
- Kozma Dezső: P.-kultusz a romániai magyar irodalom első éveiben. Tiszatáj 1. sz. 62-5. és Korunk 27-31.
- Kozma Dezső: A P.-kutatás történetéből. NyITudK 105-15. (Csernátóni, Farnos D., Barabás Á.)
- Krleža, Miroslav: P. és Ady a magyar irodalom két lobogója. Kortárs 181-4.
- Krupa András: Adalékok a Békés megyében élő szlovákok P.-ismeretéhez. BÉ 1. sz. 41-5.
- Lászlóffy Aladár: „Előre hát mind, aki költő...” Gondolatok a költő közéletiségéről. Tiszatáj 2. sz. 43-6.
- Lászlóffy Aladár: P.-ről. Kortárs 41-3.
- Lőrinc Péter: P. mint a magyar-szerb kapcsolatok közvetítője. Híd 3-4. sz. Petőfi idusánmelléklet, 12-6.
- Lukács, Emil Boleslav: P. S. [1950.]. [7]: 79-93.
- Lukácsy Sándor: P. Budapest 3. sz. 22.
- Lukácsy Sándor: P.: költészet és eszméletörténet. Valóság 12. sz. 71-8.
- Lukácsy Sándor: P. and the revolution. NHQu 50. sz. 100-7. [Franciául: Europe (Paris) 526. sz. 37-43.]
- Lukácsy Sándor: P.-s prose writing. NHQu 51. sz. 90-110.
- McRobbie, Kenneth: The Eastern European imagination in literature. Mosaic (Winnipeg) 4. sz. VII-XIII.
- Major Tamás: P.-estje. (Részletek egy rögtönzött előadásból.) Kritika 5. sz. 16-7.
- Majtényi Erik: Követhető-e Kolumbusz? IgSzó I. 32-4.
- Mándics György: „Szellemét a tűz nem égeté meg...” IgSzó I. 37-8.

- Markó Béla: Vert és magatartás. IgSzó I. 38–41.
 Martinkó András: Alkotásmód és kronológia. PIMÉK 11–35.
 Martinkó András: Az ellentét szerepe P. alkotásmódjában. Forrás Petőfi-szám, 59–65.
 Martinkó András: *Költő, mű és környezet.* (Kérdőjelek a P.-irodalomban.) Bp 1973, Akadémiai K. 206 l. (IF 82.)
 Martinkó András: P. és a chattertonizmus. Alföld 1. sz. 10–9.
 Martinkó András: P. a humor és a satíra között. ItK 20–33.
 Martinkó András: P. és Karl Beck. Forrás 6. sz. 127–33.
 Martinkó András: P. nyelve kora ízlésének tükrében. MNY 385–407.
 Martinkó András: A világirodalom P.-je. Nagyvilág 261–71.
 Martinov, Leonid: P. Kortárs 136–40.
 Mártonvölgyi László: Ismeretlen fejezet P. Zoltán életéből. ISz 463–5. [Dr. Kicska Emil naplója.]
 Martyn Ferenc: *Petőfi olvasása közben.* [Rajzok.] Bev. Csorba Győző, Solyomár István. Bp. 1973, Képzőművészeti Alap. 4 lev., 20 t.
 Medve Zoltán: P. Ukránföldön. PécsTanárKözlök-TK-LPH 67–79.
 Mezősi Károly: Az első országos P.-ünnepség. Forrás Petőfi-szám, 66–71.
 Miklós Róbert: A P.-emlékhelyek. NYI 1972. 2. sz. 9–20.
 Miklós Róbert: Egy P.-emlékhelyről – menetközben. PIMÉK 149–60. [Szatmárcseke.]
 Molnár József: P. emlékezete. ThSz 15 (1972) 377–80.
 Molnár József: P. és baráti köre Szatmárban. Szabolcs-SzatmáriSz 1. sz. 35–48.
 Molnár Mátyás: „Ott, ahol a kis Túr siet beléje.” P.-hagyományok Szatmárban. Alföld 1. sz. 83–5.
 Nádasdy Lajos: Kiegészítések P. pápai életrészéhez. Életünk 454–60.
 Nagy Czirok László: Csokonai- és P.-emlékek a Kiskunságban. Forrás 4–5. sz. 138–42.
 Nagy István: Egy-két gondolat. Kortárs 38–40.
 Nagy István, Cs.: A Felhők-ciklus verstanához. Életünk 531–5.
 Nagy Miklós: P. emléke Jókai műveiben. Forrás 6. sz. 136–9.
 Nawrocki, Aleksander: Romantika vagy realizmus? Korunk 20–2.
 Nemes Nagy Ágnes: P., démolisseur de formes. Arion 50–2.
 Novomeský, Laco: P. S. Kortárs 100–2.
 Orutay Gyula: P. emlékezete. Forrás 2. sz. 52–5.
 Orkény István: A propos d'objects. Arion 54–6.
 Paál Rózsa: P.-bibliográfia. NYI 1972. 2. sz. 36–44.
 Papp Lajos: Most és mindörökké. Napjaink 1. sz. 1–2.
 Pákozdi Ferenc: „Piroslik már a fákon a levél”. Alföld 1. sz. 49–53.
 Pándi Pál: Idéologie et poésie de S. P. (1823–1849). NÉH 115–30.
 Pándi Pál: P. S.-ról. MTA I. OK 119–39. és MTud 451–67.
 Pándi Pál–Pálmai Kálmán: P. S. Bp. 1973, Gondolat K. 332 l. (Nagy magyar írók.)
 Péczely László: P.: *Egy gondolat bánt engemet...* Verselemzés. Jelenkor 9–22.
 Péczely László: Rongyos vitések? (Az év végén c. vers elemzése.) Jelenkor 255–61.
 Péntek Imre: P.-portrévázlat – ellenfényben. Napjaink 1. sz. 6–7.
 P.-ankét. ÚS 104. sz. 1145–56. [Válaszok a magyartanárokhoz kiküldött kérdőívre.]
 Petőfi '73. – Egy film a közönség, a közönségvélemények és a kritika tükrében. Látóhatár márc. 189–201. [I. Vita a Petőfi Rádióban, 1973. jan. 29; II. Kritikai visszhang. Összeáll. Térfy Tamás.]
 P. S. helye a mai szellemi életben. (Válaszok a szerkesztőség körkérdésére.) It 11–172. [Válog. idegen nyelven: ALitt 1–46.]
 P.-szótár. P. S. életművének szókészlete. Szerk. biz. vez. Gáldi László. I. k. A–E. Szerk. Soltész Katalin, J. – Szabó Dénes – Wacha Imre. Bp. 1973, Akadémiai K. 1167 l.
- Pomogáts Béla: P. és a romániai magyarság. Jelenkor 64–8.
 Ponican, Jan: Két költő – két forradalmár. Kortárs 105–7.
 Radó György: Egy cseppben a tenger. P. Szabadság, szerelem című versének fordításairól. MTud 843–50.
 Radó György: P. abroad. NHQu 49. sz. 60–71.
 (Radó György) P. S. és a Szovjetunió népele. – [Függelék:] Szovjet költők P. S.-ról. [Antológia.] R. Gy. fordításai. Bp. 1973, MSZBT. 109 l.
 Radó György: P. a Szovjetunióban. Kortárs 131–6.
 Rákóczi István: Így hatott P. Adalékok a költő hatásának értékeléséhez. Életünk 6–9.
 Rákos Péter: P. cseh hírnevének története. Kortárs 87–9.
 Révai József jegyzeti Horváth János: Petőfi Sándor című monográfiájához. Közl és bev. Agárdi Péter és F. Majláth Augustus. It 220–80.
 Révai József megjegyzései a P. filmhez. Kritika 11. sz. 14. [Föltámadott a tenger, 1951.]
 Rónay László: A Nyugat P.-képe. PIMÉK 187–206. és Vigilia 21–30.
 Roszszijanov, Oleg: P. korszerűsége. Nagyvilág 157–61. [Oroszul: Inoztrannaja Literatura (Moszkva) 1. sz. 194–9.]
 Rousselet, Jean: La postérité de P. Europe (Paris) 526. sz. 49–62.
 Rózsa György: P. forradalma és művészete. MTA I. OK 201–5.
 Sahova, Kirja: P. és Sevcenko. ItK 84–92.
 Sahova, Kirja: Ш. П. Жизнь и творчество. Киев, 1972, Днипро. 216 стр.
 Sándor László: P.-emlékek Kárpát-Ukrajnában. Kortárs 150–2.
 Sánta Ferenc: Egy nép szószólója. Korunk 44–6.
 Sauvageot, Aurélien: P. et la langue hongroise. Europe (Paris) 526. sz. 7–18.
 Scridon, Gavril: P. románul. Forrás Petőfi-szám, 84–7.
 Sebestyén Ferenc: Szeptember végén Koltón. Alföld 1. sz. 70–5.
 Simon István: P. öröksége. Életünk 437–42.
 Simon István: P., l'universel. Arion 62–4.
 Skrobinec, Jurij: „Kinek eleddig nincsen méltó mása...” Kortárs 144–6.
 Solt Andor: Amikor P. statisztá volt. – Két hónap a Pesti Magyar Színház történetéből. PIMÉK 53–84.
 Soltész Katalin, J.: Mit nyújt az olvasónak a P.-szótár? NYI 1972. 2. sz. 21–6.
 Soltész Katalin, J.: P. formakincse. MNYr 8–29.
 Somlyó György: Un poète uniquement national? Arion 52–4.
 Somogyi Ágnes, N.: P.-ikonográfia plakátokon. Művészet 6. sz. 24–5.
 Sonkoly István: Megzenésített P.-versek. StudLitt 33–49. [1948–1972.]
 Sötér István: A költészet forradalmától a forradalom költészetéig. ItK 3–10. [Franciául: Europe (Paris) 526. sz. 28–36.]
 Sötér István: A megfiatalodó történelem hőse. PIMÉK 9–10.
 Sötér István: A P.-kutatás új feladatai. MTA I. OK 151–6.
 Sötér István: P. S. MTud 1–9.
 Sötér István: P. S. Nagyvilág 106–16.
 Sötér István: S. P. Folk poet and revolutionary. NHQu 49. sz. 54–9.
 Spira György: P. a képviselőház karzatán. MTA I. OK 185–94.
 Spira György: P. et les dirigeants libéraux de la révolution hongroise de 1848. AHist 1–22.
 Steiner, Gerhard: S. P. und seine Ausstrahlung nach Deutschland. ADPh 5–15.
 Sulyok Vince: P.-ról – norvégiai könyve ürügyén. Tiszatáj 1. sz. 57–61.
 Sütő József: „Hortobágyi kocsmárosné, angyalom”. (Egy P.-népdal kecskeméti folklorisztikai vonatkozásai.) Forrás 1. sz. 52–60.
 Sütő József: P. első szobra körül. Forrás Petőfi-szám, 91–3.
 Szabó Béla: „Szabadság, itten hordozák véres zászlóidat”. Palócföld 5. sz. 19–20.

- Szabó István: P. és a pápai középiskolások. Életünk 153-4.
- Szabó László, Cs.: Petőfi Párizsban. IU 1-2. sz. 7-8. [Egy elképzelt utazásról.]
- Szabó László, Cs.: *Petőfik.* München, 1973. 69 l. (Auróra kiskönyvek 5.)
- Szabolcsi Miklós: Költő, hatalom, forradalom. Kortárs 70-2. [Franciául: Europe (Paris) 526. sz. 120-5.]
- Szalai Anna: Egy fejezet a P.-centenárius történetéből. It 201-19. [Fejezet a Koszoruicsata c. monográfiából.]
- Szalai Anna: *Koszoruicsata. A P.-centenárius történetéből.* Bp. 1973, Szépirodalmi K. 333 l.
- Szalatnai Rezső: P. a Felvidék mérlegén. Kortárs 96-9.
- Szalatnai Rezső: P. S. patriotizmusa. ThSz 310-6.
- Szappanos Balázs: A P.-kép változásai. 1-2. r. Könyvtárs 225-9, 285-90.
- Szemlér Ferenc: Családom tagja: P. Kortárs 33-7.
- Szemlér Ferenc: Egyetemes lírai jelenünk. IgSzó I. 20-8.
- Szemző Piroska, D.: P. költeményei világirodalmi útjának egyik állomása. MKSz 19-40. [Th. Opitz német fordítása, Pest, 1864.]
- Szenássy Zoltán: Kiskőröstől Segesvárig. ISz 26-33.
- Szentmártoni Kálmán: Az utolsó éjszaka. (Közli: Szász István.) Alföld 3. sz. 56-60.
- Szigethy Gábor: P. Világosság 30-7.
- Székely László: A közép-kelet-európai népiesség és P. költészete. Kortárs 56-8.
- Szűcs István: Még ma is követhető P.? IgSzó I. 15-8.
- Szörényi László: Apokalipszis helyett katalizma. — A Szörnyű idő... elemzése. PIMÉK 171-80.
- Szörényi László: Gyorsmérleg a P.-évfordulóról. Valóság 7. sz. 95-100.
- Takáts Gyula: P. *Elértem, amit ember érhet el...* c. verséről. Életünk 150-2.
- Tamás Attila: P. emléket idézve, Alföld 3. sz. 51-5. (Thinsz, Géza): P. — *elt minnesalub.* (Összeáll. T. G.) Stockholm, 1973, Almqvist and Wiksell. 114 l.
- Toncs Gusztáv: P. képzete. 1-3. rész. (Bevez. Bér Zoltán) Üzenet 86-91, 406-12, 517-31. [Keletkezési ideje: 1887.]
- Tóth Dezső: P., a szabadság költője. Jelenkor 250-4.
- Tóth Pál F.: Azenapolt szülőhelyvita. Forrás Petőfi-szám, 72-5.
- Tóth Sándor: *P.-emlékek Szabadszálláson.* Szabadszállás, 1973. Községi Tanács. 33 l.
- Törő Györgyi, H.: Adalékok P. A *gyűidei fjjakhoz* című költeményéhez. PIMÉK 131-9.
- Turczel Lajos: P. forradalmi örökségének ápolása a haladó sajtóban 1918-38 között. ISz 21-5. [Csehszlovákiában.]
- Turóczi-Trostler József: P. und Nietzsche. ALitt 47-50.
- Tűskés Tibor: P. a tankönyvekben. Jelenkor 70-8.
- Umnjakova, Jelena: A villám élete. P. fogadtatása az orosz-szovjet irodalomban. Szabolcs-SzatmáriSz 1. sz. 67-71.
- Vadas Zsuzsa: Találkozás P. észt fordítóival, Ellen Nijttel. Forrás 54-6.
- Vajda András: P. verselésének néhány funkcionális vonása. ItK 50-71.
- Vajda György Mihály: P. és Heine. MTA I. OK 165-78.
- Váradai-Sternberg János: Apokrif orosz P.-versek és szerzők. Tiszatáj 1. sz. 68-71.
- Váradai-Sternberg János: P. és a cári cenzúra. ItK 93-9. [Oroszul: Русская Литература (Ленинград) №2, 108-55.]
- Váradai-Sternberg János: P. öröksége Kárpátalján. Szabolcs-SzatmáriSz 1. sz. 58-66.
- Varga Vera: P.-film 1973. Vita egy középiskolában. Valóság 4. sz. 43-9.
- Vas István: Le P. de la poésie pure. Arion 45-8.
- Vérce Miklós: Melyik Pathó Pál dr? ISz 42-5.
- Vita Zsigmond: Egy P.-nek tulajdonított Vörösmarty-vers. IgSzó II. 451-4. [Az Átok változatai.]
- Vezér Erzsébet: Egy P.-kézirati sorsa. PIMÉK 207.
- [Szerződése Emich Gusztávval, 1846. Milton Smith hagyatékából]
- Wacha Imre: P. jelképrendszeréről. ItK 72-83.
- Wéber Antal: P.-évforduló. P.-kutatások. NYI 1972. 2. sz. 3-8. [Németül: ALitt 465-9.]
- Wéber Antal: P. viszonya a németiséghez és a német irodalomhoz. Kortárs 122-6.
- Zelk Zoltán: Poète et révolutionnaire. Arion 48-50.
- Zibolen Ágnes, V.: A költő és festője. Orlai Petrich Soma és P. Művészet 1. sz. 13-5.
- Zibolen Ágnes, V.: Ismeretlen Orlai Petrich-festmény P. otthonából. P. lefoglalt képeinek sorsa. PIMÉK 37-52.
- Zibolen Ágnes, V.: The portraits of P. NHQu 49. sz. 72-4. 2 t.
- Rumy Károly György**
- Fried István: Kórógyi, újvidéki levelek nyomában. (R. K. Gy. karlócai éveithez.) HITK 14. sz. 73-7.
- Szalay László**
- Martinkó András: Az ifjú Sz. L. a történelem, az irodalom és az életpálya egy fordulóján. ItK 195-208. [Alphonse levelei, 1832.]
- Szemere Pál**
- Rohonyi Zoltán: Sz. P. első alkotó évtizede. NYI-TudK 271-86.
- Szendrey Júlia**
- Szabó László, Cs.: De látod amottan a téli világot... IU 3-4. sz. 8-9.
- Szabó László, Cs.: Őzvegyi fátyol nélkül. IU 5-7. sz. 8-9.
- Töttényi Szaniszló**
- Rónay György: T. szonettjei. ItK 190-4.
- Verseygy Ferenc**
- Deme Zoltán: V. és a jambusi kettős ritmus. Stud-Litt 127-35.
- Fried István: V. F. *Rikóli Mátyása.* ItK 560-72. *In memoriam V. F. Emlékkönyv a Szolnokon 1972. december 14-15-én tartott ülészek anyagából.* Szerk. Szurmay Ernő. Szolnok, 1973, Megyei Kvtár. 154 l. — Vörös Károly: A közép-tiszai táj V. korában. 5-22. — Csetri Lajos: V. nyelvfilozófiája. 23-32. — Kovács Ferenc; V. F. nyelvtudományi törekvéseinek korszerűsége. 33-47. — Szatmári István: Hogyan mutatkozik meg V., a stilisztikus „Usus aestheticus linguae Hungaricae” c. munkájában? 49-70. — Orosz László: V. F. verstanai nézetei. 71-83. — Bartha Lászlóné: V. F. retorikája. 85-96. — Notheisz János: Szolgai és szabad utánzás. 97-125. — Notheisz Jánosné: Szerencsés nemesítés. V. Kaczejfaljának forrása. 127-43. — Kardos Józsefné: V. utóélete. 145-54.
- Vitkovics Mihály**
- Fried István: V. M. szerepéhez a magyar irodalmi népiesség fejlődésében. HITK 14. sz. 97-107. [Jambikus fordításairól.]
- Vörösmarty Mihály**
- Bécsy Tamás: A Csongor és Tünde drámai modellje. ItK 566-75.
- Beke Sándor: Az élgigérő fa alatt: a Csongor és Tünde eredetéről. ISz 579-602.
- Fried István: Die Frage des Überganges vom Klassizismus in die Romantik in der Dichtung von Mickiewicz, Mácha, Prešeren und V. StudSlav 27-38.
- Vita Zsigmond: Egy Petőfinek tulajdonított V.-vers. IgSzó II. 451-4. (Az Átok változatai.)
- Vörösmarty Géza: Egy érdekes lelet. ISz 165-7. [A *Szózat* olasz fordítása, 1896-ból.]
- Wándza Mihály**
- Csorba Zoltán: W. M. BorsSz 4. sz. 82-5.
- Wesselényi Miklós, ifj.**
- Merényi Oszkár: Az ifjabb W. M. ismeretlen ifjúkori levelei. ItK 592-4. [Döbrentei Gáborhoz.]

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Dersi Tamás: *A századvég katolikus sajtója*. Bp. 1973. Akadémiai K. 189 l. (IF 81.)
- Dersi Tamás: *Századvégi üzenet*. Sajtótörténeti tudományok. Bp. 1973. Szépirodalmi K. 525 l.
- Kozma Dezső: A magyar irodalom Világostól a ki egyezségig (1849–1867). IgSzó II. 445–50.
- Kozma Dezső: Magyar irodalom a múlt század utolsó évtizedeiben. IgSzó II. 651–5.
- A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. Levelek, iratok, adatok (1876–1948). Sajtó alá rend. és jegy. Marosi Ildikó. Bev. Dávid Gyula. Bukarest, 1973. Kriterion. 613 l.
- Mezei József: Polgári illúziók és kísérletek. A XIX. század irodalmi reneszánszai. ItK 257–66.

EGYES SZERZŐK

Arany János

- A. J. leveleiből. (Közread.) Scheiber Sándor. MTud 4. sz. 257–9.
- Barta János: A. J. és az epikus perspektíva. MTA I. OK 233–58.
- Barta János: A Petőfi-élmény A. J. irodalomszemléletében. ItK 514–28.
- Kászonyi Ágota: A. J.: Téli, Műközpontú elemzés József Attila: *Estétikai töredékek* alapján. It 373–94.
- Képes Géza: Költő válaszlúton. — *A nagyidai cigányok*. It 356–73.
- Losonci Miklós: A. J. *Népdalának* forrásai. ItK 580.

Arany László

- Szörényi László: A. L. levele Tóth Lőrinchez. ItK 455.

Erdélyi János

- Erdélyi Iлона, T.: Szakál Lajos — a „népköltő”. ItK 209–17.
- Veres András: E. J. és *Az ember tragédiája*. ItK 398–403.

Gárdonyi Géza

- Nagy Sándor: A Margit-legenda — G. G. regényforrása. ItK 575–80.

Gyulai Pál

- Beke Albert: Gy. P. öregkori kiadatlan levelei. ItK 595–609.
- Kovács Kálmán: A zsánerek és a jellemrajz Gy. szépprózájában. ItK 218–28.

Jókai Mór

- Csukás István: J. és a nemzetiségek. AHistLitt-Hung Suppl. I. 78 l.
- J.-ülésszak. Budapest, 1972. dec. 13–14. SF Tájékoztató 8 (1972) 3–102. (Rend. Magyar Írók Szövetsége — Tudományos-fantasztikus munkabizottság, Magyar Irodalomtörténeti Társaság.)
- Lukács, Emil Boleslav: J. szlovákul. [7]: 100–2. Slobodník, Dušan: Móric Benovský vo svetovej literatúre. Slovenské Pohl'ady (Bratislava) 9. sz. 98–103.

Karacs Teréz

- Sáfrán Györgyi: K. T. Békésen. BÉ 1. sz. 76–94.

Kemény Zsigmond

- Katona Adám: K. Zs. első regényéről. NyITudK 1. sz. 85–103.
- Nagy Miklós: A „Zord idő”. ItK 229–40.

Kies József

- Zsoldos Jenő: K. J. regényének első kiadása és a Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti Intézete. MKSz 71–7.

Madách Imre

- Aradi József: A jövő visszavétele. Ifjúsági forgatókönyv. Korunk 208–12. [*Az ember tragédiája* elképzelt színrévitele.]
- Balogh Edgár: M.-emlékező. IgSzó I. 202–4.
- Balogh Edgár: M. útja Timontól Mózesig. Korunk 193–8.
- Barta János: M. Nagyvilág 592–6.
- Bécsy Tamás: *Az ember tragédiája* műfajáról. It 312–37.
- Belohorszky Pál: M. és a bűntudat filozófiája. It 883–902. [Előzmény: It 1971.]
- Bernáth Attila: *Az ember tragédiája* koncepciójának néhány kérdéséről. ItK 408–14.
- Bretter György: Adám harca Luciferrel, avagy az idő és egzisztencia a Tragédiában. Korunk 161–9, 1 t.
- Bucsay Mihály: Új út a Tragédia megértéséhez. ThSz 138–44.
- Dávid Gyula: *Az ember tragédiája* — román tükörben. Korunk 170–7. [O. Goga fordításáról.]
- Erdős István: M. I. *Mózes*. NógMK 40–8.
- Fáj Attila: M. hatása James Joyce-ra és Thornton Wilderre. UL 26 (1972) 483–91.
- Gál István: Virginia Woolf M.-kiadása. Nagyvilág 1069–71.
- Gyárfás Miklós, Ránki György, Sinkovits Imre, Varga Imre: Találkozásaim M.-csal. (Riporter:) Sulyok László. Palócföld 2. sz. 26–7.
- Hornyański Nándor, ifj.: Adalékok a M.-siremlék történetéhez. ItK 423–5.
- Hubay Miklós: *At az idő falain*. Kortársunk: M. I. Kortárs 1155–60.
- Kántor Lajos: Kortársunk M. Tiszatáj 2. sz. 71–5. és Korunk 155–60.
- (Kerényi Ferenc): *M. emlékek Nógrád megyében*. Balassagyarmat, Csesztve. (Múzeumi vezető.) Salgotarján, 1973. 20 l.
- Kerényi Ferenc: M. népszerűsége. Palócföld 2. sz. 21–2.
- Kerényi Ferenc: M. világnézetének néhány kérdéséről. (Vázlatok *Az ember tragédiája* I. és II. színeinek elemzéséhez.) NógMK 28–39.
- Keresztury Dezső: *A Tragédia körül*. Nagyvilág 586–91.
- Kiss Aurél: A lírikus M. NógMK 49–57.
- Krizsán László: A M.-kutatás eredményei és a kutatások további feladatai. It 976–81.
- Kunszery Gyula: M. vallásos költészete. Vigília 404–7.
- Lakos György: Timon, a publicista. Palócföld 2. sz. 23–5.
- Leblanc Zsoltné: Iratok M. I. katonai főbiztosi működésének történetéhez. LevSz 1. sz. 56–61.
- Leblanc Zsoltné: Újabb dokumentumok M. I. élet-történetéhez. NógMK 58–81. [A Nógrád Megyei Levéltárból.]
- Lukács, Emil Boleslav: M. halálának századik évfordulójára. (1964.) [7]: 95–9.
- Mark, R. Thomas: *Az ember tragédiája*: megváltás vagy tragédia? It 928–54. [Angolul: ALitt 291–308.]
- Mártonvölgyi László: Ahol M. gyógyulást keresett. Isz 363–4. [Madva Ferenc, rudnói „csodatevő” pap és orvos.]
- Mezei József: M. világa. I. rész. It 903–27.
- Molnár Pál: A Nógrád megyei M.-kultusz változása. NógMK 7–27.
- Mózes Huba: M.-problémák. NyITudK 321–4.
- Németh G. Béla: *Az egyetemes nemzeti költője*. Nagyvilág 757–63.
- Németh G. Béla: Két korszak határán. M. évfordulójára. It 851–82. [U. a. MTud 265–73. Franciaul: ALitt 271–89.]
- Németh G. Béla: *A történelmi bízalom költője*. IgSzó I. 206–15.
- Palkó István: *Pszichodiagnosztika M. I.-ről*. Híd 707–14.

- Péntek Imre: Visszhangtalan líra. Tisztelegés M. I. emléke előtt. Napjaink 2. sz. 1–2.
- Rappaport Ottó: Kortársunk — M. Gondolatok két Tragédia-rendezés között. IgSzó I. 215–22.
- Sas Andor: M. és Hegel. ISZ 46–54.
- Schéda Mária: A Lantvirágok és a magyar biedermeier költészet. ItK 417–23.
- Szabad György: M. „politikai hitvallása”. ItK 357–66. [Politikai hitvallások, 1861.]
- Szabó Béla: M. a főbiztos. Palócföld 2. sz. 25.
- Szabó Béla: M. I. közéleti tevékenysége Nógrád megyében. NógMK 82–111.
- Szabó József: Ki írta a Tragédia utolsó sorait? Palócföld 4. sz. 33–4.
- Szabó József: A Tragédia-fordítás úttörője. ItK 414–6. [Dux Adolf.] [Németül: ALitt 447–51.]
- Szegedy-Maszák Mihály: Létértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában. ItK 403–8. [Angolul: ALitt 327–35.]
- Szilágyi Júlia: M. és a haladás aritmiája. Korunk 203–7.
- Szöcs István: A képzelet menedékjoga. Vázlat egy hozzászóláshoz. IgSzó I. 222–5.
- Tolnai Gábor: L'anniversaire de l'auteur de la Tragédie de l'homme. ALitt 269–70.
- Vajda György Mihály: L'élément européen et hongrois dans la Tragédie de l'homme. ALitt 337–46.
- Vajda György Mihály: Az ember tragédiája és európai környezete. Nagyvilág 754–6.
- Veres András: Erdélyi János és Az ember tragédiája. ItK 398–403.
- Vita közben a M.-életmű. (Sajtószemle.) Látóhatár júl. 103–12.
- Mikszáth Kálmán**
- Balázs László: Az irodalmi népművelő-ismeretterjesztő munka néhány problémája a M.-évforduló kapcsán. NógMK 18 (1972) 111–4.
- Berczik Árpád: Odön von Horváth und K. M. ADPh 61–82.
- Bisztray Gyula: M. néprajza. NógMK 18 (1972) 25–58.
- Erdős István: M. Mohorán. NógMK 18 (1972) 59–65.
- Hegedűs Sándor: Különvélemény a scarroni tudósításokról. It 591–612. [Hozzászólás Rejtő István: M. K. és a tiszaszépléri vérvád-per c. cikkéhez, It 1972: 122–52.]
- (Kerényi Ferenc): M.-emlékek Nógrád megyében. Balassagyarmat, Horpács. Saigótarján, 1973. 15 l. (Múzeumi vezető.)
- Kiss Aurél: A dzsentriábrázolás néhány stílusproblémája M. műveiben. NógMK 18 (1972) 5–24.
- Kozocsa Sándor: M.-ra emlékezve. NógMK 18 (1972) 102–10.
- Leblanc Zsoltné: Hagyományápolás Nógrád megyében: M.-hagyományok. NógMK 18 (1972) 66–73.
- Lukács, Emil Boteslav: Egy M.-fordítás kapcsán. [1949]. [7]: 101–8.
- Szabó Béla: Társadalmi, gazdasági viszonyok a M.-korabeli Nógrád megyében. NógMK 18 (1972) 85–101.
- Péterfy Jenő**
- Rónay György: P. J. ÚI 12. sz. 104–11.
- Szakáll Lajos**
- Erdélyi Ilona, T.: Sz. L. — a „népköltő”. ItK 209–17.
- Vajda János**
- Gergely Gergely: V. J.: *Sírárok*. Az elbizonytalanodó én lírája. ItK 267–76.
- Vajda Péter**
- Pröhle Jenő: V. P. soproni diáksága. Soprsz 263.
- Vas Gereben**
- Hamar Péter: Járt-e V. G. Szabolcsban? Szabolcs-SzatmáriSz 3. sz. 62–9.

V.

XX. század

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Abody Béla: *Féltőd*. [Portrék, tanulmányok.] Bp. 1973. Szépirodalmi K. 354 l.
- Ady Endre: *Összes prózai művei 9. k.* Újságcikkek, tanulmányok 1907. okt. — dec. Sajtó alá rend. Vezér Erzsébet. Bp. 1973. Akadémiai K. 647 l.
- Ady Endre: *Összes prózai művei. 10. k.* Újságcikkek, tanulmányok, 1910. jan. — 1912. dec. Sajtó alá rend. Láng József, Vezér Erzsébet. Bp. 1973. Akadémiai K. 599 l.
- Alexa Károly: Mérés és meditáció. Fiatal kritikuskokról. Kortárs 1161–6.
- Babits Mihály: *Könyvről könyvre*. Sajtó alá rend., utószó: Belia György. Bp. 1973. M. Helikon — Szépirodalmi K. 322 l. [A *Nyugat* azonos című rovatának anyaga.]
- Bécsy Tamás: Magyar drámairodalom, 1972. It 955–74. Függelék: Merkovszky Erzsébet: Élé magyar szerzők 1972-ben megjelent új drámái és színművei. [Bibl.] 974–75.
- Béládi Miklós: Magyar irodalmi avantgarde. I. Az aktivizmus (1910–1919). Viták és ellentétek a mozgalomban. 2. Új irányok és epilógus (1920–1926). Jelenkor 932–6, 1027–32.
- Benedek István: Narcisszus avagy, a sci-fi ismeretterjesztés tükröze. ÚI 2. sz. 94–9.
- Botka Ferenc: Munkás irodalom vagy szocialista irodalom? Napjaink 8. sz. 2.
- Botka Ferenc—Lakatos Éva: Magyar szocialista irodalom 1961–1968. Válogatott bibliográfia. [8]: 565–77.
- Csűrös Miklós: Pályakezdő költők. Kortárs 829–36.
- Czine Mihály: „Magyarország dagasztó teknője”. Alföld 10. sz. 3–4. [Szatmár-Szabolcs megye irodalmairól.]
- Darvas József: Útnak indító. UA 3. [A folyóirat beköszöntője.]
- Borbándi Gyula: Ungarische Literatur am Anfang der siebziger Jahre. Ujb 4 (1972) 129–59.
- Dénes Tibor: Et in Arcadia ego. IU 8–12. sz. 10–1. [A pécsi Bacsányi János Társaságról.]
- Fenyvesi István: Találkozások, misztifikációk, legendák. (M. Gorkij 1905–1919. évi magyarországi kapcsolataihoz.) SzegTanárKözlTK 123–40.
- Fodor András: *A nemzedékek hangja*. [Tan.] Bp. 1973. Szépirodalmi K. 449 l.
- Fülöp László: Magyar líra 1972-ben. It 520–56. Függelék: Markovszky Erzsébet: Élé magyar költők 1972-ben megjelent új verskötetel, 556–8. Antológiák, 558–9.
- Gál István: *Bartóktól Radnótiig*. [Tan.] Bp. 1973. Magvető K. 333 l. (Elvek és utak.)
- Gál István: Dokumentumok a magyar–orosz és a magyar–szovjet kulturális kapcsolatok köréből. — Szovjet tudományos cseereájánát Magyarországnak 1927-ből. — A „Sarló és Kalapács” levele a „Nyugathoz”. Kortárs 1823–4.
- Gergely Mihály: Emlékek egy miskolci folyóiratról. Napjaink 12. sz. 4. (Új utakon, 1945.)
- Galla Endre: A magyar proletáirodalom kínai fogadtatása. [8]: 185–91.
- Gömöri, George: New developments in the Hungarian drama. Mosaic (Winnipeg) 4. sz. 89–99.
- Havas Gábor—Ohati Nagy László: A (19)43-as szárszói találkozó előzményeihez. Valóság 8. sz. 43–55.
- Hermann István: A kritika profiija. TársSz 4. sz. 14–22.
- Hernádi Miklós—Ajtony Árpád: Utak és lehetőségek. Vita a fiatal prózairól. Valóság 1. sz. 92–6.

- Illés László: Историческите пътища на унгарската социалистическа литература. Литературна Мисъл (София) No. 3. 107–19.
- Illés László: Kísérletek a proletáriradalom elméleti megalapozására. [8]: 192–211.
- Illés László: A „proletár világirodalom” stratégiája. ItK 316–25.
- Illés László: Proletáriradalom és szocialista irodalom. ÚI 6. sz. 105–7. [Löffler A. Pál cikkéhez. ÚI 6. sz. 102–4.]
- Illés László: A Proletkult-Internacionálétól a harkovi konferenciáig, a Litintern tervéig. ÚI 3. sz. 98–109.
- Izsák József: Forradalmi vállalkozások kora. Bevezetés a XX. század magyar irodalmába. IgSzó II. 794–801.
- Jordáky Lajos: *Irodalom és világnézet*. Cikket, tanulmányok (1938–1972). Bukarest, 1973. Kriterion. 229 l.
- Jordáky Lajos: *A szocialista irodalom útján*. [Tanulmányok.] Bp. 1973, Magvető K. 531 l. (Elvek és utak.)
- Katona Béla: A felszabadulás utáni megyei irodalom. NyírtanárkFőiskTK 4 (1972) 237–42. [Szabolcs-Szatómár m., a Nyírség.]
- Kenyeres Zoltán: A „Szárnyas csikó” nemzedéke. (1945–1948.) Tiszatáj 4. sz. 54–63.
- Kertész Erzsébet: A kultúráról Szószig. A magyar lányregény útja. Életünk 382–4.
- Kibédi Varga Áron: A századeleji avantgarde jellege. ÚL 484–93.
- Kiss Ferenc: Kritikánk és a líra. Tiszatáj 4. sz. 69–72.
- Kiss Ferenc: Kritikánk tagozódása. Tiszatáj 2. sz. 25–44.
- Kiss Ferenc: A szocialista kritikai történetéből. (A Népfront-időszak problémái.) [8]: 258–78.
- Kiss Gy. Csaba: Kelet-Európa hullámhosszán. Tiszatáj 1. sz. 80–2. [A mai magyar írónemzedék ismereteiről.]
- Kocsis Rózsa, R.: A magyar szocialista drámaiszi-mpadi avantgarde. [8]: 148–76.
- Komlós Aladár: Az új líra emberideáljai. [Pantheon, 1928]. [6]: 223–9.
- Kun András: A szocialista elkötelezettség főbb változatainak egysége. Alföld 3. sz. 66–8.
- Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. Századok 106 (1972) 912–82.
- Lazar, André: Quelques aperçus sur les rapports entre l'avant-garde française et hongroise. HUNG-PEN 74–80.
- Lengyel Dénes: Tennivalók a helyi irodalmi hagyományok ápolása körül. NYI 1972. 2. sz. 74–8.
- Löffler A. Pál: Megjegyzések a proletáriradalomról. ÚI 6. sz. 102–4.
- Magyar Írás (1921–1927)*. Repertórium. (Összeáll.) Lakatos Éva. Bp. 1973, Kossuth K. 188 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei. B. sor 3.)
- Mezey Emőke: *Fiatal prózaírók*. Kortárs 836–41.
- Mezey Katalin: A Ma. A nemzetközi avantgarde mozgalmak magyar fóruma. Valóság 9. sz. 66–73. [Tört., tart. repertóriummal.]
- Nagy István; Cs.: A gyermeklira új ihlettipusai. Életünk 185–9.
- Németh Andor: *A szélén behajtva. Válogatott írások*. (Sajtó alá rend. és utószó. Réz Pál. Bev. Déry Tibor.) Bp. 1973, Magvető K. 779 l.
- Oltvány Béla: A magyar líra 1957–58-ban. 1–2. r. BorsSz 1. sz. 59–73, 2. sz. 74–89.
- Pergel Ferenc: Az irodalmi ponyva ellen, a Ponyva-ektorátus létrehozása 1942-ben. ItK 456–62.
- Pete György: Választóvonalak. Hozzászólás Vasy Géza „Költők indulása” c. tanulmányához. ÚF 3. sz. 105–10.
- Réz Pál: *Kulcsok és kérdőjelek*. (Esszék.) Bp. 1973. Szépirodalmi K. 422 l.
- Seres József: A mai ifjúsági regény útja. (Az ifjúsági regény fejlődése a Sirály-könyvek tükrében.) Életünk 377–81.
- Szabó B. István: A kritika: közügy. ÚI 1. sz. 87–92.
- Szabolcsi Gábor: A magyar szocialisztikus novella kezdetei 1900–1919. [8]: 26–58.
- Szabolcsi Miklós: *Változó világ – szocialista irodalom. Újabb tanulmányok*. Bp. 1973, Magvető K. 503 l. (Elvek és utak.)
- Szilágyi Ákos: A fiatal magyar költészet helyzetéről. Kritika 4. sz. 13–4.
- A szocialista irodalomról. (A mikrofon előtt: Béládi Miklós, Bodnár György, Czine Mihály, Gáll István, Juhász Ferenc, Szász Imre, Szabó B. István, Szabolcsi Miklós, Tornai József. A műsort vezette: Albert Zsuzsa.) Látóhatár jan. 84–111. [Elhangzott a Petőfi Rádióban 1972. okt. 10, 11, 13-án.]
- Tokaji írókötör, 1973. – Véleménycsere – vita a munkásság ábrázolásáról. Napjaink 9. sz. 1–2. [Montázs a felszólalásokból.]
- Vadas József: Abszolutizmus és relativizmus. Az avantgarde természetrajzához. It 394–407.
- Vargha Kálmán: *Atom, szecesszió, valóság*. Tanulmányok a huszadik századi magyar prózaírókról. Bp. 1973, Magvető K. 346 l. (Elvek és utak.)

EGYES SZERZŐK

Ady Endre

Király István: A megkötöttség verse: A. E.: *Sipja régi babonának*. ItK 277–89.

Király István: Petőfi és A. Kortárs 9–12. (és IgSz 1. 42–7.)

Krleza, Miroslav: Petőfi és A., a magyar irodalom két lobbogója. Kortárs 181–4.

Lukács, Emil Boleslav: A. E. élete és költészete. [7]: 150–6.

Lukács, Emil Boleslav: A. és a dekadencia. (1933). [7]: 123–45.

Lukács, Emil Boleslav: A. és Hviezdoslav találkozás. (1969): [7]: 156–62.

Lukács, Emil Boleslav: A. a LUK című lapban. (1931). [7]: 147–50.

Lukács, Emil Boleslav: A. sirjánál. [7]: 163–5. [Beszéd A. sirjánál 1969. jan.]

Pásztor Emil: „Égy való van: a Nincsen.” (A: *A magyar ugaron, a Nincsen Himnusza.*) It 625–44.

Sütő-Nagy László: Egy A.-vers keletkezéséhez. (Cziffra Géza verskötetébe.) ItK 581–2.

Varga József: Lengyel Menyhért A.-látása. ItK 290–7.

Apáti Miklós

Pete György: A fiatal költő elkötelezettsége. Gondolatok A. M. *Vándortit* című könyve ürügyén. Tiszatáj 4. sz. 73–80.

Áprily Lajos

Áprily Lajos: Két kiadatlan vers. Közli: Vita Zsigmond. IgSzó I. 375–8. (*Város, Ha már az utat nem folytathatom.*)

Áprily Lajos leveleiből. Közli: Vita Zsigmond. NYITudK 180–4.

Babits Mihály

B.-dokumentumok. Közli: Gál István. Tiszatáj 11. sz. 67–77. [Kiadatlan verseiből, verstördékeiből. Két levele, 1906, 1907.]

Babits Mihály: Önletrajc a gyermek- és ifjúkor éveiről. Szabó Lőrinc lejegyzésében. Jelenkor 1007–18.

Babits Mihály: *Kiadatlan versek és verstördékek Szabó Lőrinc hagyatékából*. Jelenkor 1004–6.

Bata Imre: Az ismeretlen B. A modern magyar líra történetéhez. Tiszatáj 11. sz. 78–84.

Gál István: A B.-hagyaték. Jelenkor 999–1003.

Gál István: B. ifjúkori verse Zoláról. Kritika 10. sz. 18.

Gál István: B. Pascalról. Vigilia 722–4.

Gál István: Dokumentumok a magyar–oros és a magyar–szovjet kulturális kapcsolatok köréből. – B. M. emlékbeszéde Puskinról és rádió-előadása Dosztojevszkijről. Kortárs 1819–22.

Gál István: Krudy és B. összekötései. Szabolcs-SzatómárSz 3. sz. 55–8.

- Gál István: Szlovák kulturális szervezetek petíciója B.-hoz, 1933-ban ISz 356-7.
- Gál István: Weöres Sándor levelei B.-hoz és Kosztolányihoz. Életünk 195-218. [1930-1941.]
- Gáspári László: Antikvitás és modernség B. prózastílusában. MNyr 62-5. (A *Halálfiában*.)
- Ignotus Pál: Uzsonna B.-éknál. It 412-9. (1927-28.)
- Illyés Gyula: B. M.-ra emlékezünk. ISz 797.
- Kiadatlan B.-versek- Bevez. és közl. Gál István: UI 12. sz. 13-8. [Szabó Lőrinc hagyatékából, 1916, 1918.]
- Kun András: Megjegyzések a szecesszió egyik esztétikai formaelvéhez (a felületiség művészete). Studium 2 (1971) 141-50.
- Pálffy Endre: A Divina Commedia Coşbuç és B. fordításában. FK 18 (1972) 399-406.
- Rába György: B. fiatalkori versmodelljéről. ItK 298-308.
- Sipos Lajos: B. M. ismeretlen verse Adyról. It 451-2. [OSzK, B.-hagyaték, 1920.]
- Szirmai Endre: B. levele apámhoz. Üzenet 413-5. [Szirmai Károlyhoz Kosztolányiról.]
- Balázs Béla**
- Balázs Béla naplójegyzeteiből. 1911-1920. Közread. Fekete Éva. Valóság 2. sz. 82-9. [Lukács Györgyről.]
- Bálint György**
- Baróti Dezső: B. G. emlékezete. Napjaink 3. sz. 2.
- Bárdosi Németh János**
- B. N. J. szerzői estje. Szombathely, 1972. október 11. VasiSz 304-15. [Takács Miklós köszöntője. A költő váltomása a szülőföldnek.]
- Barta Lajos**
- Csaplár Ferenc: B. L. Bp. 1973, Akadémiai K. 165 l. (Kortársaink.)
- József Farkas: B. L. (1878-1964). [8]: 59-73.
- Barta Sándor**
- Tálas István: B. S. (Portré és pályakép-vázlat.) [8]: 123-47.
- Becht Rezső**
- Látogatóban B. D.-nél. (Riporter): Sarkady Sándor. Életünk 23-8.
- Benjamin László:**
- Benjamin László: A közönség szolgálatában. (Riporter): Korompay János. Kritika 6. sz. 17.
- Alföldy Jenő: B. L. sziklarajzairól. UI 8. sz. 84-91.
- Böllni György**
- Lukács, Emil Bolesav: B. G.-ről [1970]. [7]: 221-3.
- Buda Ferenc**
- Kiss Ferenc: B. F. költői arcképéhez. Napjaink 8. sz. 6-7.
- Cholnoky László**
- Bori Imre: C. L. TanÚjvidék 5 (1972) 21-44.
- Csák Gyula**
- Csák Gyula: Utószó a *Mélytengeri áramláshoz*. UI 10. sz. 113-7.
- Csanádi Imre**
- Radnóti Sándor: C. I. költészetéről. Kortárs 1517-25.
- Vargha Balázs: C. I. falusi Budapestje. Budapest 10. sz. 20-1.
- Csáth Géza:**
- Bognár Antal: Műközelben. Egy modern epikai helyzet. ÜS 96. sz. 733-9. [Ismeretlen házban.]
- Csoóri Sándor**
- Csoóri Sándor: Találkozásaim az anyanyelvvel. Tiszatáj 10. sz. 52-8.
- Csorba Győző
- Tüskés Tibor: „De több az élet, mint a szó...” Jelenkor 871-5. [Március, elemzés.]
- Csuka Zoltán**
- Csuka Zoltán: Életem, emlékeim, találkozásaim. (1971). [2]: 7-28.
- Darvas József**
- Darvas József: Gyermekeveimből. Jelenkor 1069-84.
- Darvas József levele Nagy Istvánhoz. (1973. IV. 8.) Kortárs 1897-8.
- Balogh Edgár: D. J. példája. Korunk 1872-3. [Bücszátató.]
- Bertha Bulcsu: Interjú D. J.-fel. Jelenkor 1059-68.
- Ortutay Gyula: D. J. köszöntése. NyI 1972, 1. sz. 106-10. [Kossuth Klub, 1972. febr. 11.]
- Tóth Lajos: Gondolatok D. J. *Hunyadi* című drámájáról. ÚA 89-95.
- Déry Tibor**
- Beszélgetés D. T.-ral. (Riporter): Tábori Pál. ÚL 473-80.
- Jordáky Lajos: D. T. írásai erdélyi folyóiratokban. It 613-25.
- Kovalovszky Miklós: Miért szép? D. T. *Itélet nincs*. NyI 1972, 1. sz. 38-58.
- Mária Béla: Jegyzet R. Kocsis Rózsa: D. dadaista-abszurd játéka c. tanulmányának egyik lábjegyzetéhez. It 741-2. [Vö. It 1972. 2. sz.]
- Pomogáts Béla: D. T. és Dubrovnik. Üzenet 647-50. [Reminiscenciák, 1933-ból.]
- Pomogáts Béla: D. T. színpada. Jelenkor 276-82.
- Ungvári Tamás: D. T. Bp. 1973. Szépirodalmi K. 327 l. (Arcok és valóságok)
- Zeman László: A természettudományi szókincs az elbeszélő és az alakok síkjának viszonylatában *A befejezetlen mondatban*. MNy 325-41.
- Erg Ágoston**
- Hevesi Ferenc: E. Á. Korunk 282-6.
- Féja Géza**
- Féja Géza: Életem, emlékeim, találkozásaim. (1970.) [2]: 41-52.
- Fekete Gyula**
- Bata Imre.: F. G.-ről. Napjaink 12. sz. 12.
- Fodor András**
- Utazás embertől emberig. Beszélgetés F. A.-sal. (Riporter): Rácz-Szekély Győző. Könyvtáros 545-8.
- Domokos Mátyás: A költő hangja. Tiszatáj 6. sz. 58-68. [A *remzedék hangja*.]
- Pomogáts Béla: Kettős rekviem: F. A. új verseiről. Jelenkor 390-6.
- Tüskés Tibor: A megidézt és a megidéz. F. A.: *Berzesenyi Daniel*hez. Életünk. 143-9.
- Fodor József**
- Goda Gábor: F. J. emlékére. Nagyvilág 1907-8. [Nekrológ.]
- Győre Imre: A szép harc, szabadság költője. Emlékezés F. J.-re. UI 12. sz. 91-2. [Bücszátató.]
- Füst Milán**
- Bányai János: A szó-ihlet versszervező szerepe. ÜS 100. sz. 888-93. [Az új *szobrászhoz*.]
- Bognár Antal: Műközelben. Személyesség, személytelenség. ÜS 96. sz. 739-47. [Atadán atyja sírjánál.]
- Kis Pintér Imre: F. M.: A feleségem története. ItK 529-45.
- Gáll István**
- Bertha Bulcsu: G. I.-nal. Jelenkor 876-85.
- Gelléri Andor Endre**
- Benev Zsuzsa: Húsvét. G. A. E. novellatörédéke. [1]: 83-109.
- Nagy Sz. Péter: Ismeretlen G.-novellák a Pesti Hírlap Vasárnapjában It 452-64. [Részegek, Nyitás, 1930-as évek.]

- Vargha Kálmán: *G. A. E. alkotásai és vallomásai tákrében*. Bp. 1973, Szépirodalmi K. 295 I. (Arcok és vallomások.)
- Gerelyes Endre**
Simonffy András: Isten veled, Lancelot lovag. *ÜI* 6. sz. 41–2.
Szakonyi Károly: „Isten veled, Lancelot!” G. E. emlékére. *Kortárs* 1031–2.
- Gulyás Pál**
Bata Imre: G. P.-ről. *Forrás* 1. sz. 26–31.
Kardos László: *Debreceni levelek. Kortárs* 1291–6. [G. P. 1918–1954.]
- Gyergyai Albert**
Fodor István: Gy. A. köszöntése. *Helikon* 209.
Pór Péter: Hommage à G. A. *Nagyvilág* 304–6.
Sötér István: Gy. A. *It* 408–12.
- Györi [Gottsegen] György**
Mária Béla: Jegyzet R. Kocsis Rózsa: Déry dadaista-abszurd játéka c. tanulmányának egy láb-jegyzetéhez. *It* 741–2. [Vö. *It* 1972, 2. sz.]
- Halász Gábor**
Mikó Krisztina: „Az értelem keresése.” H. G. a magyar felvilágosodás irodalmáról. *ItK* 367–79.
- Harsányi Kálmán**
Rónay György: Egy szecessziós regényünkről. *Vigília* 743–6. [A *kristálynézők*.]
- Harsányi Lajos**
Harsányi Lajos: Önarckép. Részletek önéletrajzából. *Vigília* 666–70.
Kacziba József: H. L. emlékezete. *Vigília* 661–2.
Rónay László: H. L. és a század lírai költészete. *Vigília* 662–6.
- Havas Gyula**
Szalai Imre: Emlékezés két elfeledett íróra. [H. G. – ifj. Vajda János.] *It* 441–50.
- Hegedűs Géza**
Hegedűs Géza: *Új-Lipótváros*. Budapest 11. sz. 60.
- Hegyesi János**
Fábián Gyula: „Feleljetek nekem.” *Gondolatok* H. J. sárréti parasztköltő verseiről. *Napjaink* 7. sz. 8.
- Hernádi [Hercz] György**
Hídvégi Jenő: H. G. [8]: 398–420.
- Hidas Antal**
Hidas Antal: *Világoltárt sorsok*. [Visszaemlékezések] Bp. 1973, Magvető K. 516 l.
- Hunyadi Sándor**
Vécsey Irén: H. S. Bp. 1973. *Gondolat* K. 213 l.
- Ignác Rózsa**
A *Vigília* beszélgetése I. R.-val. (Riporter): Hegyi Béla. *Vigília* 531–6.
- Illés Béla**
Két I.-dokumentum. Dr. I. B. párttitkár levele. – Levin Jurij: Igaz történet I. B. őrnagyról. (Ford. Illés László.) *Kortárs* 515–7.
- Illés Endre**
Illés Endre: *Életem, emlékeim, találkozásaim*. (1972). [2]: 79–93.
Rónay László: I. E., az elbeszélő. *Alföld* 12. sz. 38–46.
- Illyes Gyula**
Illyes Gyula: *Életem, emlékeim, találkozásaim* (1967). [2]: 95–109.
Illyes Gyula: *Élmény és vers*. Utolsó egy verses-könyvhöz. *Tiszatáj* 9. sz. 46–7.
Béládi Miklós: Szatírától a népi játékgig. *ItK* 340–6.
Csetri Lajos: I. Gy. drámáiról. *Tiszatáj* 6. sz. 66–74.
- Czimer József A. „Testvérek” vagy a gondolat dramaturgiája. *ÜI* 4. sz. 92–102.
Lukács, Emil Boleslav: Találkozásaink. A hetvenéves I. Gy.-nak. *ISZ* 79–81.
Pál György: A fiatal I. világa. *BGTanárkFőiskTK-JNY* 31–8. és *Alföld* 10. sz. 44–9.
Siklós Olga: A könyörtelen igazság drámája. I. Gy.: Az ünnepeit. *Életünk* 165–70.
Szenási Sándor: „... fogadd titkos áldozatnak vallomásomat”. I. Gy. istenélménye. *ThSz* 345–9.
Tolnai Gábor: „Országomlás.” (Egy I.-törredék marogójára.) *ItK* 326–39. [Az *Abbahagyott versek*-kötetben.]
- Vargha Balázs: I. Gy. pesti hajszálgökyerei. 1–4. rész. *Budapest* 6. sz. 20–1., 7. sz. 20–1, 8. sz. 20–1, 9. sz. 20–1.
Vekérdi László: A tettenért idő. (Vázlat I. Gy. történelemszemléletéről.) *Tiszatáj* 2. sz. 27–34.
- Jékelyi Zoltán**
Pomogáts Béla: Címzavak J. Z. verseihez. *Jelenkor* 733–40.
Rónay György: J. remeklései. *Nagyvilág* 602–3.
Szeghalmi Elemér: J. Z. költészete. *Vigilia* 253–8.
- József Attila**
Beney Zsuzsa: Csillaghalóban. (J. A. hatása Pilinszky Jánosra.) [1]: 5–48.
B[okor]. L[ászló]: Felelős-e a Baumgarten-alapítvány J. A. haláláért? *Kritika* 11. sz. 9. [Előzmény: Basch Lóránt, *It* 1972, 3–4.]
Bokor László: Horgor Antal nyilatkozata J. A.-ról. – „Szeressen szép, örökös tartományaimban” – J. A. dedikációja Mészöly Gedeonnak. *Kortárs* 1002–8. [Dokumentumok.]
Danyi Magdolna: J. A.: *A kozmosz éneke*. *ÜS* 95. sz. 703–11.
Fekete Elvira: J. A. daltípusai: dúdolók és ringatók. *Híd* 805–16.
Fodor András: J. A.: Emlék. *Forrás* 6. sz. 168–71.
Gál István: Apró szolgálatok J. A.-nak. *ISZ* 82–4.
Gyertyán Ervin: *Párbeszéd sokszemrét*. (Tanulmányok, útirajz.) Bp. 1973, Szépirodalmi K. 473 l. [„Éltem – és ebbe más is belehalt már”.]
Életrajzi tanulmányok J. A.-ról. 7–121. l.]
Ignotus Pál: J. A., Szántó Judit és jómagam. *It* 994–1005. [Vö. *Kritika* 1972. 7. sz.]
Kászonyi Ágota: Arany: *Tétlen*. Műközpontú elemzés J. A.: *Estetikai töredékek* alapján. *It* 373–94.
Monoki Tverdota György: *Gondolatok egy J. A.-vers szerkezetéről*. *Napjaink* 4. sz. 9. [Klárások.]
Szabolcsi Miklós: A. J. et la littérature française. *HungPEN* 3–14.
Szabolcsi Miklós: „... akkor inkább Bakunint, meg Kropotkinkat...” Egy epizód J. A. életéből. [8]: 177–84.
Szabolcsi Miklós: „Mégfáradt ember.” *ItK* 309–15.
Török Gábor: Teljes vers vagy töredék? *SzegTanárkFőiskTK* 237–46. [Már régesrég...]
Vágó Márta visszaemlékezései J. A.-ra. Közread.: Fehér Erzsébet. *Kritika* 7. sz. 2–32.
Varga-Sabján Gyula: Szeressen vagy keressen? Megjegyzés J. A. dedikációjához. *Kortárs* 1704. [Hozzászólás Bokor László közleményéhez.]
Vida Sándor: „Perben” – J. A.-ért. A *Munkások* című költemény első, 1931-es változatáról. *It* 1005–12.
- Juhász Ferenc**
Beszélgetés J. F. költővel. (Riporter): Dénes György. *ISZ* 890–1.
Alföldy Jenő: A mindenség szerelme: a lét akarása. *ÜI* 4. sz. 103–9.
Farago Jolán: Az *Anyám* utolsó énekének szerkezeti elemzése. *TanÚjvidék* 207–14.
Görömböi András: J. F. történelmi eposzaról. *Studium* 2 (1971) 123–30. [Tékozló ország.]
Komoróczy Emőke, G.: „Mit akar” a költő – és „mit fehet” a költő? *Gondolatok* J. F. költészete kapcsán. *Életünk* 444–54.
Lukácsy Sándor: Vázlat a Mindenség költőjéről. *ItK* 352–5. [Vázlat a mindenségről.]
Launonen, Hannu: Hírveksi muutunut poika. *Karjalaisuudentutkijan Seuran Vuosikirja* 27 (1973) 70–86. [A *szarvassá változott fiú*.]

Pomogáts Béla: A „hosszú vers” világa és szerkezete. Kortárs. 673–9. [A *Titkok kapuja.*]

Tandi Lajos: Eposz-ikrek. Vázlat J. F. két eposzá-ról, az Apámról és az Anyámról. SzegTanárfőiskTDK 79–89.

Juhász Géza

Kardos László: Debreceni levelek. Kortárs 1291–6. [J. G. levelei.]

Juhász Gyula

Báffy Dezső: Élménytől élményig. (J. Gy. Tiszai csönd c. költeményének elemzése.) BGTanárfőiskTK-INy 25–29.

Benkő László: J. Gy. és a szépség. MNy 284–91. [A J. Gy. szótár alapján.]

Benkő László: J. Gy. költői nyelvének gyakorisági jegyzéke. SzegTanárfőiskTK 95–22.

Kahána Mózes

Kahána Mózes: *Sóvárgások könyve.* Életregény. Bp. 1973, Szépirodalmi K. 492 l. [Előzm.: *Iratlan könyvek; A boldogság könyve.*]

Kálnoky László

Kálnoky László: Vallomás a líráról. *HevSz* 3. sz. 7. **Fülöp László:** K. L. lírája. *Alföld* 2. sz. 48–55.

Kardos László

Kardos László: Életem, emlékeim, találkozásaim. [2]: 111–22.

Kéry László: K. L. hetvenöt éves. Kortárs 1297–9. **Kéry László:** K. L. köszöntése. It 1036–8.

Levelek K. L.-hoz. [5]: 355–467.

Karinthy Ferenc

Moreau, Jean-Luc: Strangers in confrontation in the work of F. K. Books Abroad 260–5.

Károlyi Amy

Köháti Zsolt: A fosztóképző költői szerepel. MNy 182–8.

Kassák Lajos

Kárpáti Béla: A regényfró K. BorsSz 4. sz. 71–1. **Kényeres Zoltán:** Költészet és avantgarde. Adalék K. lírájának értelmezéséhez. ItK 347–51.

Pašaiaková, Jaroslava: K. – párhuzamok. [8]: 100–11.

Pašaiaková, Jaroslava: *L. K. Vývojové problémy a tendencie maďarskej avantgarde.* Bratislava, 1973, Univ. Komenského. 244 p.

Kémeri Sándor [Böllöni Györgyné]

Markovits Györgyi: Concordances spirituelles et littéraires. Les échos d'un livre hongrois en France. *ALitt* 452–63. [Szerkesztés könyve, Wien, 1921. – *Sur la chemin des douteurs.* Paris, 1924.]

Kertész Ákos

Injerjú K. Á.-sal (Riporter:) Pál József. *Palócföld* 4. sz. 24.

Zsilka Tibor: A stílus hírtéke. ISz 355–40. [Makra.]

Király László

Varga Lajos Márton: Jegyzetek K. L.-ról. *Tiszatáj* 10. sz. 65–8.

Kis Ferenc

Pomogáts Béla: K. F. költészete. [8]: 385–97.

Knopp Imre

Markovits Györgyi: K. I. [8]: 351–61.

Kodolányi János

Tüskés Tibor: K. J.: Én vagyok. *Vigilia* 451–5.

Tüskés Tibor: Regény és mítosz. *Híd* 785–804.

Kolozsvári Grandpierre Emil

Kolozsvári Grandpierre Emil: Az *utolsó hullám.* [Visszaemlékezések.] Bp. 1973, Magvető K. 355 l. (Előzmény: *Tegnap.*)

Komlós Aladár:

Komlós Aladár: A pálya végén. *Új* 10. sz. 106–12.

Komlós Aladár: Számadás. [6]: 5–11.

Rákos Péter: Néhány ünnepi szó K. A.-ról. ISz 88–9.

Kónya Lajos

Miklya Jenő: Emlékezések K. L.-ra, Szeghalom fel-szabadulásának krónikására. *BÉ* 1. sz. 161–6.

Kormos András

Fodor András: K. I.: Ház Normandiában. *Tiszatáj* 4. sz. 64–8.

Kiss Ferenc: K. A. Kortárs 662–8.

Kosztolányi Dezső

Bencze Lóránt: *Pázmány Péter és K. D. prózastílusa.* Bp. 1973, ELTE. 103 l. (Nyelvtudományi dolgozatok 10.)

Lukács, Emil Boleslav: A megszentelő fájdalom. [7]: 183–6.

Szirmai Endre: Babits levele apámhoz. Üzenet 413–5. [Szirmai Károly K. D.-ről, 1936. aug.]

Krúdy Gyula

Krúdy Gyula: Előszavak, előhangok. (Közreadja:) **Krúdy Zsuzsa.** *HevSz* 2. sz. 25–6.

Féja Géza: K. és legendái. *Új* 5. sz. 84–94.

Gál István: K. és Babits összeköttetései. *Szabolcs-Szatmárisz* 3. sz. 55–8.

Herczeg Gyula: K. Gy.: *Ősi versenyek.* It 645–62. (Elemzés.)

Huszárik Zoltán: Sindbad, mon film. *Arion* 65–70.

Katona Béla: Az élt K. Alföld 10. sz. 5–7. [A *helyettes halott* (Mikszáth Almanach, 1919) újraközlése, 8–12.]

Katona Béla: K. és a történelem. BGTanárfőiskTK-INy 17–23.

Katona Béla: Turgenyev jegyében. (Egy fejezet K. Gy. pályakezdéséből.) *NyirTanárfőiskTK* 3 (1972) 61–80.

Krúdy Zsuzsa: Apám Budapestje. *Budapest* 5. sz. 20–1.

Krúdy Zsuzsa: K. estéje. *Életünk* 415–20.

Krúszelyi Erzsébet

Muzslyai Árpád: K. E. irodalmi hagyatéka. *MKSz* 189–92.

Kunszery Gyula

A Vigilia beszélgetése K. Gy.-val (Riporter:) **Hegyi Béla.** *Vigilia* 468–74.

Laczkó Géza

Pomogáts Béla: Kodály Zoltán egy regényben. *Forrás* 2. sz. 87–9. [Királyhágó.]

Ladányi Mihály

Interjú L. M.-lyal. (Riporter:) **Bertha Bulcsu.** *Jelenkor* 295–304.

Illés László: L. M. újabb versei. *Jelenkor* 305–8.

Lányi Sarolta

Lányi Sarolta: Életem, emlékeim, találkozásaim. (1969). [2]: 123–9.

Lator László

Kiss Ferenc: „Fa a sziklafalon.” L. L.-ról. *Tiszatáj* 10. sz. 59–65.

Lengyel Menyhért

Varga József: L. M. Ady-látása. *ItK* 290–7.

Lukács, Emil Boleslav

Egy fölöttébb hasznos küldetés. Beszélgetés E. B. L.-csal budapesti útjáról. (1969). [7]: 46–51.

Lukács, Emil Boleslav: Az én tanítóim. (1969). [7]: 56–67. [Klaniczay Sándorról.]

Lukács, Emil Boleslav: A közös látomások útján. [7]: 52–6. [A Magyar PEN Klub ünnepi ülésén elhangzott beszéd, 1969. május.]

Lukács, Emil Boleslav: Sötét vizek partján. (1943.) [7]: 25–36. [Egy fordítás-antológia előszava.]

Csanda Sándor: E. B. L. és a magyar irodalom. [7]: 5–22.

Lukács György

Sándor László: L. Gy. kapcsolata a Korunkkal 1937–40 között. Kortárs 1335–6.

Malonyai Dezső

Szabó Zoltán: M. D. impresszionizmusa. ItK 583–7.

Marsall László

Alföldi Jenő: A vakfolt körül. M. L. verseiről. Tiszatáj 4. sz. 88–93.

Mécs László

Zimándi P. István: Ötvenéves a *Hajnali harangszó*. Vigilia 551–6.

Mészöly Miklós

Béládi Miklós: Elbeszélés vagy „szöveg”? Jelenkor 646–8. [*Alakulások*. I. uo. 625–43.]

Szörényi László: Saját halál, saját élet. M. M. *Alakulások* c. írásáról. Jelenkor 644–5.

Molnár Ferenc

Dénes Zsófia: Úgy ahogy volt. M. F. képmása. Új 3. sz. 113–6.

Móra Ferenc

Dezsényi Béla: M. F. hivatalos levelezése az Országos Széchényi Könyvtárral az 1920-as években. It 742–58.

Hegedűs András: M. F. az „Egyetemi Kör”ben. 2. r. SzegTanárkFőiskTK 143–64.

Móricz Zsigmond

Móricz Zsigmond: *Kedves Mária! M. Zs. levelei Simonyi Máriához*. Közl.: Móricz Lili. Bp. 1973. Magvető K. 329 l.

Móricz Zsigmond: „Kedves Mária” — kiadatlan leveleiből. (Közread. és bev.:) Móricz Lili. Alföld 3. sz. 3–14.

Engel Károly–Sztójka László: Kortekedés és irodalmi babér. — Adalék M. Zs. beválasztásának előzményeihez a Petőfi Társaságba. NyITudK 365–8.

Király István: M. öröksége és a korszerű elkötelezettség. Kortárs 320–30.

Mitruely Miklós: M. Zs. népköltészeti ismeretei. NyITudK 133–47.

Nagy Dezső: Két levél M. Zs. *Forró mezők* c. regényéről. ItK 610–2.

Pomogáts Béla: Egy novella belső szerkezete. Alföld 12. sz. 46–50. [*A Vak Macska belső ügye*.]

Vargha Balázs: M. Zs. pesti próbálkozásai, 2. Budapest 1. sz. 20–1. [Az 1. r. Budapest 1972, 12. sz. 20–1.]

Varsányi Péter: Egy M. Zs.-levél (1923). ItK 455–6.

Nagy Lajos

Déry Tibor: Egy novella elemzése. Új 5. sz. 72–6. [*A tolvaj macska*.]

Pintér Lajos: A szociográfia kétszeri diadala. Híd 49–61.

Román Kálmán: A címíró N. L. Budapest 2. sz. 19.

Nagy László

Interjú N. L.-val. (Riporter): Bertha Bulcsu. Jelenkor 104–14.

Czine Mihály: „Versben bujdosó”. N. L. újabb lírájáról. Jelenkor 115–8.

Szabó Márta: A *Menyegző* és a hosszú vers kérdése. TanUjvidék 231–42.

Németh Andor

Németh Andor: *A szélén behajtvva. Válogatott írások*. Bp. 1973. Magvető K. [Emlékiratok, részletek. 543–737.]

Németh László

Németh László: Egy tél Budapesten. Kortárs 1737–9. [Életrajz-részlet, 1930-as évek.]

Németh László: Morus Tamás. Tiszatáj. 48–51.

Oláh Gábor

Komlós Aladár: Keletiek Nyugaton. Két magyar költő Párizsban, 1908-ban. It 988–94. [O. G. és Bodor Aladár.]

Orbán Ottó

Vargha Balázs: O. O., a szelídíthetetlen. Budapest. 12. sz. 20–1.

Ottlik Géza

Benev Zsuzsa: Iskola a határon. [1]: 194–233.

Ozsvald Árpád

Görömbei András: Az emlékezés költője. (Vázlat O. A. lírájáról.) Alföld 8. sz. 50–8.

Örkény István

Örkény István: Размышления о гротеске. Иностранная Литература (Москва) № 4. 207–8.

Kamarás István: Egy Ö.-novella befogadásának vizsgálata. MTA I. OK 85–90.

Roszszijanov, Oleg: «Импулс гротеска»: во чем он? Иностранная Литература (Москва) № 4. 208.

Pákolitz István

Bécsy Tamás: P. I. költészete. Jelenkor 775–90.

Pap Károly

Benev Zsuzsa: P. K. [1]: 49–82.

Passuth László

Passuth László: *Gyilokjáró*. [Önéletrajz.] Bp. 1973. Szépirodalmi K. 613 l. [Előzménye: *Kutatóbarok; Rézkor*.]

Pillinszky János

Pillinszky János: Aus dem Tagebuch eines Lyrikers. Literatur und Kritik (Wien) No. 75. 265–8.

A Vigilia beszélgetése P. J.-sal. (Riporter): Hegyi Béla. Vigilia 123–8.

Béládi Miklós: Költő a senkiföldjén. Tiszatáj 9. sz. 52–66.

Benev Zsuzsa: Csillaghálóban. (József Attila hatása P. J.-ra.) [1]: 5–48.

Fülöp László: P. J.: *Szálkák*. Alföld 3. sz. 78–81.

Koncsol László: Három változat az apokalipszisra. (3. P. J.: *Apokrif.*) ISz 825–39.

Lukács László: P. J. „világmodellje”. Vigilia 447–50.

Tüskés Tibor: A súrtás határai. P. J. három verse. Híd 197–203.

Pogány József

Pogány László: Szocialista művészetelmélet a II. Internacionálé korában. [8]: 9–25.

Possonyi László

A Vigilia beszélgetése P. L.-val. (Riporter): Hegyi Béla. Vigilia 330–6.

Radnóti Miklós

Mózes Huba: Egy elfelejtett R.-írás. NyITudK 178–80. [*Európai egzotizmus*, Független Újság, Kolozsvár, 1936. 29–30. sz.]

V. T. S.: R.-emléktáblát lepleztek le Liberecben. ISz 85. 1 fotó.

Raffai Sarolta

Raffai Sarolta: Jegyzetek szűkebb hazámról. Forrás. 1. sz. 89–92.

Rákos Sándor

Rákos Sándor: Jegyzőfüzet. Új 6. sz. 108–12. [Naplórészlet.]

Imre László: R. S. Bp. 1973. Akadémiai K. 125 l. (Kortársaink.)

Ratkó József

Ratkó József: A magunk emberségéért. (Riporter): Varga Csaba. Könyvtárhoz 422–4.

Reményik Zsigmond

Nagy Sándor: R. Zs. Bp. 1973. Akadémiai K. 151 l. (Kortársaink.)

Révai József

R. J. jegyzetei Horváth János: *Petőfi Sándor* című monográfiájához. Közli és bevez.: Agárdi Péter és F. Majláth Augusztina. It 220–6, 277–80.

R. J. megjegyzései a Petőfi-filmhez. Kritika 11. sz. 14. [Föltámadott a tenger, 1951.]
Lackó Miklós: R. -problémák. ÚI 8. sz. 92-100, 9. sz. 106-12.
Lengyel András: A fiatal R. „etikus” nézetéről. It 281-311. [R. és Lukács György kapcsolatai 1919-ben.]
Rónay György
Borsos Miklós, Magyar Ferenc, Illés Endre, Vas István, Weöres Sándor, Vasadai Péter, Hegyi Béla: A hatvanéves R. Gy. köszöntése. Vigilia 691-700.
Márkus Béla: R. Gy. hatvanéves. Alföld 12. st. 68-9.
Nemes Nagy Ágnes: R. Gy. hatvanéves. Nagyvilág 1594-6.
Sánta Ferenc
Izsák József: S. F. IgSzó II. 848-57.
Sárándi József
Angyal János: Portrévázlat S. J.-ről. ÚF 1. sz. 6-8.
Sarkadi Imre
Béládi Miklós: A szabadság útjai. Alföld 4. sz. 3-12.
Hajdú Ráfi [Gábor]: S. J. Bp. 1973. Akadémiai K. 171 l. (Kortársaink.)
Márkus Béla: S. I. 1945-ben. Alföld 4. sz. 44-55.
Siklósi Olga: S. Elektra. Életünk 483-4. [Szövegközléssel: uo. 485-500.]
Siklósi Olga: S. I. Kőműves Kelemenje. Tiszatáj 9. sz. 26-9.
Sik Sándor
Sik Sándor levele Harsányi Lajoshoz. Vigilia 620-3.
Lukács László: A szeretet pedagógusa. Vigilia 606-13.
Rónay László: S. S. irodalomszemlélete. Vigilia 600-6.
A Vigilia beszélgetése Sik Endrével. (Riporter): Hegyi Béla. Vigilia 614-9.
Simándy Pál [Gombos Ferenc]
Vigh Károly: Andrej Plávka és S. P. üzenetváltása. Kortárs 488-90. [Találkozásukról, 1931.]
Sinka István
Féja Géza: A S.-kérdés. ÚI 9. sz. 99-105.
Görömbeli András: S. I. novellái. Tiszatáj 7. sz. 24-32.
Sipkay Barna
Margócsy József: Valaki a ködben. Emléksorok S. B. halálának ötödik évfordulóján. Szabolcs-Szatmár-Sz 1. sz. 94-6.
Sötér István
Köpeczi Béla: S. I. köszöntése. Nagyvilág 951-2.
S. I. köszöntése. ItK 131-4. [A szerkesztőségtől, 60. születésnapjára.]
Szabó Lőrinc
Csanak Dóra, F.: Sz. L. kéziratok hagyatéka (Ms 6450 - Ms 7405). Bp. 1973, 309 l. (A MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 6.)
Gál István: Antal Straka levelei Sz. L.-hez. ISz 418-26.
Kabdebó Lóránt: „Sivatagban”. (Sz. L. egy jellegzetes leíró-elbeszélő verse). Jelenkor 741-9.
Kálmán Mária: Különbeke a semmivel. Sz. L. világnézeti válságáról. Világosság 90-4.
Lászlóffy Aladár: Sz. L. költői helyzetei. Vázlat egy monográfiához. Kolozsvár, 1973, Dacia. 140 l., 2 t. (Kismonográfiák.)
Németh Antal: Sz. L. Shakespeare-fordításai. FK 97-113.
Zelk Zoltán: Főhajtás a túlvilágra. Napjaink 12. sz. 1.
Szabó Pál
Szabó Pál: Életem, emlékeim, találkozásaim. [2]: 197-206.
Bata Imre: Sz. P. indulása. ÚA 7-22.

Szántó György
Szántó György: *Fekete éveim*. (Önéletrajzi regény.) 1-2. k. 3. kiad. Bp. 1973, Gondolat. 476 l. (Utószó: Pomogáts Béla.)
Száraz György
Száraz György: „A nagyszerű halál”. Műhelytanulmány egy készülő drámához. Tiszatáj 3. sz. 37-47.
Székrenyesi Lajos
Sz. L. 1925-1973. Napjaink 10. sz. 11. [Nekrológ.]
Szentmihályi Szabó Péter
Király István: Sz. Sz. P.-ről. Napjaink 11. sz. 6.
Szerb Antal
Poszler György: Sz. A. Bp. 1973, Akadémiai K. 451 l. (IK 29.)
Szomorj Dezső
Dénes Zsófia: Úgy ahogy volt. Emlékezés Sz. D.-re. ÚI 3. sz. 109-13.
Nyéki Károly: Adalékok Sz. D. megyei kapcsolataihoz. Szabolcs-Szatmár-Sz 3. sz. 59-61.
Vargha Balázs: Dauphin a Király utcából: Sz. D. 1-2. Budapest 2. sz. 20-1, 3. sz. 20-1.
Takáts Gyula
Fodor András: „Mézöntő”. T. Gy. költeményeinek elemzése. Jelenkor 228-34.
Fodor András: T. Gy.-ről. Kortárs 654-61.
Laczkó András: T. Gy. prózája. Jelenkor 235-45.
Tamás Aladár
Tamás Aladár: Életem, emlékeim, találkozásaim. [2]: 207-17.
Tamási Áron
Tamási kiadatlan írása. (Néhány szerzői megjegyzés az „Énekes madár” rendezésének dolgában.) Forrás 3. sz. 81-3. Közlí: Ablonczy László.
Tamási Áron kiadatlan írásai. Vallomások az *Énekes madár*ról. Közread. és jegyz.: Ablonczy László. Forrás 2. sz. 80-1.
Ablonczy László: Emlékmű Farkasiakán. Forrás 1. sz. 63-5.
Bisztray Ádám: Találkozások T. Á.-nal. Kortárs 1309-10.
Molnár Gál Péter: T. Á. kidönti a falat. Kortárs 1300-8. [Drámáiról.]
Pomogáts Béla: Szerkezet és jelentés egy T.-novellában. Korunk 1674-9. (Ördögvilágos Csikban.)
Taxner-Tóth Ernő: T. Á. Bp. 1973. Gondolat. 165 l.
Tandori Dezső
Bata Imre: *Képek és vonulatok*. [Tan.] Bp. 1973. Magvető K. 405 l. (Elvek és utak)[T.-ről: 203-22.]
Tornyai János
Apró Ferenc: T. J. ismeretlen verse Szőri Józsethez. Tiszatáj 7. sz. 83.
Tóth Árpád
Tóth Árpád *Összes művei*. Szerk. Kardos László. 5. köt. T. Á. levelei. Bp. 1973, Akadémiai K. 613 l.
Lukács, Emil Boleslav: A magános tűnődéstől az emberiségig. (1939). [7]: 179-82.
Tiszai Katalin: Hanghatások T. Á. költészetében. NyITudK 313-9.
Váci Mihály
Fekete Sándor: Kinek használ? (Válogatott magánügyeim). Kritika 9. sz. 13-4.
Hajdú Ráfi Gábor: Érték és mérték. Kritika 9. sz. 14-5. [Vö. Fekete Sándor cikkét.]
Komoróczy Emőke, G.: V. M. - a sokaság fia. *Valami nincs sehol* c. versének elemzése. Szabolcs-Szatmár-Sz 4. sz. 27-7.
Marafkó László: V. M. nyomában. ÚF 1. sz. 3-5. [Hanoiban.]
Ördög Szilveszter: V. M.-ről - prózája ürügyén. Kortárs 648-53.

Vajda János, ifj.

Szalai Imre: Emlékezés két elfeledett íróra. [Havas Gyula és i. V. J.] It 441–50.

Vajthó László

Vajthó László: Életem, emlékeim, találkozásaim. [2]: 219–28.

Várkonyi Nándor

Várkonyi Nándor: Pergő évek. Jelenkor 429–36, 527–36. [Önéletrajzi jegyzetek.] [Előzmény: Jelenkor 1972: 712–20, 817–28, 888–95, 1033–44.]

Várnai Zseni

Várnai Zseni: Életem, emlékeim, találkozásaim. [2]: 229–49.

Veres Péter

Veres Péter: Életem, emlékeim, találkozásaim. [2]: 251–62.

Veres Péter: Életemről, műveimről. NyI 1972, 1. sz. 111–20.

Veres Péter: Kiadatlan jegyzetek. Forrás 4–5. sz. 3–7.

Veres Péter: Naplójegyzetek. Az író hagyatékából. Forrás 3. sz. 14–8.

Jobbágy Károly: Tanítások három postai levelezőlapon. Emlékezés V. P.-re. Kortárs 980–6.

Pintér Lajos: A szociográfia kétszeri diadala. Híd 49–61.

V. P. *koszorúja*. Kortársak írásai, emlékezései. Vél. és szerk.: Rádics József. Bp. 1973. Táncsics K. 483 l. 12 t.

Vihar Béla

Vihar Béla: Miskolc, ifjúságom. Napjaink 9. sz. 8, 10. sz. 8.

Vozári Dezső

Lukács, Emil Boleslav: Meditáció két magyar költőtárs sorsa és könyvei fölött. [7]: 224–41. [Györfy D. és V. D.]

Varga Rózsa: V. D. 1904–1972. Nagyvilág 313–4

Weöres Sándor

Weöres Sándor: Milyen szerepe van a költő életében a fordításnak? FK 18 (1972) 467–73. [Vita-előadás, vitapartner: Kardos Tibor.]

A vers; villám. Beszélgetés W. S.-ral. (Riporter): Bozóky Éva. Könyvtáros 349–53.

W. S. levelei Kosztolányi Dezsőhöz. Közl.: Gál István. Életünk 284–316.

Bárdosi Német János: Emlékek W. S.-ról. Jelenkor 489–96.

Bata Imre: W. drámái. Jelenkor 497–507.

Beny Zsuzsa: A két arc. Ikertanulmány W. S.-ról. [1]: 110–93.

Beny Zsuzsa: „Salve Regina”. W. S. költeményeiről. Vigília 386–90.

Kiss Tamás: W. S. Arcképvázlat és krónika hatvanadik születésnapjára. Alföld 7. sz. 6–16. és 4 t.

Molnár Ildikó: Adalék a költői nyelv hangtanához. (Az alliteráció W. S. költészetében.) MNY 168–72.

Sonkoly István: W. S. megzenésített versei. Életünk 269–75.

Szekér Endre: A hatvanéves W. S. köszöntése. Forrás 6. sz. 66–8.

Szöcs Géza: A parton Proteus alakoskodik. A megtalált vers. Korunk 1849–57. [Születésnapki köszöntő.]

Takáts Gyula: W. S. köszöntése. Életünk 291–3.

W. S. hatvanéves. UI 6. sz. 101. [Szerkesztőségi köszöntő.]

Zalabai Zsigmond: Egy régi költő modernsége. (Csokonai Vitéz Mihály W. S. költészetének tükrében.) ISz 787–96.

Zelk Zoltán

Zelk Zoltán: Életem, emlékeim, találkozásaim. [2]: 263–75.

Zelk Zoltán: Bejárt világom: Budapest. Budapest 11. sz. 22–3.

Nagy István, Z.: Z. Z. gyermekköltészete. Életünk 374–6.

VI.

Magyar irodalom külföldön

Csehszlovákia

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Arató Endre: Magyar–csehszlovák demokratikus és munkásmozgalmi kapcsolatok a második világháború előtt. (Új adatok az 1937-es esztendő mozgalmairól.) PártK 3. sz. 143–61.

Balázs Béla: Az Új Szó indulása és szerepe kulturális életünkben. ISz 871–6. [Részlet *Életünk* c. monográfiájából.]

Csanda Sándor: A 15 éves folyóirat 20 éves dokumentumai. ISz 947–8. [Az Irodalmi Szemle előtörténete.]

Egri Viktor: *Tiszta források*. Bratislava–Bp. 1972. Madách K. – Szépirodalmi K. [II. fej. Szlovákiai magyar irodalom, 107–222.]

Fábry Zoltán: *Egy ember megszólal*. (Cikkek, tanulmányok.) Összeáll., bev.: Balogh Edgár. Bukarest, 1973. Kriterion. 211 l. 1 t.

Pomogáts Béla: A pozsonyi Irodalmi Szemle. Forrás 1. sz. 73–8.

Szokolczay Lajos: A vox humana irodalma. Kritika. 12. sz. 5–6.

Turczel Lajos: Csehszlovákiai magyar valóság-irodalom. ISz 738–47.

Turczel Lajos: Fűcik és a csehszlovákiai magyarok. ISz 143–5.

Turczel Lajos: Petőfi forradalmi örökségének ápolása a haladó sajtóban 1918–1938 között. ISz 21–5.

Varga Rózsa: A Magyar Nap c. napilap az antifasiszta népprontpolitika szolgálatában. [8]: 315–50.

EGYES SZERZŐK

Csontos Vilmos

Duba Gyula: Cs. V. köszöntése. 65. születésnapján. ISz 673.

Bányai [Munels] Pál

Forbáth Imre: B. (M.) P. ISz 945–7.

Duba Gyula

Duba Gyula: Léva–Zseliz–Hontfűzesgyarmat. Kortárs 1627–33. [Szülőföldjéről.]

Duba Gyula: Vajúdo parasztvilág. 2–6. r. ISz 68–119., 220–7., 317–21., 449–52. [Önéletrészlet. Előzmény: ISz 1972, 10. sz.]

Görömbei András: Arcképvázlat D. Gy.-ról. Kortárs 1663–7.

Egry Viktor

Duba Gyula: Félévszázados írói múlt. E. V. köszöntése 75. születésnapján. ISz 869–70.

Fábry Zoltán

Fábry Zoltán: Életem, emlékeim, találkozásaim. (1970.) [2]: 29–40.

Egy kiadatlan F. Z.-levél. Kritika 12. sz. 7. [1967-ből.]

F. Z. *kortársai szemével*. Szerk. Duba Gyula. Bratislava, 1973. Madách K. 509 l. [Előszó: Duba Gy.: F. Z. és a történelem, 5–22.]

F. Z. levele. (Közl.) Kiss Pál. ISz 751–2. [1965-ből.]

Arató Endre: Magyar csehszlovák együttműködés a (19)30-as évek Csehszlovákiájában. ISz 132–40. Csanda Sándor: F. Z. és Sziklay Ferenc levelezése. ISz 852–8.

Duba Gyula: F. Z. és a történelem. ISz 286–93. Gál István: F. Z. kérdései Babitshoz 1931-ben. ISz 264–5.

Kovács Győző: F. Z. és az expresszionizmus. [8]: 112–22.

Kovács Győző: F. Z. és az aradi Genius. Korunk 1807–14.

Farkas István

Farkas István: Fél évszázad kedves emlékei. ISz 354–6.

Forbáth Imre

Forbáth Imre: Vázlatos önéletrajz. [1958.] ISz 397–401, 535–6.

Mártonvölgyi László: F. I. és a Nyíravármegye aranyórája. ISz 949–50. [Adalék F. I. Vázlatos önéletrajzához.]

Varga Rózsa: F. I. irodalmi hagyatéka. ISz 402–3. [A hagyatékek sorsáról.]

Varga Rózsa: F. I., a memoáriró. ISz 943–4. [Szövegközléssel: 945–6.]

Györy Dezső

Györy Dezső: Életem, emlékeim, találkozásaim. [2]: 65–77. [1970.]

Czine Mihály: A Vox Humana költője. 1–2. r. Jelenkor 1019–26, 1134–44.

Lukács, Emil Boleslav: Meditáció két magyar költőtárs sorsa és könyvei fölött. [7]: 224–41.

Szeberényi Zoltán: A vox humana postája. Gy. D. csehszlovákiai költészete. Bratislava–Bp. 1972, Madách K.–Szépirodalmi K. 270 l.

Neubauer Pál

Szántó György: Hiányzó fejezet. ISz 268–9.

Sas Andor

Párkányi Antal: Az új hazában. – Az új híd építője. ISz 55–63, 245–51. [Részletek egy monográfiából.]

Tóth Zoltán:

Zalabai Sigmond: A távol közelében. ISz 824–7. [Maszkok Beethovennek.]

Jugoszlávia

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Biacsi Antal: A második évfolyam után. Úzenet 181–4. [Az Úzenetről.]

Borí Imre: Fejezetek irodalmunk természetrajzából. [Tanulmányok, kritikák.] Újvidék, 1973, Forum. 321 l.

Czine Mihály: A jugoszláviai magyar irodalom a két világháború között. Jelenkor 549–59.

Gálfalvy Zsolt: Bevezető. Úzenet 276–81. [A romániai magyar író-küldöttség szabadkai előadóján, 1973. febr. 6.]

Elkötelezett irodalom (Kerekasztal-beszélgetés romániai magyar írókkal.) Úzenet 265–75. [Szabadkán, 1973. febr.]

Herceg János: Két világ. [Visszaemlékezések.] Újvidék, 1972, Forum K. 358 l.

Juhász Géza: A népek és nemzetiségek közötti kétirányú közeledés az irodalom síkján. Úzenet 29–54. [Jugoszláviában, 1945–1970 között, bibliográfiával.]

Kolozsi Tibor: Politika, nemzetiség és vallás. Részlet Szabadka sajtótörténetéből. Úzenet 751–61.

Kolozsi Tibor: A szabadkai sajtó hőskora. Úzenet 68–75.

Kritikusok díja. ÚS 94. sz. 645–8. [Szerk. bevez., Juhász Géza főszerkesztő levele, a kritikusok jegyzéke, jegyzőkönyv.]

Kelenczen Máttyás: A Népkör száz éve. Úzenet 145–50. [A Szabadkai Népkör.]

Lőkös István: A jugoszláviai magyar irodalom. Kritika 12. sz. 9–10.

Pomogáts Béla: A szabadkai Úzenet. Műhely Szabadkán. Forrás 6. sz. 173–7.

Szeli István: Az 1972. évi terv teljesítése és az Intézet 1973. évi tudományos terve. HITK 14. sz. 153–8. [Hungarológiai Intézet, Újvidék.]

Szeli István: Nyelvművelésünk múltjából. TanÚjvidék 125–46.

Utasi Csaba: Elvek vagy megsértett hídság? ÚS 104. sz. 1113–4. [Válasz Kolozsi Tibornak (7. Nap, 1973. jan. 11.), a jugoszláviai magyar irodalomról, az ÚS és az Úzenet viszonyáról.]

Utasi Csaba: Lélekvesztő a „vajdasági nembánom-ság nagy óceánján”. A Kalangya irodalompolitikáról. ÚS95. sz. 695–702. és TanÚjvidék 147–62.

Vajda Gábor: Hagyomány és avantgarde. HITK 14. sz. 117–21. [Előzménye: Kiss Ferenc: Hagyomány és mérték, Kortárs 1972, 1647.] (Úzenet szerk.) Kiadói tanácsunk ülése. Úzenet 180. [1972. dec. 22.]

EGYES SZERZŐK

Csépe Imre

Csépe Imre: Határdomb. Vallomások. Szabadka, 1973. Szabadkai Munkásegyletem. 160 l. (Életjel könyvek 1.)

Juhász Géza: Tartozásunk. (Cs. I. életművéről.) Úzenet 603–4.

Virág Gábor: Cs. I. személynevei. Úzenet 896–900.

Fehér Ferenc

Erdélyi László: A színönimák szerepe a műfordításban. Miroslav Antić – F. F.: Színek és szavak című verskötete alapján. Úzenet 80–91.

Kristó Nagy István: F. F. költői útja. Kortárs 2010–13.

Fekete Lajos

Herceg János: A hitet és bizakodást adó költő. Úzenet 509–13. [Nekrológ.]

Gál László

Kolozsi Tibor: Legenda egy pirosbélű narancsról. (A hetvenéves G. L.) Úzenet 103–6. 1 fotóval. Tíz év után. G. L. költészetéről. ÚS 100. sz. 873–80.

Végl László: A szocializált vallomások költészete. ÚS 104. sz. 1117–24.

Kvazimodo Braun István

Kolozsi Tibor: K. B. A. 1908–1973. Úzenet 251–2. 1 fotó.

Lőrinc Péter [Löbl Árpád]

Domonkos István: Egy élet az aktivizmus szolgálatában. Beszélgetés L. P.-el. Híd 509–13.

Kolozsi Tibor: Harcos író és tudós tanár. Úzenet 483–4. [Köszöntő 75. születésnapjára.]

Németh István

Benkő Ákos: N. I. Híd-díja. Alföld 12. sz. 76–71. (Sebestyén.)

Sinkó Ervin

Bosnyák István: „A közösség rossz lelkiismerete”. TanÚjvidék 5 (1972) 45–53.

Bosnyák István: A soronkülvül. S. E. útja az emigrációban. 1–9. rész. ÚS 93. sz. 611–8, 94. sz. 683–90, 95. sz. 724–31, 96. sz. 762–9, 99. sz. 852–7, 100. sz. 959–65, 101–102. sz. 999–1006, 103. sz. 1068–76, 104. sz. 1138–44.

Gál István: S. E. négy levele a Babits-hagyatékban. HITK 14. sz. 123–6. 2 fotó.

Sándor László: S. két levele a Szovjetunióból. Kortárs 1000–1. [1936 okt., a Korunk szerkesztőségének.]

Szenteleky Kornél:

Barácius Zoltán: A hős bukása. (A fény felgyúl és ellobog című drámáról.) Úzenet 1001–7.

Bányai János: Két világ (Sz. Költészete a Kéve tükrében). Üzenet 961–97.

Bori Imre: A kesergő szerelm. Üzenet 940–51. [*Kesergő szerelm*, 1918.]

Csordás Mihály: A szeretet elkötelezettje. (Sz. K. az emléksorozat tükrében.) Üzenet 986–95.

Csuka Zoltán: Bácskai éjszakák – Sz. K.-lal. Üzenet 970–3.

Dér Tibor: A Sz.-emlékszám elé. Üzenet 927–8.

Dér Tibor: Sz. ismeretlen levelei. Üzenet 1008–15. [1930–1932.]

Dudás Kálmán: Élőszava, a felejthetetlen. Üzenet 979–81.

Fekete Lajos: Emlékezés egy igaz barátára. Üzenet 974–8.

Herceg János: A magányos Sz. Üzenet 931–9. (Pályája 1928-ig.)

Juhász Géza: Párhuzamos vonalak. (Sz. világnézetéről.) Üzenet 956–60.

Kortársak Sz.-ről. (Összeáll. Kolozsi Tibor.) Üzenet 1022–40.

Lévay Endre: Finom, szerény virágok. (A *Bazsalikom* című antológiáról.) Üzenet 983–5.

Molnár Csikós László: Halmazott mondatrészek Sz. útirajzaiban. Üzenet 1016–21.

Szeli István: Sz. irodalomszemléletének margójára. Üzenet 952–5.

Szűcs Imre: Föld és gyökér. (Sz. „helyi színek”-elméletéről.) Üzenet 996–1000.

Szirmai Károly

Szirmai Károly életrajza. Üzenet 745–50. (Műveinek bibliográfiájával.)

Borbándi Gyula: Sz. K. ŰL 78–9.

Szirmai Endre: Apám szerkesztői munkája. Üzenet 742–4. [A Kalangyánál.]

Szirmai Endre: Babits levele apámhoz. (1936. aug.) Üzenet 413–5.

Vörösvári Heinz Vilmos

Fehér Ferenc: V. H. V. írói arcképhez. Üzenet 877–82.

Románia

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Balogh Edgár: A Korunk szintézise 1938–1940-ben. NyITudK 53–69.

Balogh Edgár: Számadás az írásbeliségről. Korunk-ÉK 147–50. [A készülő *Romániai magyar irodalmi lexikon*ról. Melléklet: 14 B-betűs címszó – szemléltető válogatás, 150–8.]

Beke György: *Tolmács nélkül*. Interjú 56 íróval a magyar–román irodalmi kapcsolatokról. Bukarest, 1972. Kritikon. 635 l.

Beszélgetés Domokos Gézával. (Riporter:) Markó Béla. IgSzó II. 465–7. [A Forrás-sorozat nemzedékéről.]

Csehi Gyula: *A baloldali forrásvidék*. Tanulmányok arcképek, jegyzetek a romániai szocialista irodalom történetéhez. Kolozsvár, 1973. Dacia. 279 l.

Csehi Gyula: Az „ecclesia pressa” irodalma és irodalmi élete. IgSzó II. 14–27.

Az Erdélyi Helikon költői. (1928–1944). [Antológia.] Sajtó alá rend. és bev. Szemlér Ferenc. – Az Erdélyi Helikon költészeti anyagának repertórium. Összeáll. Kelemen Ilona, Réthy Andor, Váczy Leona. Bukarest, 1973. Kritikon. 851 l.

Fehér Pál, E.: Néhány megjegyzés a romániai magyar irodalomról. Kritika 12. sz. 13–4.

Fodor Sándor: Hol tartunk? IgSzó I. 543–6.

Gaal Gábor: *Legyünk kortársak*. [Cikkek, tanulmányok.] Vál. és szerk. Széll Zsuzsa, Tordai Zádor. Bp. 1973. Kossuth K. 530 l.

Jancsó Béla: *Irodalom és közélet*. Cikkek, esszék, tanulmányok. Bev. Mikó Imre. Bukarest, 1973. Kritikon. 348 l. (Romániai magyar írók.)

Jankovics József: Beköszöntő fiatal, erdélyi magyar költők versei elé. (Jegyzetek a Forrás második nemzedékének lírájáról.) UF 3. sz. 29–33.

Jordáky Lajos: *Irodalom és világnézet*. Cikkek, tanulmányok. (1938–1972.) Bukarest, 1973. Kritikon, 229 l.

Jordáky Lajos: *A szocialista irodalom útján*. [Tanulmányok.] Bp. 1973. Magvető K. 531 l. (Elvek és utak.)

Kántor Lajos: Divatlap – Vasárnap... Korunk 87–91. [Előre (Bukarest) irodalmi-művészeti rovatáról, ill. a Vasárnap c. melléklet irodalmi törekvéseiről.]

Kántor Lajos–Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom, 1944–1970*. 2. jav. kiadás. Bukarest, 1973. Kritikon. 498 l.

Kozma Dezső: Petőfi-kultusz a romániai magyar irodalom első éveiben. Korunk 29–31. és Tiszatáj I. sz. 62–65.

Láng Gusztáv: A német baloldal irodalma a Korunkban. IgSzó II. 675–87.

László Dezső: Erdélyi Fiatalok. Korunk 923–9. [Az EF c. folyóirat körének történetéből.]

Malúsev, Cvetko: Az én Korunk-élményem. Adalék a Korunk hatásának történetéhez. Korunk 464–70.

Masa rotunda: *Viața Românească – Igaz Szó*. (Scrie): V. R. *Viața Românească* 150–95.

Méliusz József: Más idők, más dalok... Levél Csehi Gyulához. IgSzó II. 5–13.

Méliusz József: *Sors és jelkép, avagy egy erdélyi utazás regénye 1943-ban*. 2. jav. kiad. Bukarest, 1973. Kritikon. 510 l.

Pomogáts Béla: Petőfi és a romániai magyarság. Jelenkor 64–8.

Robotos Imre: Dráma és illúzió. ISzó II. 320–5.

Sándor László: Lukács György kapcsolata a Korunkkal 1937–40 között. Kortárs 1335–6. [Levélközléssel.]

Sándor László: Sinkó két levele a Szovjetunióból. Kortárs 1000–1. [A Korunk szerkesztőségéhez, 1936. okt.]

Sóni Pál: *Avantgarde-sugárzás*. Modern törekvések a romániai magyar irodalomban. Bukarest, 1973. Kritikon. 276 l.

Szász János nyilatkozata. Kritika 12. sz. 15. [A romániai magyar irodalomról.]

Vita a transzilvanizmusról

Fehér Pál, E.: Így is lehet? Kritika 5. sz. 24. [Előzmény: Pomogáts Béla ItK 1972: 707–14.] – Pomogáts Béla: Megjegyzések egy kritikához. Kritika 8. sz. 16.–Fehér Pál, E.: Megjegyzések egy koncepcióhoz. Kritika 8. sz. 17.–Tordai Zádor: Boszorkányokról és egyebekről, amik nincsenek. Kritika 11. sz. 18–9. – Fehér Pál, E.: A boszorkányok helyett a realitásokról. Kritika 11. sz. 19–20. Nagy György: A kezdeti transzilvanizmusról. (Eszmetörténeti vázlat.) Korunk 1652–8.

EGYES SZERZŐK

Aradi Viktor:

Salamon László: Arcképvázlat A. V.-ről. IgSzó II. 144–6.

Bánffy Miklós

Bányai János: B. M. közéleti szerepe. IgSzó II. 414–31.

Bartalis János

Bartalis János: *Az, aki én voltam*. Önéletrajzi visszaemlékezések. I. Bukarest, 1972. Kritikon. 219 l.

Bartalis János: Emlékezések. Forrás 4–5. sz. 39–43.

Gagy László: B. J. köszöntése. IgSzó II. 334.

Ráz Gyöző: B. J. köszöntése. Korunk 1087–8.

Berde Mária

Molnár Szabolcs: B. M. költészete. NyITudK 255–68.

Bözödi György

Benkő Samu: Pohárköszöntő. — B. Gy. hatvanadik születésnapján. IgSzó I. 459–60.

Brassai Miklós

Becska Irén: Emlékezések B. M.-ra. IgSzó II. 197–200.

Debreceni István

Hígyed István: D. I. 1887–1937. RefSz 71–3. [Nekrológ, bibliográfiával.]

Dsida Jenő

Láng Gusztáv: Vers és valóság. Jegyzetek a fiatal D. expresszionizmusához. KorunkÉK 75–87.

Endre Károly

Marosi Ildikó: Látogatás E. K.-nál. IgSzó II. 394–402.

Mandics György: E. K. 80 éves. IgSzó I. 281–6.

Farkas Árpád

Markó Béla: A költő felelősségérzete. IgSzó I. 281–6.

Földes László

Bajor András: A messzeség íve alatt. Búcsú F. L.-tól. Korunk 49–50. [Nekrológ]

Gaál Gábor

Gaál Gábor: Levelek a Korunk gondjairól. (Dokumentumok.) IgSzó II. 13–43. [Levelek, 1929–1941.]

G. G. levelei Vas Istvánhoz. (Jegyz. Szokolczay Lajos.) Kortárs 1809–15. [14 levél, 1929–1933.]

Balogh Edgár: Beszélgetések G. G.-ral. IgSzó II. 176–81.

Tóth Sándor: A G.-monográfia szerzője a Korunk kérdéseire válaszol. KorunkÉK 43–52.

Gáll Ernő

Gáll Ernő: Pro domo. IgSzó II. 94–104. [Visszaemlékezések.]

Horváth Imre

Látogatóban H. I.-nél. (Riporter:) Marosi Ildikó. IgSzó I. 653–63.

Balogh Dezső: Uncle observații asupra vocabularului poetic al lui H. I. StudUnivBBSphil 2. sz. 45–50. [Orosz, francia összefog.]

Horváth István

Izsák József: H. I. vándorlása. IgSzó II. 313–20.

Jakabffy Elemér

Mikó Imre: J. E. és a Magyar Kisebbség. Korunk 1198–1209.

Jancsó Elemér

Krammer Jenő: Egy példamutató kisebbségi élet. J. E. életútja. ISz 276–8.

Jordáky Lajos

Balogh Edgár: J. L. köszöntése. Korunk 1568–9.

Józsa Béla

J. B. hagyatékából. IgSzó II. 149–52.

Kacsó Sándor

Kacsó Sándor: Irodalmi intermezzo — sok lírával. (Önéletrajzi visszaemlékezések). IgSzó I. 320–38.

Kemény János

Marosi Ildikó: Utolsó beszélgetés K. J.-sal. IgSzó II. 656–60.

Korvin Sándor

Jordáky Lajos: K. S. [8]: 362–84.
Horváth Imre: Nemesítő narkotikum. IgSzó II. 153–6. [Bevezető K. S. két írásához, 1. uo. 156–9.]

Kós Károly

Kós Károly: Levél Sütő Andrásához „A kolozsváriak”-ról. Kortárs 1876–8. [Készülő regényéről. Előszó: Sütő András: Sorok egy levél margójára. Uo. 1875–6.]

Beszélgetés K. K.-jal. 1973 nyarutóján a földművelésről. Kérdez: Benkő Samu. Tiszatáj 12. sz. 38–44.

Lesern, hogy nő a fű. Beszélgetés a kilencvenéves K. K.-lyal. (Riporter:) Marosi Péter. Kortárs 1879–84. [1973. júl. 11.]

Balogh Ferenc: Az embereknek épített. K. K. építészete nek értékei. Tiszatáj 12. sz. 52–5.

Balogh Edgár: K. K. vitája. Korunk 1646–51. [Gaál Gáborral, 1929.]

Bata Imre: K. K. köszöntése. Kritika 12. sz. 14.

Bodri Ferenc: K. K. „országépítője”. Életünk 178–82.

Czine Mihály: Hűség és szolgálat. Tiszatáj 12. sz. 28–37.

Görömbei András: A Varjú-nemzettség. Tiszatáj 12. sz. 55–61.

K. K. 90 éves. IgSzó II. 853–77. [Köszöntők.]

Kósa László: Kalotaszeg népe. Tiszatáj 12. sz. 68–73.

László Gyula: A rajzoló K. K. Tiszatáj 12. sz. 50–2.

Ódor László: „Jelszó és mithosz?” Az 1937-es transzilvánista vitáról. Tiszatáj 12. sz. 61–8.

Pomogáts Béla: Sztána és a nagyvilág. Tiszatáj 12. sz. 45–9.

Varró János: K. K., a szépiró. Kolozsvár, 1973, Dacia. 199 l. 32 fotó.

Kovács Katona Jenő

K. K. J. kritikai írásából. (Közli:) 1. gy. IgSzó II. 159–64.

Kuncz Aladár

Bágyoni Szabó István: K. A.-emlékek. Korunk 1664–73.

Majtényi Erik

Markó Béla: Költő a kirakatban. IgSzó I. 286–91.

Miklós Jutka

Miklós Jutka verse IgSzó I. 378–9. [Függelék: levél Kovács Sándorhoz, 1972]

Nagy István

Beszélgetés N. I.-nal. (Riporter:) Csehi Gyula. IgSzó II. 59–69.

Nagy István: Kérdőjelek felől nézve. Emlékek Kolozsvárról. Kortárs 1893–6.

Darvas József levele N. I.-hoz. (1973. ápr. 8.) Kortárs 1897–8.

Harag György: A rendező naplójából... IgSzó II. 56–8. [Az *Özönvíz előtt* próbáiról.]

Nagy Pál: Kapcsolódások. IgSzó II. 53–5.

Panek Zoltán: N. I. — keskenyfilmen. IgSzó II. 41–3.

Páskándi Géza: A szerző sorsa — bennünk. IgSzó II. 37–9.

Sőni Pál: Az író születése. N. I. írói indulása és öntudatosulása. NyITudK 237–54.

Sőni Pál: Színhely, közlés, művészi struktúra. IgSzó II. 47–9.

Szabó Zoltán: Egyszerűség — tárgyiasság. IgSzó II. 50–2.

Páskándi Géza

Páskándi Géza: Vallomás egy drámaírói tervről. Kortárs 1625–7.

Rigó László: P. G. Kortárs 1651–62.

Robotos Imre: Az értelem indulatával — művészi látomások keresztútján. P. G. paraboláiról. IgSzó I. 527–42.

Pusztai János

Munkásról státusban. (Riporter:) Kántor Lajos. Korunk 371–4.

Reményik Sándor

Lám Béla: A búkkben. IgSzó I. 254–9. [Visszaemlékezések.]

Salamon Ernő

Szemlér Ferenc: Ismétlés S. E.-ről. IgSzó II. 173–5.

Süttő András

Szakolczay Lajos: S. A. Kortárs 1311–5.

Székely János

Szilágyi Júlia: Rokonságok. Sz. J. versei és prózája. IgSzó I. 365–74.

Szöcs Kálmán

Búcsú Sz. K.-tól. (Nagy Pál, Vári Attila, Gálfalvi György búcsúztatója.) IgSzó II. 460–5.

Tompa László

T. L. és Kuncz Aladár barátsága. Tizenhárom kiadatlan levél. Közli: Kicsi Antal. IgSzó II. 966–76.
Éltető József: Akiket Diogenész lámpájával keresett. T. L. 90. születésnapjára. IgSzó II. 963–5.
Tamási Áron: T. L.-nál. Egy röpke látogatás története. IgSzó I. 791–4.

Szovjetunió**ÁLTALÁNOS RÉSZ**

Sándor László: A magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában. Kritika 12. sz. 19–20.

EGYES SZERZŐK**Balla Gyula**

Balla Gyula: Vallomás – express, ajánlva. Híd 39–40. [Onmagáról.]

Balla László

Nagy János: Egy külföldi magyar író: B. L. Alföld 8. sz. 87–9.

EGYÉB ORSZÁGOK**ÁLTALÁNOS RÉSZ**

Béládi Miklós: Szempontok a nyugati emigráció irodalmához. Kritika 12. sz. 20–1.
Erki Edit: Az Úzenet. [8]: 301–11.
Kovács N. József: Illúzió vagy valóság? Kritika 12. sz. 21–2.
Löffler A. Pál: Adalékok a franciaországi magyar baloldali irodalom történetéhez. [8]: 279–300.
Markovits Györgyi: The bibliography of the european resistance movement. NHQu 52. sz. 192–201.
Peéry Rezső: A külföldi magyar irodalom célja és értelme. ÚL 23 (1972) 560–2.

EGYES SZERZŐK**Szabó László, Cs.**

Műhely a Mewsban. (Riporter:) Peéry Rezső. ÚL 89–112.

Pálóczi-Horváth György

Szász Béla: P.-H. Gy. IU 1–2. sz. 4.

Tábori Pál

Tábori Pál: Vers és élet. Önéletrajzi jegyzetek. 3. ÚL 34–45. [Előzménye: 21 (1970) 5. sz., 22 (1971) 6. sz.]

Függelék

Az 1973-ban ismertetett irodalomtörténeti művek

(A megjelenés helye szerint csoportosítva)

Magyarország

Abody Béla: Félidő. Bp. 1973. — *Ism.* Wéber Antal. Kritika 8. sz. 21–2.
Arcok és vallomások. [Sorozat.] Bp. — *Ism.* Domokos Mátyás, Kritika 10. sz. 19–21. — Hajdú Ráfi Gábor. Kritika, 10. sz. 21–2.
Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században. Bp. 1971. (IF 72.). — *Ism.* Bitskey István. ALitt 259–61. — Tarnai Andor. Helikon 601.
Baróti Dezső: Írók, érzelmek, stílusok. Bp. 1971. *Ism.* Mezei Márta. Helikon, 599–601.
Benjamin László: Sarkadi Imre-bibliográfia. Összeáll.: —. Bp. 1971 — *Ism.* Harsányi Zoltán. MKSz 401–2.
Benkő László: Juhász Gyula költői nyelvének szó-tára. Bp. 1972. — *Ism.* Sipka Sándor, Köznevelés 15. sz. 13. — Péter László. Tiszatáj 4. sz. 94–7.
Bényei József: A Válasz repertóriuma. Debrecen, 1973. — *Ism.* N. I. Alföld 9. sz. 92.
Bényei Miklós: Eötvös József olvasmányai. Bp. 1972. (IF 76.) — *Ism.* Imre László, Alföld 2. sz. 81. — Kerényi Ferenc, It 491–3.
Berta Bulcsu: Meztelen a király. Bp. 1972. — *Ism.* Alföldy Jenő, Kortárs 342–3.
Bertók László: Így élt Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1973. — *Ism.* Bodó Károlyné. PedSz 1164–5. — Csűrös Miklós. Jelenkor, 1102–4.
Bodolay Géza: Petőfi diáktársaságai. Bp. 1973. *Ism.* Bessenyei György. ÚI 10. sz. 128. — Kilián István. Alföld, 12. sz. 65–6. — Lengyel Dénes. Jelenkor 1053–4.

Comenius and Hungary. Red.: Éva Földes and Mécsáros István. Bp. 1973. — *Ism.* Rét Rózsa. MTud 858.
Czine Mihály: Szabó Pál. Bp. 1971. — *Ism.* Vekerci László. Valóság 8. sz. 104–6.
Dénes Zsófia: Szivárvány. Bp. 1970. — *Ism.* Széles Klára. ItK 633–4.
Dobossy László: A közép-európai ember. Bp. 1973. — *Ism.* Kiss Gy. Csaba. ItK 776–7. — Rákos Péter. Tiszatáj 10. sz. 82–5. — Walkó György. Nagyvilág 1420–1.
Eötvös József kiadatlan írásai (1846. május–1848. február). Összeáll. Fenyő István. Bp. 1971. — *Ism.* Bényei Miklós. ItK 490–1.
Fekete Sándor: Így élt a szabadságharc költője. Bp. 1972. — *Ism.* Futaky Hajna. Jelenkor 1. sz. 92–5. — Kiss Dénes. Úzenet 229–31. — Kulín Ferenc. Kritika 3. sz. 24. — Nacsády József. Alföld 1. sz. 93–4. — Szigeti Lajos. Tiszatáj 3. sz. 100–1.
Fekete Sándor: Meztőláb a szentegyházban. Bp. 1972. — *Ism.* Futaky Hajna. Jelenkor 3. sz. 268–70. — O. L. Tiszatáj 3. sz. 98–100. — Wéber Antal. ItK 118–20.
Fekete Sándor: Petőfi romantikájának forrásai. Bp. 1972. (IF 77.) — *Ism.* Barta János. ItK 613–7. — Futaky Hajna. Jelenkor 1. sz. 92–5. — Imre László. Alföld 1. sz. 92–3.
Fekete Sándor: Petőfi Sándor életrajza. I. k. Bp. 1973. — *Ism.* Csányi László. Jelenkor 1052–3.
Fenyő István: Nemzet, nép, irodalom. Bp. 1973. — *Ism.* Rét Rózsa. MTud 856–7.
Ferenclí Imre–Molnár Mátyas: Fordulj kedves lovam... Rákóczi- és kuruc néphagyományok

- Szabolcs-Szatmárban. Vaja, 1972. — *Ism.* [Erdész] S[ándor]. Szabolcs-SzatmárSz 1. sz. 112–4.
- Fodor András: A nemzedék hangján. Bp. 1973. — *Ism.* Domokos Mátyás. Tiszatáj 6. sz. 58–66.
- Szljártó István. Életünk 40–2. — Tüskés Tibor. Jelenkor 1107–11. — Vekerdí László. Valóság 12. sz. 105–7.
- Fodor József: Felkavart világ. Bp. 1971. — *Ism.* Illés László. Kritika 3. sz. 28–9. — Udvarhelyi András. ItK 634–5.
- Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. Hankiss Elemér. Bp. 1971. — *Ism.* Biernaczky Szilárd. FK 18 (1972) 511–4. — Gráf Rezső. NyI 1972, 2. sz. 96–103. — Hermann István. It 465–73.
- Fülep Lajos: Magyar művészek. Bp. 1972. — *Ism.* Varga József. Kortárs 1855–6.
- Oál István: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. — *Ism.* Angyal Endre. Életünk 561–2. — Bata Imre. Tiszatáj 10. sz. 76–8. — Bodri Ferenc. Jelenkor 1050–2. — Jeszenszky Géza, Valóság 9. sz. 109–10. — Rónay László, Vigília 492–3.
- Gergely András: Széchenyi eszmerendőszernek kialakulása. Bp. 1972. — Kovács István. Tiszatáj 9. sz. 87–9. — Szegedy-Maszák Mihály. ItK 753–88.
- Gyertyán Ervin: Párbeszéd sokszemközt. Bp. 1973. — *Ism.* Rét Rózsa. MTud 857. — Sziklay László. Kritika 10. sz. 5–7. — Vekerdí László. Valóság 12. sz. 105–7.
- Halotti és emlékbeszédek a XIX. és XX. századból. Szerk. Eder Zoltán. Bp. 1971. — *Ism.* Kenyeres Agnes. It 493–5.
- Hatvány Lajos: Emberek és könyvek. Bp. 1971. — *Ism.* Schweitzer Pál. It 739–62.
- Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 3. k. Bp. — Szeged 1971. — *Ism.* V. Windisch Éva. ItK 750–3.
- Heves megye sajtóbibliográfiája (1838–1970). Eger 1972. Heves megyei Könyvtár. — *Ism.* Nagydiósi Gézáné. MKSz 234–6.
- Hopp Lajos: A lengyel–magyar hagyományok újjászülése. Bp. 1972. (MFF 14.) — *Ism.* Gyeinis Vilmos. Helikon 602–3. — Kiss Gy. Csaba. ItK 488–9.
- Hubay Miklós: Aranykor. Bp. 1972. — *Ism.* Kassai-Végh Miklós. Kritika 4. sz. 90. — Tüskés Tibor. Kortárs 1171–3.
- Jordáky Lajos: A szocialista irodalom útján. Bp. 1973. — *Ism.* Pálmai Kálmán. Kritika 12. sz. 28.
- Juhász Izabella: Gulyás Pál. Debrecen 1971. — *Ism.* Tóth Ildikó. MKSz 218–22.
- Kálmán Lászlóné: A Dokumentum (1926–1927) és a Munka (1928–1939) c. folyóiratok repertórium. Bp. 1972. (A PIM bibl. f. B. 1.) — *Ism.* Algárdi P[éter]. It 788–90.
- Kardos László: Író, írás, irodalom. Bp. 1973. — *Ism.* Grezsa Ferenc. Kortárs 1857–8. — Rét Rózsa. MTud 856. — Vass József. Alföld 10. sz. 60–2.
- Kardos Pál: Babits Mihály. Bp. 1972. — *Ism.* Kardos László. It 473–81.
- Kardos Tibor: Éő humanizmus. Bp. 1972. — *Ism.* Angyal Endre. Jelenkor 2. sz. 191–2. — Bán Imre. Nagyvilág 145–7.
- Kardos Tibor: Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi. Debrecen 1967. — *Ism.* Marchetti, Valerio. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance 583–5.
- Kassák Lajos: Az izmusok története. Bp. 1972. — *Ism.* Kassai-Végh Miklós. Kritika 4. sz. 30.
- Katona Béla: Krúdy Gyula pályakezdése. Bp. 1971. — *Ism.* Barta András. It 774–7.
- Kemény G. Gábor: Iratok a nemzeti kérdések történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. 5. k. Bp. 1971. — *Ism.* Mészáros István. HITK 14. sz. 133–8.
- Kiss Ferenc: Művek közelről. Bp. 1972. — *Ism.* Szurómi Lajos. ItK 466–9. — Zappe László. It 496–500.
- Klanczay Tibor: A múlt nagy korszakai. Bp. 1973. — *Ism.* Bán Imre. Helikon 607–8. — Kulcsár Péter. Kortárs 1858–60. — Szörényi László. Valóság 9. sz. 107–9. — Tarnai Andor. Nagyvilág 1745–7.
- Kovács Győző: Fábry Zoltán. Bp. 1972. — *Ism.* Robotos Imre. IgSzó 1. 308–11. — Tarján Tamás. Kortárs 494–5.
- Kovács József László: Lackner Kristóf és kora (1571–1631). Sopron 1972. — *Ism.* Bitskey István. Életünk 475–6.
- Kovács Sándor Iván: Váci Mihály. Bp. 1972. — *Ism.* Gyertyán Ervin. Kritika 6. sz. 13. — Laczkó András. Jelenkor 568–9. — Marx József. Alföld 5. sz. 69–71. — Székelyhídi Ágoston. Tiszatáj 6. sz. 79–81.
- Kőpeczi Béla: Eszme, történelem, irodalom. Bp. 1972. — *Ism.* Kelemen János. Kortárs 1014–7. — Kolosi Tamás. It 481–4. — Szerdahelyi István. ALitt 253–5. — Szerdahelyi István. Nagyvilág 460–2. — Voigt Vilmos. Ethn 137–8. — Weber Antal. Kritika 2. sz. 23.
- Kőpeczi Béla: La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Bp. 1971. — *Ism.* Vantuch, Anton. Historický Časopis 131–4.
- Lakatos Éva: A magyar irodalmi folyóiratok A-C, C-E. Bp. 1972, 1973. (A PIM bibl. f. A. 1–2.) — *Ism.* A(gárdi) P[éter]. It 788–90. — Vargha Kálmán. ItK 626–8.
- László Zsigmond: A rim varázsa. Bp. 1972. — *Ism.* Nagy Mária. NyITudK 387–8. — Szerdahelyi István. Nagyvilág 1751–2.
- Lengyel Balázs: Hagyomány és kísérlet. Bp. 1972. — *Ism.* Rónay László. Vigília 491.
- Lukáts János: A magyar irodalom története. A-B. Bp. 1973. (A PIM bibl. f. C. 1.) — *Ism.* A(gárdi) P[éter]. It 788–90.
- Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Colloque de Mát-rafűred. 3–5. nov. 1970. Bp. 1971. — *Ism.* Angheliescu, Mircea. Revista de Istorie și Teorie Literară 115–7. — Auty, Robert. The Modern Language Review 480. — Hopp Lajos. Helikon 577–8. — Mályuszné Császár Edit. ItK 471–4. — Schalk, Fritz. Arcadia 206. — Urban, Rudolf. Zeitschrift für Ostforschung 339–40.
- Mályusz Elemér: Az V. istván-kori Gesta. Bp. 1971. — *Ism.* Komjáthy Miklós. Századok 448–59. (Franciaul: AHist 441–5).
- Martinkó András: Petőfi életútja. Bp. 1972. — *Ism.* Nemes István. Jelenkor 1. sz. 95–6.
- Mészáros István: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp. 1972. — *Ism.* Bellér Béla. Századok 992–5. — Kovács Zoltán. MPed 371–2. — Körmeny Kinga. MTud 550–1.
- Mezősi Károly: Közéletbeli Petőfihez. Bp. 1973. — *Ism.* Futaky Hajna. Jelenkor 3. sz. 270–1. — Kulini Ferenc. ItK 120–3.
- Nagy Miklós: Kemény Zsigmond. Bp. 1972. — *Ism.* Barla Gyula. Alföld 5. sz. 79. — Gergely András. Századok 1252–3. — Kovács Kálmán. ItK 617–9. Orosz László. Forrás 2. sz. 92–3. — Téglás Tivadar. Életünk 2. sz. 176–7.
- Németh László: Európai utas. Bp. 1973. — *Ism.* B. Mészáros Vilma. Kritika 8. sz. 20–1. — Pomo-gáts Béla. Üzenet 461–4.
- A novellaelemzés új módszerei. Szerk. Hankiss Elemér. Bp. 1971. — *Ism.* Biernaczky Szilárd. FK 511–4. — Gráf Rezső. NyI 1972, 2. sz. 96–103. — Hermann István. It 465–73. — Tóth András. MKSz 98–101.
- Pándi Pál: „Kisrétjárás „Magyarországon. 1–2. k. Bp. 1972. — *Ism.* Baróti Dezső. ALitt 250–2. — Bécsy Tamás. Jelenkor 9. sz. 89–91. — Illés László. HungPEN 133–4. — Kendé János. ParttK 4. sz. 198–201. — Kőpeczi Béla. Kortárs 63–9. — Martinkó András. ItK 109–13. Mesterházi Lajos UI 7. sz. 95–103. — Urban Aladár. ALitt 245–50.
- Pándi Pál: Kritikus ponton. Bp. 1972. — *Ism.* Hermann István. Kortárs 1012–4. — Illés László. HungPEN 134–5. — B. Mészáros Vilma. ItK 463–6. — Vitányi Iván. It 762–6. — Vörös László. Tiszatáj 9. sz. 82–3.
- Pásztor József, M.: A Mi Utunk. Debrecen 1972. — *Ism.* Bokor László. Kritika 6. sz. 15. — Jan-kovics József. Kortárs 855–6. — Nagy Sándor. Alföld 7. sz. 87–9.

- Petőfi életútja. Összeáll. Martinkó András. Bp. 1972. — *Ism.* Mezei Márta. ItK 115—8.
- Petőfi koszorú. Vál. Csanádi Imre. Bp. 1973. — *Ism.* Makay Gusztáv. ItK 769—70.
- Petőfi napjai a magyar irodalomban. 1842—1849. Összeáll. Endrődi Sándor. Facsimile kiad. Sajtó alá rend. Benjamin László Kiss József, Pataki Ferenc. Bp. 1972. — *Ism.* Körtés Júlia. MKSz 96—7.
- Petőfi tüze. Szerk. Tamás Anna, Wéber Antal. Bp. 1972. — *Ism.* Szegegy-Maszák Mihály. ItK 113—5.
- Pór Péter: Konzervatív reformtörékvések a századforduló irodalmában. (1FT3) Bp. 1971. — *Ism.* Nagy Miklós. ItK 759—63.
- Rába György: Szabó Lőrinc. Bp. 1972. — *Ism.* Gyertyán Ervin. Kritika 6. sz. 13. — Marx József. Alföld 5. sz. 67—8. — Nemes István. Jelenkor 955—6. — Siki Géza. Vigilia 204. — Steinert Ágota. Kortárs 683—4. — Székely-hídi Ágoston. Tiszatáj 6. sz. 78. — Walkó György. HungPEN 145—6.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600. Bp. 1971. — *Ism.* Dokoupil, Vladislav. Slavia 319—22. — Gyenis Vilmos. ALitt 419—22. — [Sheehy]. [Eugene]. College and Research Libraries 59—60.
- Rényi Péter: A vita folytatása. Bp. 1973. — *Ism.* Füleki József. Kortárs 1860—3. — Mesterházi Lajos. Kritika 2. sz. 24. — Nemeskürty István. It 767—70.
- Réz Pál: Kulcsok és kérdőjelek. Bp. 1973. — *Ism.* Vekerdi László. Valóság 12. sz. 105—7.
- Réz Pál: Szomorú Dezső alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1971. — *Ism.* Dévényi Iván. ItK 494. — Katona Ferenc. It 488—91.
- Rónay György: A nagy nemzedék. Bp. 1971. — *Ism.* Dér Zoltán. Üzenet 92—5.
- Sajó Géza—Soltész Erzsébet: Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. 1—2. Bp. 1970. — *Ism.* M. M. Izvestija na Narodnata Biblioteka „Kiril i Metodij”. 1972: 412—5.
- Simon Zoltán: Benjamin László. Bp. 1972. — *Ism.* Fenyő István. Kortárs 684—5. — Földényi László. ItK 773—4. — Gyertyán Ervin. Kritika 6. sz. 13. — Marafkó László. Jelenkor. 567—8. — Marx József. Alföld 5. sz. 68—9. — Székely-hídi Ágoston. Tiszatáj 6. sz. 79.
- Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972. — *Ism.* Bitskey István. Alföld 9. sz. 76—7. — Gyenis Vilmos. ALitt 427—30. — Kovács József László. Soprsz 282—4. — Tarnóc Márton. MTud 691—2.
- Sükösd Mihály: Küzdelem az epikával. Bp. 1972. — *Ism.* Láng Gusztáv. Tiszatáj 6. sz. 75—7. — Pomogáts Béla. Jelenkor 1037—42. — Wéber Antal. Kritika 3. sz. 29.
- Sükösd Mihály: Változatok a regényre. Bp. 1971. — *Ism.* Monoszló Dezső. ÚL 23 (1972) 553—6.
- Szabolcsi Miklós: Jel és kiáltás. Bp. 1971. — *Ism.* Szilka Tibor. Slovenská Literatura 310—2.
- Szabolcsi Miklós: Változó világ—szocialista irodalom. Bp. 1973. — *Ism.* Bécsy Tamás. Jelenkor 945—7. — Fülöp László. Alföld 6. sz. 85—7. — Illés László. Kritika 6. sz. 12. — Siki Géza. Vigilia 345—6. — Szerdahelyi István. Nagyvilág 937—9.
- Szalai Anna: Koszorúcsata. A Petőfi-centenárium történetéhez. Bp. 1973. — *Ism.* Kovács Magda. ItK 771—2.
- Szauer József: Az Estve és Az Álom. Felvilágosodás és klasszicizmus. Bp. 1970. — *Ism.* Wéber Antal. Helikon 574—5.
- A szecesszió. Bev. vál. és szerk. Pók Lajos. Bp. 1972. — *Ism.* Hegedűs Géza. Nagyvilág 943—4. — Szabó Ede. ÚI 5. sz. 124—5.
- Szeghalmi Elemér: Freskó és pasztel. Bp. 1971. — *Ism.* Siki Géza. Vigilia 346—7.
- Szerdahelyi István: Költészetesztétika. Bp. 1972. — *Ism.* Kássa Péter. It 1023—7. — Varga Lajos Márton. Tiszatáj 5. sz. 88—90.
- Szoboszlay Ágnes, K.: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. Bp. 1972. — *Ism.* N. Abaffy Csilla. It 782—3.
- A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. 1—2. k. Bev. és vál. Litván György és Szűcs László. Bp. 1973. — *Ism.* Hanák Péter—Laczkó László. Valóság 6. sz. 103—7.
- Szomszédság és közösség. Délszláv—magyar irodalmi kapcsolatok. Szerk. Vujcsics D. Sztóján. Bp. 1972. — *Ism.* Andjelić-Vaselinović Magdaléna. HITK 14. sz. 139—44. — Angyal Endre. Jelenkor 776—8. — Benkő Ákos. Alföld 6. sz. 78—80. Lévay Endre. Üzenet 901—3.
- Tamás Aladár: A 100%. Bp. 1973. — *Ism.* Vadas József. Valóság 11. sz. 105—6.
- Tamás Attila: Irodalom és emberi teljesség. Bp. (1973). — *Ism.* Agárdi Péter. Kritika 6. sz. 14—5.
- Tamás Attila: A költői műalkotás fő sajátosságai. Bp. 1972. — *Ism.* Barta János. Alföld 7. sz. 63—8. — Bata Imre. Tiszatáj 7. sz. 42—7. — Bécsy Tamás. Kritika 4. sz. 28—9.
- Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971. — *Ism.* Kovács Sándor Iván. ItK 485—7.
- Tarnai Andor: Extra Hungarum non est vita... (Egy szállóige történetéhez). Bp. 1969. (MFF 6.) — *Ism.* Szörényi László. Helikon 603.
- Taxner-Tóth Ernő: Tamási Áron. Bp. 1973. — *Ism.* Ablonczy László. Tiszatáj 5. sz. 78—80.
- Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp. 1972. — *Ism.* Korunk 643. — Szabó Zoltán. NyITudK 384—6.
- Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály. (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig.) Bp. 1972. — *Ism.* Varga Imre. ItK 469—71.
- Ungvári Tamás: Déry Tibor. Bp. 1973. — *Ism.* Dévényi Iván. Életünk 473—4. — Vekerdi László. Valóság 8. sz. 104—6.
- Váci Mihály: Toldi feltámadása. Bp. 1972. — *Ism.* Garai Gábor. Jelenkor 753—5.
- Varga Rózsa: Keressétek, ami összeköt. Néprontpolitika, irodalom és a Magyar Nap. Bp.—Pozsony, 1971. — *Ism.* Dezsényi Béla. MKSz 107—8. — Görömbel András. Kortárs 493—4.
- Varga Rózsa—Patyl Sándor: A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom. (1920—1960). Bp. 1972. — *Ism.* Borbándi Gyula. ÚL 167—74. — Csűrös Miklós. ItK 744—50. — Szabó B. István. Kritika 5. sz. 22—3. — Tóth István. MTA II. OK 99—101. — Vezér Erzsébet. It 790—2.
- Vargha Kálmán: Álom, szecesszió, valóság. Bp. 1973. — *Ism.* Rónay László. Vigilia 492.
- Veres Péter koszorúja. Vál. és szerk. Rádics József. Bp. 1973. — *Ism.* Hajdú Ráfi Gábor. Kritika 8. sz. 19.
- Vitályos László—Orosz László: Ady-bibliográfia, 1896—1970. Bp. 1972. — *Ism.* Péter László. ItK 474—80. — Vezér Erzsébet. It 793—5.
- Zelk Zoltán: Féktávoltságon belül. Bp. 1973. — *Ism.* Bárdos Pál. Kortárs 1169—71. — Bata Imre. Kritika 6. sz. 10—11.
- Zimándi P. István: Péterfy Jenő élete és kora (1850—1899). Bp. 1972. (ItK 28.) — *Ism.* Siki Géza. Vigilia 203—4.

Csehszlovákia

- Chmel, Rudolf: Literatúra v kontaktoch. Bratislava 1972. — *Ism.* Durišin, Dionyz. Slovenská Literatura 416—8. — Fried István. Nagyvilág 1748—50. — Rosenbaum, Karol. Slovenské Pohl'ady No. 6, 126—39.
- Čaplovič, Jan: Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700. I. Martin 1972. — *Ism.* Kormuth, D. Čítateľ' No. 1, 35—6.
- Duba Gyula: Valóság és életérzés. Bratislava 1972. — *Ism.* Bessenyi György. ÚI 8. sz. 120—1. — Jankovics József. Kortárs 509—10.
- Egri Viktor: Tiszta források. Bratislava 1972. — *Ism.* Sziklay László. Nagyvilág 1097—8.
- Kováts Győző: Fábry Zoltán. Bratislava 1971. — *Ism.* Csáky Károly. ISZ 374—5. — Robotos Imre. IgSzó I. 308—11.

- Rákos Péter: Tények és kérdőjelek. Bratislava 1971. — *Ism.* Sziklay László. It 770-3.
- Szeberényi Zoltán: A vox humana poétája. Györy Dezső cseh-szlovákiai költészete. Bratislava 1970. — *Ism.* Kiss Gy. Csaba. Tiszatáj 6. sz. 88-90. Turczel Lajos. ISZ 278-81.
- Tózsér Árpád: Az irodalom valósága. Bratislava 1970. — *Ism.* Jankovics József. Kortárs 508-9. Tradíció a literárnévtárhely. — Hagományok és irodalmi kapcsolatok. Bratislava 1972. — *Ism.* Forst, V. Česká Literatura 382-3. — Fried István. Nagyvilág 1748-50. — K. Cs. Tiszatáj. 10. sz. 69-70.
- Jugoszlávia**
- Bányai János: A szó fegyelme. Újvidék 1972. — *Ism.* Bosnyák István. ÚS 94. sz. 649-50. — Bata Imre. Tiszatáj 4. sz. 100-2. — Bori Imre. ÚS 94. sz. 651. — Csordás Mihály. Úzenet 586-8. — Danyi Magdolna. ÚS 94. sz. 652. — Gerold László. ÚS 94. sz. 653. — Utassi Csaba. ÚS 94. sz. 653-4. — Podolszki József. ÚS 94. sz. 655-6. — Végel László. ÚS 94. sz. 656.
- Bori Imre: Fejezetek irodalmunk természetrajzából. Újvidék 1973. — *Ism.* Stojanović-Káich Katalin. Úzenet 685-6.
- Bori Imre: Irodalmak — kölcsönhatások. Újvidék 1971. — *Ism.* H[ajdú], R[áfnis], G[ábor]. Kritika 12. sz. 25-6.
- Bori Imre: Irodalmi hagyományaink. Újvidék 1973. 2. kiad. — *Ism.* Németh G. Béla. ItK 777.
- Dér Tibor: A tudós tanár. [Toncs Gusztáv.] (Életjel miniatűrök 22.) Szabadka 1972. — *Ism.* Bodrogyvári Ferenc. Úzenet 344-7.
- Dér Zoltán: Az army zarandoka. (Csáth Géza emléke.) Életjel miniatűrök 6.) Szabadka 1969. — *Ism.* Bélyei László. Életünk 183-4.
- Dér Zoltán: Az első műhely. (Kosztolányi Dezső önképzőkörí évei.) Életjel miniatűrök 12.) Szabadka 1970. — *Ism.* Bélyei László. Életünk 183-4.
- Románia**
- Balogh Edgár: Intelmek. Bukarest 1972. — *Ism.* Lőkös István. Kortárs 1352-3.
- Bartalis János: Az, aki én voltam. Bukarest 1972. — *Ism.* Balogh Edgár. IgSzó 1. 430-3.
- Beke György: Fără interpret — Tolmács nélkül. Bukarest 1972. — *Ism.* Ilie Constantin. IgSzó 11. 436-8. — Markó Béla. Korunk 1770-3.
- Beke György: Magunk keresése. Bukarest 1972. — *Ism.* Szepesi Attila. Kortárs 1333-4.
- Beke György—Farkas Árpád—Fodor Sándor—Kovács György: Bővizű patakok mentén. Bukarest 1972. — *Ism.* Kibédi Attila. IgSzó 1. 752-3. — Szepesi Attila. Kortárs 1334.
- Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Bukarest 1972. — *Ism.* Balázs Ádám. ItK 487-8.
- Csehí Gyula: Felvilágosodástól felvilágosodásig. Bukarest 1972. — *Ism.* Pomogáts Béla. Helikon 606-7. — Pomogáts Béla. Nagyvilág 1742-4. — Vezér Erzsébet. Kritika 4. sz. 30.
- Dávid Gyula—Mikó Imre: Petőfi Erdélyben. Bukarest 1972. — *Ism.* Kicsi Antal. IgSzó 1. 460-2. — Kovács István. Tiszatáj 8. sz. 121-3. — Szakolczay Lajos. Kritika 3. sz. 23.
- Deák Farkas: Fogságom története. Bukarest 1972. [Téka]. — *Ism.* Tamás Anna. ItK 631.
- Domokos Sámuel: Octavian Goga, a költő és műfordító. Bukarest 1971. — *Ism.* Gáldi László. FK 18 (1972) 492-5.
- Enyedi Sándor: Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792-1821. Bukarest 1972. — *Ism.* Jordáky Lajos. ÚI 8. sz. 119. — Mályuszné Császár Edit. ItK 768-9. — Vita Zsigmond. IgSzó 11. 492-4.
- Jakab Antal, K.: A névmás éjszakája. Bukarest 1972. — *Ism.* Bretter György. IgSzó 11. 325-9. — Tamás Gáspár Miklós. Alföld 9. sz. 74-6.
- Kántor Lajos—Láng Gusztáv: Romániai magyar irodalom 1945-1970. Bukarest 1971. — *Ism.* Illyés Elemér. ÚL 23 (1972) 467-9. — Rácz-Székely Győző. Forrás 1. sz. 95-6.
- Kemény János: Kakukthfiókák. Bukarest 1972. — *Ism.* Balogh Edgár. IgSzó 1. 430-3.
- Korunk Evkönyv 1973. Kolozsvár 1973. — *Ism.* Csorba Csaba. Valóság 8. sz. 100-4. — Gondos Ernő. Kortárs 1349-51. — Kolozsvári Grand-pierre Emil. Kritika 12. sz. 28. — Ódor László. Tiszatáj 7. sz. 47-8.
- Marosi Ildikó: A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. Bukarest 1973. — *Ism.* Kozma Dezső. IgSzó 11. 490-2.
- Marosi Péter: Salomon Ernő. 2. kiad. Bukarest. 1969. — *Ism.* Muzsnay Árpád. NyIK 199-201.
- Méliusz József: Az illúziók kávéháza. Bukarest 1972. — *Ism.* Lőkös István. Kortárs 1353-4. — Pomogáts Béla. Nagyvilág 947-9.
- Méliusz József: Sors és jelkép. Bukarest 1973. — *Ism.* Kulín Ferenc. Kritika 12. sz. 26.
- Rácz Győző: Ertelem és szépség. Bukarest 1972. — *Ism.* Angi István. IgSzó 1. 703-16.
- Rettegi György: Emlékeztető méltó dolgok. (1718-1748.) Bukarest 1970. — *Ism.* S. Sárdi Margit. It 484-8.
- Sáfrán György: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bukarest 1973. (Téka). — *Ism.* Daniélisz Endre. IgSzó 11. 483-5.
- Sbárcea, George: Befezetlen emlékirat magyar írókról és művészekről. Bukarest 1971. — *Ism.* Varga József. ItK 492-3.
- Sütő András: Istenek és falovacsok. Bukarest 1973. — *Ism.* Kovács Sándor Iván. Kritika 12. sz. 26-7. — Lászlóffy Csaba. Korunk 1621-3.
- Szabó T. Attila: A szó és az ember. II. k. Bukarest 1971. — *Ism.* Balassa Iván. Ethn 134-7.
- Varró János: Kós Károly, a széppír. Kolozsvár 1973. — *Ism.* Imre László. Alföld 12. sz. 67-8.
- Veress Dániel: A rodostói csillagnéző. Kolozsvár 1972. — *Ism.* Hopp Lajos. Tiszatáj 6. sz. 90-2. — Nagy Pál. IgSzó 1. 743-5.
- Veress Dániel: Vándorúton. Bukarest 1971. — *Ism.* Jankovics József. ISZ 91-2.
- Vita Zsigmond: Aprily Lajos, az ember és a költő. Bukarest 1972. — *Ism.* Máthé József. IgSzó 487-90. — Ódor László. Tiszatáj. 6. sz. 81-3. — Pomogáts Béla. ItK 772-3.
- Szovjetunió**
- Illyés Gyula: Петефи. Москва 1972. — *Ism.* Умякова, Е. Москва № 8. 211-3. — Росснянов, Олег. Иностранная Литература. № 7. 262-4.
- Kárpáti Kalendárium '73. Ungvár 1973. — *Ism.* Bánszki István. Szabolcs-SzatmáriSz 4. sz. 103-5.
- A Kárpáti Kalendárium Irodalmi Mellékletei, 1970-1973. — *Ism.* Szakolczay Lajos. Kortárs 1834-6.
- Rotmann Miklós: Fáklyavivők. Ungvár 1972. — *Ism.* Wintermantel István. Kortárs 1833-4.
- Шахова, Кира Александровна: Шандор Петефи, спивець угорської революції, 1848-1849. — Куїб. 1969. — *Ism.* Sárközy Gyula. Kritika 3. sz. 24.
- Várad-Sternberg János: Utak és találkozások. Ungvár 1971. — *Ism.* Jankovics József. Kortárs 1831-2. — Niederhauser Emil. AHist 435-7.
- Egyéb országok**
- Angyal Dávid: Emlékezők. London 1971. — *Ism.* Nagy Miklós. ItK 632-3.
- Bödy, Paul: Joseph Eötvös and the modernization of Hungary, 1840-1870. (Transactions of the American Philosophical Society. N. S. Vol. 62. Part 2.) Philadelphia 1972. — *Ism.* Antall József. ItK 620-3.
- Déry Tibor: Kein Urteil. Erinnerungen. Frankfurt/M. 1972. — *Ism.* Freymuth, Günther. Literatur und Kritik 76/77. sz. 437-8.
- Karátson André: Le symbolisme en Hongrie. Paris 1969. — *Ism.* Kibédi Varga Áron. ÚL 23 (1972) 464-5. — Pór Péter. FK 18 (1972) 486-92.

- Márai Sándor: Föld, föld! Toronto 1972. — *Ism.* Tamási István. Kritika 12. sz. 28–9.
- Martins, Eva: Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. Lehnprägungen in der Sprache von Franz Kazinczy (1759–1831). Stockholm 1970. — *Ism.* Kocsány Piroska. ADPh 105–9.
- Sanders, Ivan: Western influences on Twentieth-Century Hungarian prosefiction literature — with emphasis on the works of Dezső Kosztolányi, Frigyes Karinthy, László Németh and Tibor Déry. [Diss.] New York 1971. — *Ism.* Taxner Ernő. Nagyvilág 468.
- Semmelweis, Karl: Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823). (Burgenländische Forschungen. Sonderh. 4.) Eisenstadt 1972. — *Ism.* Borsa Gedeon. MKSz 237–9. — Kovács József László. SoporSz 280–2.
- Venezia ed Ungheria nel Rinascimento, A cura di Vittore Branca. Firenze 1973. — *Ism.* Erdélyi Iлона, T. Helikon 454–5.
- Vész[é]l[né]–Wagner Lilla: A negyedik Petőfi. London 1972. — *Ism.* Ludowyk-Gyömrői Edith. The International Journal of Psycho-Analysis 124.
- Wittstock, Oskar, Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator. — Der Mann, das Werk, die Zeit. Göttingen 1970. — *Ism.* Moeller, Berndt. Historische Zeitschrift 678–9.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó Igazgatója

Műszaki szerkesztő: Botyánszky Pál

A kézirat nyomdába érkezett: 1974. X. 16. — Terjedelem: 10,5 (A/5) iv
75.1005, Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Тарнаи, А.: Michael de Hungaria	657
Сегеди-Масак, М.: О взаимосвязи мировосприятия и понимания поэзии у Кёлчеи	670

Краткие сообщения

Дьенши, В.: Галеотто и гуманистическая фацетия в Венгрии	688
Фюлеп, Г.: Рукописное собрание стихотворений Пала Раца и дневник о прочтенном Пала Кенези из эпохи реформ	696
Бирнбаум, М.: Краски Радноти	701
Пот, И.: Замечание к сообщению «Истоки Народной песни Яноша Араня»	706

Анализ художественного произведения

Картал, Ж.: Поэтическая теория и практика Милана Фюшта	708
--	-----

Документация

Шомкути, Г.: Письмо Шандора Бароци к Ференцу Сегени	722
Пастор, Э.: Янош Арань о заграничной поездке одного венгерского художника	723
Шеибер, Ш.—Жолдош, Й.: Письмо Яноша Вайды к Каролю П. Сатмари	725
Варга, Й.: Четыре письма Ади к Оскару Яси	725

Обзор

Петёфи и его эпоха (Фене, И.)	728
Шандор Чанда: Поэзия Балинта Балаши и средне-европейский славянский стиль Возрождения (Комловски, Т.)	733
Шаму Бенкё: Судьбуобразующее сознание (Дьенши, В.)	735
Магда К. Надь: Мир Белы Балажа (Леринци, Х.)	738
Эрвин Дьертян: Собеседование между многих глаз (Сили, Й.)	742

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámr. Előfizetési díj: 66,- Ft. Egyes példányok beszerezhetőek az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányoként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

SOMMAIRE

- Tarnai, A.*: Michael de Hungaria 657
Szegedy-Maszák, M.: Les étapes d'évolution dans la conception du monde et dans la conception poétique de Kölcsey 670

Bulletin

- Gyenis, V.*: Galeotto et la facétie humaniste en Hongrie 688
Fülöp, G.: Le recueil de poésie manuscrit de Pál Rácz et le journal des lectures de Pál Kenézy de l'époque des réformes 697
Birnbaum, M.: Les couleurs de Radnóti 701
Póth, I.: Remarque sur l'article, intitulé „Les 'sources' de la Chanson populaire de János Arany” 706

Analyse d'oeuvre

- Kartal, Zs.*: La théorie et la pratique poétiques de Milán Füst 708

Documents

- Somkuti, G.*: Une lettre de Sándor Báróczi à Ferenc Széchényi 722
Pásztor, E.: János Arany sur le voyage d'un artiste hongrois à l'étranger 723
Scheiber, A.—Zsoldos, J.: Une lettre de János Vajda à Károly P. Szathmáry 725
Varga, J.: Quatre lettres d'Ady à Oszkár Jászi 725

Revue

- Petőfi és kora. (Petőfi et son âge) (*Fenyő, I.*) 728
Sándor Csanda: Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus. (La poésie de Bálint Balassi et le style slave de la renaissance en Europe Centrale) (*Komlószi, T.*) 733
Samu Benkő: Sorsformáló értelem (La raison qui forme le sort) (*Gyenis, V.*) 735
Magda K. Nagy: Balázs Béla világa. (Le monde de Béla Balázs) (*Lőrinczy, H.*) 738
Ervin Gyertyán: Párbeszéd sokszemközt. (Un dialogue entre beaucoup d'yeux) (*Szili, J.*) 742

